Докія Гуменна

Золотий плуг

Розділ 1

1

Не знаєш, яку тему взяти? Та ось вона перед тобою.

"… В той час, як цар Кіяксар почав облогу асирійського міста Ніневії, численна орда скитів під проводом князя Мадія, сина Прототієвого, вдерлася в Азію, переслідуючи кіммерійців, вигнаних із Европи, і ввійшла на територію Мідії…"

Микола Мадій, студент останнього курсу київського університету, і Мадій, скитський ватаг, що звоював Ніневію 614-го року до нашої ери… Вже сама пікантність такого співставлення приваблює. І хоч Микола в цю хвилину нічогісінько не знає про скитів, крім звичайних загальників, проте він, перелистучи Геродотову "Історію" і наскочивши на своє прізвище, вже ладен узяти собі за тему дипломної праці цього скита-Мадія. А справді!… Може предка?

Легко сказати. Але з чого почати? Та втім "предок" Мадій не на жарт зацікавив Миколу. Не зчувся, як уже й втонув у Геродоті. Перед очима проходили образи України двох з половиною тисяч років тому, якісь дивні звичаї людей, що могли бути й нашими предками, що справді жили на цій самій землі, їли з неї хліб і пили з її рік воду. Образи виникали й пливли перед очима… але й не витримували зелених тіней абажурів великої залі, розпливалися.

Він підняв очі і…

2

Учора Гаїна думала: сили мої великі, доля моя відмінна, не така, як у всіх. З дитинства свідомість: я не така, як інші, особлива, — я й не матиму долі, подібної до інших. І в цьому черпала свою силу.

А сьогодні… Наче й думки ті самі, та проте вони інші, безрадісні. Все здається нікчемним. Талант — він у неї маленький. Знання — вони бідні. Життьовости — ніякої. Успіхів — ні в чому. Скільки не пише — творів її не приймають. Ні, не вдам так, як вони хочуть! Жіночого лукавства — ні на шаг, особливо тоді, як Гаїна втягається в орбіту кохання. Але основне ж не кохання, а бажання творити. І свідомість, що не вийшло з Гаїни творчої індивідуальности, свідомість ця її вбиває.

Тільки ж… огидне все штучне. Чого викликати штучно смерть, як вона сама прийде? Чого тікати від неї, коли вона неуникненна? Правда, таке її життя більше подібне на повільне вмирання. Скільки ще років вмиратиме так Гаїна із пусткою в душі?

Оця нежиттьовість, нездібність заробити собі на щодень позбавляє Гаїйу зміни: подорожей, чи хоч би театру, — щоб розвіяти монотонію і цей супровід її, такі думки. Оця загнаність у безвихідь, що з неї ніхто не виведе! Вивели б нові краєвиди, яскраві враження, та ба! У злиднях усе недоступне. Гаїниного бажання працювати із словом нікому не треба…

І от Гаїна повинна напружити всю гнучкість своєї думки, щоб не стояти перед цією похмурою стіною без-виходу. Як нема смерти, то треба якось човпти. Може це не більшовицький спосіб думання — вона іншого вигадати не може…

Гаїни — дві. Одна живе, страждає, падає від ударів і гіркот, грузне все нижче й нижче в твань неуспіхів, плаче від нездійснення бажань.

Друга ж — все те спостерігає. Коли з ким іншим трапляється біда — хіба мені так само пекучо боляче? Ні, я тільки співчуваю, а сама гостроти болю не переживаю. Так оцей "хтось інший" і с та перша я. А справжня непроймальна, непроникнен-на болям — не ця мала Гаїна, що корчиться в різнород-них емоціях. Справжня розглядає цю бідну першу, як би розглядала ще й інших довкола. Ну, ось так, як тут у книгозбірні розглядаєш: галереї студентів з різних вузів… дівчат, що вдають дуже зачитаних… моржові вуса, що глибокодумно перегортають по десять книжок заразом… А ось іще одна: в картатому пальті, особа сіро-негарна, невиразна, невідомого фаху й зайняття. Друга Гаїна вїд цього не страждає. Вона тільки зацікавлена. Подивимось, подивимось, до чого ж доведе тебе твоя натура! А що ж їй зосталось робити, коли навкруги крах, а жити ще, видко, довгі роки?

Тепер, — думає собі Гаїна, — записуватиму в цей зошит переживання останніх днів. Багато чого уплило за водою, але ж пишеться це для себе, а мені початок відомий…

3

Так, не виходячи із книгозбірні, подорожує Микола Мадій разом з Геродотом по краях Північного Причорномор’я, гостює у різних племен і одного разу забрів до Гіпербореї. Що воно за країна така — щаслива вітчизна богів? Люди там не знають хвороб і війни, вони праведні і не бояться помсти Немезіди. Гіперборейські дівчата, у вінках із золотого лавру, співають хором пісень. Лебеді прилітають і замітають своїми крильми долівку храму Аполлона, бо це ж тут його батьківщина. А потім ті лебеді й самі прилучаються до хору та так же ж удатно, що з того не витворюється ніякого дисонансу. Аполлон щороку приїздить у свою милу Гіперборею в колісниці, запряженій білими лебедями, із далекого Делосу. Делосці-греки збудували йому пишний храм, а він і храм той відвіз до Гіпербореї! Що воно за Гіперборея така?

Що воно за країна така поза вітрами? Де це росте дика маслина й золота пшениця? Маслину приніс Геракл до Геллади із Гіпербореї, а

пшеничні початки-ко-лоски щороку приносили гіперборейські дівчата до Делосу в дар Аполлонові й сестрі його Артеміді. "Дари ці, жертвоприношення, загорнені у пшеничну солому, висилали гіперборейці до Делосу, де були боги й патрони цього міста, Аполлон і Артеміда. Перші дари від гіперборейців принесли дві дівчини, Гіпероха і Ляодіка... Велику шану віддавали їм у Делосі... "Я сам знаю, — каже ще Геродот, — такий звичай серед жінок Тракії та Пеонії. Вони в своїй жертві царственній Артеміді завжди приносять пшеничні колоски із своїми дарами. З мого власного досвіду я можу ствердити, що так воно є".

Миколі примерещилися безмежні простори-лани жовтої пшениці, хвилі-брижі на них, мариво над ними, — наче невидний вогонь горить... То це й дві з половиною тисячі років так воно було, що найвиразніший символ чорноземлі — пшеничне колосся? Крізь мариво казковости й леґенди прозирає мирний хліборобський нарід у країні Позавітрами, вище Скитії... Вдивившись у те мариво, побачив крізь нього дівчат-жриць... Вийшовши з Гіперореї, вони перейшли через Скитію на захід, дійшли до Адріятики, а звідти на південь до міст Греції, аж поки не дісталися до Делосу...

Він сполошив помахом вій це видиво, але на своє зчу-дування — не все. Частина марива явно й матеріяльно сиділа в читальній залі книгозбірні, так трохи навскоси від нього, й читала книжку. Він впізнав її. Це була Ляодіка. Чистий клясичний профіль, суворо зімкнуті уста з малими виразними вигинцями і пшенична хмара волосся над високим чолом.

4

Ми такі маленькі й безсилі перед стихією кохання!

Сильна своєю незалежністю, зневажаючи весь цей прилизаний світ навколо, йде Гаїна просторим, убраним у мармури та пальми, вестибюлем угору до читальної залі книгозбірні. Цей світ її не обходить.

Нехай дивляться на її вбивчо-убоге вбрання, нехай думають, що вона така ж сита, як вони… Ось оцей із вилизаним проділем, оцей із сніговим комірцем, оцей… Оцей, що уважно приглядається — може до її пальта влітку? — цей зовсім уже підніс у ній хвилю протесту. Яке їм діло? Так, до неї, з її нудьгою, що облягла душу мороком, що посипала все мертвущим попелом…

Читальна заля сьогодні майже порожня, лише зрідка сидять у фотелях читачі, тихо шерехотять де-не-де листки розрізуваної книжки. Світло лине із скляного даху, з величезних вікон. Затишність і сумирність обняли Гаїну. Так, тільки тут, тільки тут опадають кліщі шаленої нудьги, на якийсь час.

Раптом — вся задумана, втихомирена, роз’яснена, далека думкою від цього місця — Гаїна стенулася. Хтось їй перешкодив бути у власному світі. Чи щось?

Ні, нічого не сталося. Їй просто треба відпружитися. Пішла до полиць із енциклопедіями, щоб розвіятися. Гаїні сьогодні поспішати нема куди, вона чудово й страшно одна в цьому світі.

Це серпень і тому людей у книгозбірні мало. Якісь учительки, підготовляють шкільні програми на осінь. Якісь науковці… Хто ж той мугиряка? У білому комірці, їз штучно закучерявленою чуприною і навіть із правильно оформленими рисами, — а таки мугиряка. Він весь час пасе її очима, а Гаїна не хоче цього помічати. Якийсь технік, мабуть… Так і видно по безвиразі очей. Це, мабуть, із тих, що "Мадам Бровари" не читали, а "Адісеї" якоїсь там то й увічі не бачили…

Гаїна вернулась на своє місце й намоглася зосередитися. Все ж — нікого нема такого щасливого, як вона. Може ходити собі в книгозбірню, вибирати яку хоче книжку, будувати навколо себе свою атмосферу. А...

А-ах... Сліпучий промінь раптом прорізав довколишній морок нудьги й затопим Гаїиине серце потоками сяючого щастя. Це сталося м ту коротку мить, як Гаїна ненароком озирнулася і зустрілася із чиїмось незвичайним, багатим емоціодумками і замріяно-зачарованим її красою поглядом. Проте, цей вловлений ненавмисне і зненацька відданий чар подіяв так, що чарівник зразу ж і зібрався, й вийшов. Поки Гаїна опам’яталася, там позаду було вже порожне місце.

5

Трамвай на хвилину спинився біля книгозбірні і всмоктав у своє горло натовп та разом і Миколу Мадія. Досада його ще не пройшла, досада, змішана із соромом. Він занадто захопився.

Вона, та сліпуча красуня у картатому пальті, що її вже знає давно Микола з вигляду, та Ляодіка із пшеничними колосками, перешкоджає тепер йому милуватися нею. Поки не знала своєї влади над ним, вона приходила із виглядом жриці-священнодійниці повз нього, сідала, розгортала книжку й зошита, — а він заспокоювався. Як її не було, — однак увесь час чекав її появи. Приходила — і не знала, що комусь справляє свято.

Він і не квапився довідуватися, хто вона. Не квапився звернути на себе увагу, боявся навіть цього. Вона ж випливла з маривної казкової щасливої країни богів, з країни, що й місця її на мапі жоден вчений ще не встановив, із Гіперборей. І так те мариво розвіяти?

Та й от одного пам’ятного дня почалася страшна напруга іх сердець. Треба ж було їй озирнутися!

Три дні він не приходив. Потім не встояв.

Може вона вже забула? Щось було у цьому всьому таке, що не дозволяло порушувати дотеперішнього етапу. Чи ця досконала краса лякала, чи боявся розчару-ання, чи... згубити те право милуватися нею, що собі иже присвоїв?

Вона сиділа на свойому звичайному місці. Микола н же знайшов своє, згідно з числом вхідного нумерка — і це прийшлось якраз навпроти неї. Читав-читав, очей не підводив. А все ж таки раз підніс.

Вона дивилась, широко розплющивши очі, не мигаючи, немов дивуючись, немов вивчаючи його. А в цю мить чогось розсердилася. Гостро блиснула, пересіла спиною до нього.

Мучить його ця врода. Один раз вороже відіпхне поглядом, а другим разом знищить усі відстані.

І так і не знає, хто вона. Студенти ще не з’їхалися, а Микола все літо бачить її тут. Чому раз горда, раз затята, а раз беззахисно довірлива й нема між ними ніяких перешкод, не треба слів? Розмова душ повніша.

Сьогодні зважився на відчайдушний крок. Дочекався, поки вона вийде. І було так: вона вийшла, він стояв на сходах. Пройшла, не помічаючи, а він оце з великою досадою сів у трамвай і не може свого невдоволення самим собою перемогти. Якби спитати його — чи за те, що не зачепив, чи за те, що хотів зачепити?...

6

Приснилось Гаїні, що вона вміє підноситись у повітрі. Для цього треба мати щире серце й чисту душу, не оскверняти себе брехнею, не наїдатися з любови до їжі. Не дано цього тим, що розтрачують свою статеву енергію. Підносячись, треба руки й ноги відчувати, як плавники

або крила. Так літала цієї ночі Гаїна над садами київських круч, над скляними дахами й вежами будинків. У повітрі пливучи, думала: якщо можна над землею плавати у повітрі, то можна й вище літати — тим, хто чисті…

Ця "аеронавтика" увісні інша за те, що вона так повно переживає тут у читальній залі. Тут — зникання "я" в пахучій есенції. Чи це — відчуття приявности одної людини в цій залі, де обертається стільки людей, але для неї в пустелі? Чи воно — данина статі? Аджеж не вона, а він будить його. З мішка чорної нудьги перенесено її в неозори сяйного безмежжя. І зробив це той погляд. Від Гаїни струмують мільярди самоцвітних голок-іскор, і сама вона стала безмежжям. Вона — всюди, скрізь. Що ж це? Чи те плавання в повітрі подібне до закохання, чи це щось інше? Цей розплив у безмежжі — радісніший, інтенсивніший… і болючіший, ніж легкість чистоти, що підносить літати...

І все ж це не "африканська пристрасть". Гаїні хочеться дивитися на чоло, на профіль, радіти, що вони ось так близько, що одним повітрям дихають, що читає вона в тих зелених очах захоплення й щастя… Хіба мало їй того, що вже дано, і чи можна щось більше собі бажати?

Він високий, стрункий, завжди в зеленкуватому ко-веркотовому костюмі, дуже гарний. А що гарне — Гаїна не знає. Щось у виразі, такого виразу ні в кого іншого нема. Таке м’яко-задумливе, доброіронічне водночас, може трохи навіть із відтінню суму… І може найкраще за все — те, що він нічого від неї не хоче.

7

Микола думає, що читає, а насправді блукає він думкою позасвітами. Якби так фільмом зловити його думки, то на плівці знайшлася б химерна мішанина.

... Якщо не пощастить зостатися на аспірантурі, — поміж рядками "читав" Микола, — то поїду вчителювати у "країну Ґеррос". Це десь біля Никополя, у самому центрі металюрґійної промисловости. А ця Ляодіка... так, Ляодіка... хай буде Ляодіка, однаково не знаю її імени, Геродот її хрищений батько... сьогодні не прийшла. Все ж — аспірантура... Щобільше вглиблююсь у цю дипломну працю, то більше втягає вона мене всього з усіма моїми думками. Чи може це бути, щоб якісь далекі нам скити з їх грубими звичаями та були нашими предками? Не дуже то приємно мати пращурів, що пили вино з людських черепів, хоч би навіть і вправлених у щире золото... Що із шкури вбитих ворогів робили собі рушники, щоб витирати вуса після того, як наїлися баранини, перемішаної з м’ясом забитих ріднесеньких своїх дідів. І імена їхні якісь чужі: Анахарсис, та Ідантирс, та Октамосад, та Скілур... Ні, мабуть, мають слушність ті, що вважають їх зайдами з Азії, іраномовними кочовиками. Десь узялися, побули й так само раптом десь поділися. Вважається, що їх поглинуло слов’янське море й у ньому вони розпливлися, безслідно зникли...

Але що не кажи, а проживали вони таки вісім століть у степах південної України і володіння їх простягалися від Дунаю до Дону. Ну, так, перші звістки про скитів починаються у восьмому столітті до нашої ери, а вже в першому столітті нашої ери греки перестають про них згадувати... Розквіт припадає на четверте століття до нашої ери, коли цар Атей створив скитську державу із центром на Дніпрі. Отож у "країні Ґеррос" і досі стоять царські могили, мовчазні пам’ятники войовничих володарів степу. І не тільки войовничих. Вони, ці скитські ватажки-князі, незгірше торгували із грецькими колоніями хлібом, шкурами, хутрами, медом-воском, а головне, рабами...

Так чудово викладається в голові майбутня дипломова праця! Але в неї вдирається репліка: то це вже з тих часів, від двох з половиною тисяч років Україна все когось своїм хлібом годує? Так, так, Геродот виразно пише: "Скити-орачі викохували хліб не тільки для себе, а й на продаж..."

Отже, дев’яностолітній цар Атей… Та чому ж імена Атей, Мадій чи Прототій такі вже чужі нам, коли я сам — Мадій? А як подумати, то й звичаї… от, звичай побратимства… Або ж одежа: та хіба ж на цих золотих і електрумових вазах не відтворено наших дядьків, — з бородами, з башликами, у шараварах, сачках? Так ось цар Атей…

Цей Атей здійснив неодноразову спробу півдня організуватися в державу на засаді конфедерації всіх племен. Ага, то я вже знаю, як назву свою тему! "Скитська держава на Дніпрі." Чи може: "Вісімсот літ скитського Причорномор’я"? Це ж звідти походить Мадій, — не студент київського університету, а той, що 614-го року до нашої ери загнався з Північного Причорномор’я аж у Малу Азію та панував там 28 років, плюндруючи малоазійські міста…

Не так давно Микола мав ясний життьовий плян. І шлях. Закінчить університет, викладатиме історію десь у десятилітці чи технікумі на провінції. Одружаться вони, Микола з Надією, як уже давно умовлено. Заведуть коло хати квітничок, городець, а може й садок… І от щось таке сталось із Миколою… невже — скити? Були вони собі й відійшли, якісь кочовики, що їм увесь степ — дім і нема ніде постійного осідку. Сьогодні вони тут, а взавтра знялись та й потолочили високі степові трави — своїми гарбами-вежами, критими повстю. А за вежами табуни коней, череди дворогів, отари овець… щось на зразок, як у Киргизії ще й досі. Нащо йому ці скити?

Але ця Ляодіка перевернула всі так добре уладжені пляни. Бо це через неї побачив він той далекий світ, відділений двома чи трьома тисячоліттями, через неї в ньому опинився. Один раз — гіперборейка з пшеничними колосками. Ну, а другим разом примерещилася вона йому степовою принцесою, що сяє золотом. Довга її сукня була вся обшита золотими бляшками, що мінилися при кожному найменшому русі. Стан перевитий поясом, із золотих ланок сплетеним. Поверх була ще накидка, вимережана золотом. Всіх золотих бляшок налічив Микола аж 474. Але це ж іще не все. На шиї в неї був виложений дорогоцінним камінням нагрудник великої краси. На руках — золоті персні й браслети,

у вухах горіли вишукані сережки. Всю її стрункy постать вінчало високе убрання на голові, також обшите золотими лелітками...

Щось тут не те, — думає собі Микола, — кочові царські скити — саї — вважали всіх інших, особливо хліборобів, своїми рабами... Як може Ляодіка бути одночасно й гіперборейкою, — дочкою хліборобів, і кочовою степовою принцесою?

Почав він цю "скитську" ниточку розмотувати, розсотувати... і дедалі ставало все ясніше, що не кар’єра вчителя середньої школи, а наукова праця вабить його — загадковим сяйвом нерозгаданих таємниць. А щоб мати шанси на аспірантуру в науково-дослідному інституті історії, то треба й працю написати он яку. І ще одне потрібне... — А, ось і Ляодіка! — і ще одне потрібне... Ах, бісової віри, як же це я забув? Та я ж уже мусів бути там, на відкритих партійних зборах в університеті. Початок о шостій, а тепер чи не сьома добігає!

І Микола похапцем зібрався та прожогом вилетів із читальної залі.

8

Гаїні хочеться в цю мить філософувати, думати без надриву про весь цикль людського життя від народження до смерти, — і про своє місце в ньому. Важко це назвати "вежею", як казала вона колись. Ні, це щось шляхетніше, те, що надає людині надземної сили, що втихомирює розбурхані почуття й надає ясного спокою душі. Але сьогодні вона так не може. Ось цю книгу, що перед нею, вона читала б із насолодою, а от ні... Тепер їй хочеться про себе, наповнити собою весь світ, тією радістю наповнити, що в ній клекотить, кипить-нуртує і не терпить залишатися у своїй власній оболонці.

Які бліді ці слова! Та й нащо вони? Чи не краще б сказати, що це вона сама розтала-розчинилась у океанах всіма кольорами променистої

радости? І тільки одне ба-жання: щоб ніколи-ніколи не кінчалося це палахкотіння щастя.

А воно взяло й скінчилося. Через п’ять хвилин після її приходу він раптом устав, захапався й пішов. Гостро різонув біль — чого так? Вона ж не сміла на нього подивитися, вся повна щастя, а тепер там уже порожнє крісло.

Знехтував. Це образливо, це боляче! Як же було б тоді, коли б він у її погляді побачив, що в ній діється?

Як так? Знехтував! Не глянув! Пішов!

І ось Гаїна плаче. Не треба шукати "рятівничої вежі", а треба цю гіркість всю випити й силою своєї душі встояти перед її отрутою.

9

Миколі аж у очах рябіє від золота, що ним заповнені всі описи скитів. Ну, вже правда, що на золоті спали, з золота їли, в золоті купалися!

Столи їх вгиналися від золотого й срібного посуду, делікатно та штудерно виробленого. Стіни їх веж були обвішані килимами, вкритими золотими лелітками. На цих килимах висіла зброя, вся вкрита золотими інкрустаціями: важкі сокири й малі топірці, криві луки й сагайдаки, повні стріл, короткі мечі й довгі гострокінцеві шпади, орнаментовані шоломи й позолочені панцері, легкі щити й… й уже не знати тільки що. А на самих скитах золота було не менше. Шкіряні штани й короткі жупанці (вони так і досі ще звуться в нас сачками, саками) були поспіль вишиті золотими нитками… А особлива увага й гордість скитського воїна була зосереджена на поясі: мав він бути широкий, шкіряний та щедро прикрашений золотом. На шиї — золоті чи бронзові гривни. У отамана-вождя чи царя була золота діядема на чолі, золота булава в руці, а в

другій — обкладений химерно виробленими візерунками з золота ріг до пиття...

А що вже до кінського спорядження, то такого багатства та краси, такого мистецького оформлення ніде в світі не було, нема й не буде вже. Вудила, псалії, гнуздечки, підхвістний ремінь, сідло, попруга, кнутовище — все це в малюнках, різьбах, інкрустаціях, вишиванках, нашитих аплікаціях. Всілякі звірі — олені, лосі, тигри, лиси і навіть зайці. Різні птахи — гуси, лебеді, фазани, півні, орли... Кінська збруя оздоблена всеможливими підвісками, пронизками, фігурками, півмісяцями, краплями, полум’яними язиками, хвилями, комами, оленячими чи турячими рогами, хрестиками, свастикою, спіралями, голівками тварин, розетками, пальметками, листочками, бруньками, квітами лататі... І все це або золотом на дереві, або таки золоте. Як такий вершник летів степом на коні, — було на що подивитися!

Але... де вони те золото брали? Хіба на Україні золото добувалось?

Микола може не сумніватися, чи все це правда, все оце, що він у своїх книжках читає. Таж ці золоті скарби заповнили Ермітаж, задокументовані так, як їх було знайдено в скитських могилах. Скитські царі виряджалися на той світ у всьому свойому розкішному спорядженні, із найближчими дружинниками, із кіньми, осідланими в золоту збрую. Доля не зовсім була іронічна до них: не все розграбували шукачі золотих скарбів. Деякі могили таки дочекалися, що їх відкрили вчені комісії нерушеними, хоч довго довелося чекати, еге, чи не двадцять чотири століття. Але проте дочекалися — і скитська слава знову засяяла на весь світ.

Чортомлик, Солоха, Велика Лепетиха, Баби... біля Никополя, нижче Запоріжжя? То це ж вони й суть ті царські могили, Геродотова "земля Ґеррос". Це він і є центр скитської держави на низу Дніпра від Дунаю до Дону? Держави Атея, що йому "іржання коней було миліше за гру на флейті..."

Кам’янське городище було справжньою твердинею, — розкривають теперішні досліди. Може то Атеєва столиця? Еге, то це щось на зразок Запорозької Січі? Еге-ге, то це виходить, що традиція укріпленого осередку на нижній течії Дніпра старіша за якесь там надцяте століття нашої ери? Ці "січі" там уже існують із скитських часів? А ось далі сказано, що після упадку Атеєвого степового царства це велике укріплене городище заникає, але натомість з’являється — у другому столітті до нашої ери — з двадцять малих укріплених місць (може краще сказати січей?) на нижній течії Дніпра. А що ж, і за козацьких часів не лише на Хортиці була січ, були й інші. Токмаківська, Микитинська, Чортомлицька, Підпільна, Базавлук…

То виходить, що перші "запорозькі козаки" були скити? Як же це повірити авторові цієї статті, що "нічого не залишили після себе скити, лише кілька слів у нашій мові"? Ця традиція, традиція запорозького козацтва — це нічого?

В Миколі одним духом завертілася центрофуґа думок, а від них пішли хвилями на всі боки інші. "… Це була родова організація вояків із вождем на чолі, з радою старшин, з народніми зборами рядових вояків. Влада вождя була велика, але обмежена зібранням війська, що могло й скинути царя, коли він діяв не так, як треба, і коли ним були незадоволені." Та стривай! Це ж, власне, й устрій Запорозької Січі! Чи це випадок, що й місце, й устрій такі подібні у скитів та запорожців? Мабуть то у цих місцях-січах ніколи не переводився, починаючи із скитських часів, дух військової демократії…

Та тут Миколині думки стали на одній крапці й замерзли. Чогось бракувало.

"Гіперборейки" не було в залі.

По правді сказати, тепер не легко зустрітися нам — і дуже добре, що не бачу його. Це була б якась крапка, після неї мусіло б початися щось нове.

Як же тепер зустрітися? Двоє людей сказали очима все, що мали, — ані перешкод, ані потреби говорити устами нема. Він був такий одвертий, як із самим собою.

А втім не зовсім так, бо все це робив свідомо, якщо не сказати — навмисне. І що хотів сповістити цим?

Лиш вийшла Гаїна в фойє (коли це було? Вчора? Позавчора?), як вибіг і він, шукаючи очима, де вона. А, вона розглядає виставку старих видань і Гравюр, присвячених старовинному Києву... Вибіг і другий раз — чи вона ще тут? Став із викликом чи запитом так, що Гаїна не могла його не побачити, ані обминути. "Люблю, а ти?" — "Так, і дуже!"

От, що було сказано. І тепер не впізнавати одне одного — неглузд і образа. Впізнавати й очима говорити далі?

Теж неглузд. Якоїсь крапки не вистачає. Як Гаїна мав повестися? Як поведеться він? Це Гаїну турбує.

11

— Ти... ти її знаєш? — здивовано скинув Микола очима на Василя, коли вони проходили повз університетську бордову колонаду і Василь привітався із "гіперборейкою". Вона йшла назустріч їм, у своєму незмінному картатому пальті, з поглядом, устромленим десь за обрій, не знати, чи й помітила Василів легкий уклін.

— Знаю... — недбало відказав Василь. — А що?

— Я не думав… — почав був бурмотати Микола, бо йому дуже кортіло почути щось більше. Зрештою: — Хто це?

Василь навіть не знав, що відповісти на таке питання. Це правда, що Гаїна Сай кінчала в одному році з ним літературний факультет, але якщо Василь тепер завідує школою на Львівській, то що нині робить вона? Він ніколи майже й словом не перекинувся з нею, а тепер то й поготів… Ну, ще пам’ятає, що вона щось там надрукувала, щось із нею трапилось — неприємна історія… Чи то куркулька, чи то репресовані родичі… Словом, із підмоченою репутацією. А що?

Гіперборейка — і куркулька! Несполучно! Образ куркульки в Миколиному уявленні в’язався із широкою, огрядною тіткою в квітчастій хустці. Абож із другим, сучаснішим: у спідниці з мішка, підтикана, великі порепані руки, чорна хустка над самим лобом, мітла в руці… Що ж має спільного Ляодіка, оця струнка й легка хода, уся ця сильветка тонкої лозини, з куркулькою?

— А що? — втретє перепитав Василь.

— Дуже цікава.

— Цікава? — недовірливо глянув на Миколу Василь.

— Надзвичайно! Цей різьблений профіль, цей виточений зарис уст, чи то химерний, чи то суворий… Цей погляд фіялкових очей у сполуці з русявою авреолею волосся…

— Та прокинься! — на всю вулицю розреготався Василь. — Суха, як тараня, очі — риб’ячі, безброва. Що цікавого знайшов ти в ній? Скільки я її знаю, — така сама миршава, бліда й апатична. Ну, кого може зацікавити така зануда?

От, як по різному можна бачити одне й те ж! А Миколі вона ввижається ідеалом вроди. Якби не було банально, він би порівняв її з античною камеєю. І невже ніхто, крім нього, ніколи не побачив її краси?

— За моїх студентських часів ніхто ніколи на неї не глянув, нецікава нікому була ця Сай.

— Це її прізвище? — аж спинився Микола. — Прізвище її Сай? — аж скрикнув.

— Гаїна Сай. Може яка твоя родичка? — кпинливо подивився Василь на спантеличеного новиною Миколу.

— Не раджу... Не раджу тобі ангажуватися в Гаїну Сай!

Та зчудування Миколине було зовсім іншого характеру, сказати б "академічного". Може для Василя це було звичайнісіньке прізвище, але Микола знав: Саї — скитська назва племени, що Геродот звав Царськими скитами. Це ті, що вважали всі інші племена своїми рабами. Дряпіжні вершники, що ходили походами на Закавказзя, Передню Азію й навіть добігали до Єгипту, що повалили Асирію й Вавилонію… і ця бліда дівчина! Володарі необмеженої в просторах імперії від Дунаю й Карпат до Алтаю, пострах цивілізованого осілого світу, — війна, грабіж, здобич рабів, захват табунів, золота й килимів, — і ось нащадок. Саї поставали самі хліборобами, оселянилися, вони куркулі!

— Дякую за інформацію, — так само глузливо відказав Василеві Микола. — Ти, мабуть, знаєш, що я останню весну ходжу попід цими колонами, що в мене є наречена, що ми з Надією поберемося та й будемо вчителювати собі потихеньку. А ще не вадить тобі знати, що я працюю над дипломною працею про скитів і що Саї та Мадії може й справді три тисячі років тому були якоюсь ріднею.

І справді! Що йому ця "Ляодіка"? Як у музеї чи на екрані бачиш красу, що до неї ніколи рука не доторкнеться, досягти не може. Якщо він і спостерігає її, то виходить це поза його волею, якось стихійно. Це ж просто випадок, що вона опинилась у полі його зору.

12

Коли Гаїна читає Стендаля, він глибоко проходить їй у душу, і від суму, що гніздиться поміж Стендалевими рядками, Гаїна плаче. А власне, плаче вона від свого суму, тільки Стендаль будить його.

Не треба розпускатися, — умовляє сама себе. — Я ж уже зовсім порозумнішала. Той підкреслює, що не хоче переходити межі, яка за поглядом, а то й погляду не подарує.

Чи варто передумувати, — як сів, де сів, глянув чи по глянув? Не варто, а варт запам’ятати, що мій звичайний тонус сумний, — і тоді я розумніша. В щасливому тонусі я дурнішаю і будую фантастичні пляни, що їм ніколи не здійснитися. Ну, дурна ж стаю! Не знаходжу тоді душевного затишку.

Чи зрозуміє хто цей неглузд?

13

Скити — дуже туманне, розпливчасте поняття. Все, що на північ від Чорного моря, в уяві греків було Скитією. Алеж Геродот, хоч начислює з десяток племен, та проте робить загальний поділ на номадів, напівкочових-напівосілих і осілих хліборобів. Чи справді вони прикочували з Азії, чи іранці, а чи може чистокровні індоєвропейські автохтони Причорномор’я? Тільки як же це так, щоб індоєвропейці та були номадами, мисливцями за людськими скальпами?

І хоч Микола ще тільки входить у тему, а йому малюється картина зовсім не така. Це ж у цій євразійській безмежно розлогій рівнині, починаючи з часів льодовикових, кочують племена мисливців. Де ж ті сучасники льодовика поділися? Пішли із згасанням льодовика за оленем на північ? Та не всі. Вимерли? Та чому? Звіра в цих степах не переводилося ніколи. Як вимерли мамути, то ще були олені, тури, ведмеді, вовки, лиси, зайці... Коротше: людність не замінювалася іншою, змінився спосіб життя. Люди вже не йшли за отарами, куди ті поведуть. Навпаки, отари й череди йшли туди, куди переганяли їх пастухи. Шукаючи все нових випасів для своїх черід і косяків, настухи й пересувалися по розтяглому від Карпат до Кавказу й далі степу. Це все було споконвіку їхнє, річ була тільки в тому, які племена потиснуть другі, які займуть череди своїх сусідів та яка з того зчиниться бійка. На Миколину думку, то що за різниця між словами скотар і скит? Може це й є значіння цього слова, що об нього розбивають собі лоби вже ціле століття вчені? То, мабуть, скити — як звали їх греки, саки — як звалися вони у персів, аскгу-заї — як були вони відомі в Передній Азії та Месопотамії, чи ашкеназ — як називала їх Біблія, все це однаково шкіряники, люди, що мають справу із шкірою, скотом... І може це слово старовинніше за тих людей, що жили в Північному Причорномор'ю? Може було воно в обігу вже тоді, як розселялися індоєвропейські племена, бо чого це у греків воно означає шкіру, а на далеких Британських островах навіть є нарід, що й досі зве себе скотами?

Ну, це стосується скитів конярів-вершників, майстрів блискавичного переходу з одного місця на друге, нехай... А є ще ж осілі, — безкінні, прикріплені до своєї землі, вони орють волами, як у старовинній Месопотамії...

Так переварює Микола скитську тему.

Дипломна праця посувалася, росла змістовно й обсягом. Микола дозволив собі перерву від своїх томів і пішов донизу — там у їдальні перекурити, щось перекусити, може навіть і пообідати. От, цікаво —

ніколи не бачив там цієї... Якось уже не міг назвати Ляодікою, коли дізнався, що вона — Гаїна Сай.

Можливо, його думка прикликала її. Вона з’явилася. Взяла в буфеті склянку компоту і сіла за якнайдальшим столиком. Скоренько випила й пішла. Микола ж сидів недалеко гурту молодих критиків, що іменували себе пролетарськими, говорили між собою "по-русскі", ходили розгойдано від пихастого уявлення про свою ваговитість. Двох із них Микола знав. Хацкельсон був аспірант Інституту літературознавства і брат модної "зірки" на літераторському обрії, критика Семена Талабуна, — очевидно, це літературне псевдо (Талабун) мало грати ролю "щироукраїнського". А, є тут між ними ще й Євген Цюрупа! Цього Микола знає краще, вони з одного курсу. Він тепер працює в газеті "Радянське село" і вважає за конечне дружити з цією тичбою "украінскіх пієатєлєй".

Сам того не хотячи, Микола був свідком розмови, таки про "гіперборейку".

— Ми аж за животи хапалися зо сміху, читаючи її базгранину, — десь із середини розмови почув Микола. Хацкельсон при цьому вищирив свої конячі зуби й гигикнув. — Вона принесла до редакції "Літературної газети" оповідання, — з дозволу сказати. Більш безнадійного чогось я в своїому житті не зустрічав...

— І чого вона пхається? Не бачити їй тепер друку, як своїх вух! — авторитетно вставив маленький верт-лявчик, що його ці приятелі називали прізвищем вождя німецького пролетаріяту.

— То чим вона провинилася? — граючи очима, запитав Євген Цюрупа, Очі його завжди чогось сміялися, й не знати було, чи то глузливо, чи підбадьорливо.

— Не знаєте?

— Про це вже навіть кури говорять!

— Одіозна репутація!

— Куркульське охвістя, рупор дрібної буржуазії, дрібнобуржуазна націоналістка, — а він ще й питас!

— З місяця звалився чи що?

Цей одностайний хор анітрохи не стурбував Цюрупу.

— О, знаю, знаю, — підвів він переможно руку. — Але ж то було за Косіора, а тепер же Косіор — ворог народу.

— Чого там з нею панькатися, — гидливо змахнув рукою щось із столу вертлявчик із прізвищем вождя німецьких комуністів. — Вона просто графоманка. — Хай Шмульзон скаже, чи не так!

— Але я її не раз бачив у Домі літератури. Чи вона член Спілки письменників?

Критики перезирнулися й почали реготатися. Глитайський аґент в літературі — і Спілка пролетарських письменників! Та її давно вже пора вигнати із місцевого комітету письменників, щоб навіть і дороги до Дому літератури не знала.

— Так, пора дати рішучу відсіч куркульському наступові на партію, — пророк той, що його Шмульзоном звали. — Пора створити навколо таких людців атмосферу засудження й презирства. — Слова ці він щойно вичитав із статті метра, Семена Талабуна. — Нам баляст непотрібен!

— Чекайте, чекайте, я теж вмію читати! Читав і ті її нариси… — почав був Євген, але його хором закричали:

— Політично безграмотні нариси!

— Хотіла пролізти контрабандою в пролетарську літературу… Але куркульське походження вилізло шилом…

Та Євген не здався. Він перечекав і почав знов тими самими словами:

— Я читав її нариси. Нічого там такого страшного нема. Писала наївна дівчина те, що бачила в комунах на селі, та й годі…

— Рація! Повзучий емпіризм! — безапеляційно підвів риску під "дискусією" Шмульзон. — Нічого вже з неї не вийде. Тепер наводнює редакції своїми поезіями в прозі. Уявіть собі: "Про красу дощу"! Або: "Шелест листя під ногами"… Кому потрібні її елегії про нездійснені любовні замисли? І ніяких ідей. Горизонт бачення не ширший за коло її спідниці. Просто не розумію, як можна в добу соціалістичної реконструкції, в дні доблесті труда й геройства виписувати таку белі-берду.

Нарешті, вступив у розмову й Микола. Він, може несвідомий того, перевів перепалку на жартівливі рейки. Його цікавило:

— Скільки їй років?

— Їй? Від шістнадцяти до тридцяти п’яти! — пожартував Хацкельсон.

— Я знаю точно, це вже старе луб’я. Їй — тридцять.

— Десь працює?

— Ге… Що то кого обходить? — зарозуміло мотнув головою вертлявчик, що недавно приїхав із Проскурова — і вже був секретарем "Літературної газети".

Євген же виразно покрутив головою, — от, мовляв, заморока.

— То за чим же вона існує?

— За компотом, не бачите? — Хацкельсон після "свіних отбівних" був настроєний на жартівливий лад.

— Вона, власне, здібна дівчина… — задумливо казав Євген Цюрупа, коли шумлива плеяда пролетарських світочів висипалася за двері і він та Микола зосталися за столом самі. — Тільки її зацькували отакі критики… А може й сама винна. Скільки її не лаяли, а вона на це все мовчить. Не відмежовується, не кається...

Микола подивився в завжди розсміяні й начебто під-бадьорливі Євгенові очі. Цей твердо вріс у ґрунт, — пролетарське походження, з залізничників, член партії… Чому б?

— А чому б не спробувати?.. — почав він, ще й сам на знаючи, як зформулювати свою неясну думку. — Чому б ти… Мало які причини бувають? Я, на твойому місці і з твоїми можливостями, дав би їй якесь завдання від редакції. Десь послав би у відрядження чи що… Може вона перебудується?

— М… м… м… — пожував губами Євген. — Та то можна б… тільки не знаю, як до того поставляться принципали. Її ім’я, справді, одіозне, багато разів відмінювалося, — чув сьогодні, якими епітетами її обкладали? Та ще й походження… Хоч правда, діти за батьків не відповідають, та боюсь, що…

— А все ж… Вона справляє дуже позитивне враження, — майже просив Микола, не знати чому. Може тому, що його обурили зарозумілість та розперезаність оцих "українскіх пісатєлєй", які й говорити українською мовою не вміли. Хотілося щось тому протиставити.

— Може й спробую… — туманно відказав Євген і перевів розмову на інше.

Сай! Дві з половиною тисячі років — досить часу, щоб перетворитися із степової принцеси на куркульське охвістя. Але яке диявольське коло обставин круг неї!

14

Наближається буря. Буря пристрастей. Перед бурею, навалою стихій, капітан готується, збирає сили, стає кам’яний.

Буря та ще тільки відчувається. Радісно й тихо, сон-цесяйно і грайно — але поблискують у наелектризованому повітрі короткі блискавиці, як погрози.

І все це — лише в тому світі, де царицею я і де звук падає без відгуку, без луни. Але Гаїна чомусь надіється на капітана, — хай веде, мусить вести, камінно зціпивши зуби. Та маленька, легкодуха й довірлива особа мусить скоритися капітанові, вилитому з неіржавистої сталі.

Вона нехтувала наказами капітана не раз — і випивала за це гіркої. Та тоді їй прощалося. Молодості прощається все. Тепер є шлях, а навіть і кінець цього шляху визирає. Тепер лиш праця, праця і праця. Відпочинок — марнотрата. Спокуси — тяжка омана.

Перед Гаїною лежить переклад. Ніхто його їй не замовляв, вона сама його вибрала, робить, а як зробить, то понесе до видавництва. Скільки тут вкладено кро-піткого потіння, щоб слово було гнучке і влучне! Мука, — але яка радісна, світла. Гаїна любить переклад, бо це ж також творчість, вигравання українського слова, розширення власного лексикону й збагачення для загального вжитку.

Вона певна, що там це оцінять. Хіба перекладачів не треба?

15

Тож щоб залишитися на науковій роботі, треба стати членом партії. "І нікаких ґвоздєй!" Микола вже подав заяву, спочатку в кандидати. Якщо не партизується, — не бачити йому аспірантури, як своєї потилиці.

Другу рекомендацію дав брат Майїн — там одної дівчини з молодшого курсу. А першу він уже давно мав, ще з місця праці до вступу в університет. Тільки він її не використовував, бо не міг чомусь себе присилувати. Як той казав: краще бути "безпартійною сволоччю", ніж викиненим із партії "ворогом народу"... Але... Є й така приказка: легше верблюдиці влізти в глечик із вузькою шийкою, ніж безпартійному розгризти граніт науки до докторської дисертації. Хоч і яка розблискуча-переблискуча характеристика керівника катсд-ри, хоч хай сім раз талановита буде дипломна праця, а таки знайдуться бар’єри, пороги, застави... Як не тепер, то в четвер, а таки виколупають тебе з науково-дослідного інституту. То краще вже тепер забезпечитися.

Отак під знаком партизації розпалювалася Миколина любов до скитів. Знайшов він там не лише Мадія, а й дев’яностолітнього царя-вояка Атея, що загинув у бою, а не в ліжку і не від пістряка. Знайшов Геракла, батька скитського народу, допомагав Гераклові розкувати Прометея. А Аполлон і Артеміда то й зовсім не грецькі, бо вони прибули із скитської Гіпербореї… Що більше заглиблювався Микола в нетрі грецької мітології, то виразніше виступало дивне: вона наскрізь

пов’язана з Північним Причорномор’ям. Миколі прийшла в голову дика думка, чи самі греки, ота їх клясична культура, що стала підвалиною європейської цивілізації, чи вона часом теж не входить корінням у причорноморські степи? Подивитися тільки на тих бородатих сократів та демокритів. Хіба ж не подібні вони на портрети скитів з їхніх ваз та сагайдаків?

Але, щоб не розпливатися, Микола відкинув думку про греків. Не все за раз. Перш треба партизуватися.

Тільки Гаїну Сай ця партизація витиснювала. Хоч Гаїна й мала право на почесне місце у цьому Миколиному світі, як сестра сая, може особистого дружинника Атеевого, а може й самого Мадія, але партія не потерпить навіть платонічного зв’язку з куркульським охвістям чи рупором дрібнобуржуазної стихії, чи як там ще її величають. Ні, скитянко, я тебе не бачу й не знаю!

Але ж проте… Чи були б ці візії, якби не заглянув він у глибину цих фіялкових, аж чорних часом очей?

16

Гаїна хоче знайти вихід свойому нуртуванню почуттів — і не знає, де шукати його. Так сумно їй, що здібна на екстраваґантність. Але сором спиняє, сором за свою старість, — в шістнадцять років це було б інакше. В чім вихід? Чи могла б покласти перед ним листа, занизаного тими почуваннями, що ними оплутана вона? Чи могла б розповісти про буревії й спалахи, що ними сповнена душа і що все більшими колоніями в ній розростаються та не хочуть уже там залишатися?

Могла б. Але це — самій собі зачинити двері.

Чи могла б, опинившись зовсім близько, написати на клаптеві паперу: "Ви давно мене спостерігаєте. Скажіть, чи дуже я грізна?"

І це могла б. Але яка гнітюча буде павза, коли на лиці його вималюється здивування, що само відповість: "Ви нам непотрібні!"

Не може Гаїна й привітно всміхнутися, бо це була б якась профанація. Людина намагається показати, що уникає. Розміркуємо: чи для того, щоб не дати приводу до недоречних думок? Йому, мовляв, ні до чого це. Ні, коли б ні до чого, то міг би сидіти поруч і не помічати її, як усі ці випадкові фотельні сусіди. А він тікає в протилежний бік залі, але весь час роззирається, неспокійний, зненацька обертається, щоб зловити мій погляд.

Людина раптом за всяку ціну підкреслює, що вона не хоче тебе знати. Одночасно — уперто, одверто признається. Але здалека. Що хоче сказати?

Гаїна почуває, що губить, що само відпливає від неї щастя. Що ж зробити, щоб втримати його? Не ходити до книгозбірні, взятися до чогось поза цією залею, поки ще не вкорінилося це жало? Гаїні випало в житті бути сумним філософом і нічим іншим. А того, щоб розгорнути віяло лукавства, — нема в ній, не знаходить у собі цього. Вона стає несмілива й дурна, коли обізвались усі струни її душі. І навіть відразлива.

Ні, вже досить! Все це пригнічує її і підсмажує на повільному вогні…

За такими думками Гаїна не зчулася, як уже підійшла до масивних дверей книгозбірні. І при самому вході завернулася. Він уже-став їй необхідний, це якась пагуба! Треба припинити це тепер, поки не пізно. На, на тобі цю залю, — сідай, де хочеш, будь спокійний! Не буду я вимолювати твоєї ласки!

О, Аллах! Як це воно так скоїлося? Вчора — вільний козак, Надійчин наречений, а сьогодні… Де вона взялася на мою голову, ця чортиця? Яким чином опинився Микола в однім ліжку з нею? І не п’яний, і не закоханий, і не загіпнотизований, і сном-ні-духом не гадав ще ввечорі… А тепер він із Майєю начебто чоловік і жінка? Микола не може спам’ятатися.

Точно висловлюючись, Микола почуває себе зґвалтованим. Ішли разом додому із університетських партійних зборів. Брат Майїн, голова студкому, вважав, що як дав рекомендацію, то має ще й на чай до себе запросити. Нічого не зробиш, Микола зайшов. Хотів якнайшвидше відбути той чай, але ця гливо-руда Майя, вчора товаришка, а сьогодні чортзнащо, — вона ще просить зайти на хвилину до кімнати, що стоїть вільна у їх мешканні. Він міг би її зайняти, якби хотів. — Ні, він кімнату має. Правда, поганеньку… — Але зовсім вільна, про платню нема що й говорити, та це ж не надовго…

Майя була така розмашисто товариська, з широкими жестами сердечного друзяки, з нарочито, здавалось би, грубуватим голосом, із солоними слівцями в розмові, що начебто стиралися й затиралися усякі перепони та різниці між ними. От собі, товариш у спідниці. І Микола розтав, не втримався й признався цьому товаришеві у спідниці про свою затаєну мрію. Аспірантура. Скити. Традиція державництва, загублена у млі тисячоліть, гніздилася в степах нашого Причорномор’я, на низовому Дніпрі. Козаччина нашого середньовіччя — тільки одне з чергових її розпалахкотінь, а живе вона й до наших днів. Що ж таке махнівщина, як не ґротескове її відродження? Нащадки степових причорноморських предків, що знали мистецтво блискавичних переходів і з’яв у несподіваних місцях, що в далеких походах плюндрували Мідію й усю Передню Азію, що від них Єгипет тремтів і відкуплювався даниною, що володіли Низом і всією Україною, — може ще так можна подивитися на махнівщину? Не маючи іншого виходу своїм дряпіжним успадкованим імпульсам, хлопці пооперізувалися стрічками з патронами, обтикалися бомбами, озброїлися карикатурним анархізмом і давай плюндрувати

сусідні, чужі їм духом, міста й містечка, давай блискавично перелітати через простори на своїх тачанках...

Не знати, як це в Миколи вирвалося. Ніколи про махнівщину й не думалося, а само десь ні з сього, ні з того вплелося. Словом, Майя такою широкою концепцією була захоплена. Та до того ж захопилася, що кинулася Миколі на шию.

А потім почався якийсь шал. То не Микола був, то невідомий йому звір, тварина. Дві тварюки, що створили восьминогого звіра, — якщо вірити Платонові, що такий існував. Існував, то були Майя й я. Але Микола хоче викинути із пам’яті цей спогад. Ніякої Майї не існує на світі.

Еге, "не існує"! Вона вчора прийшла до нього до хати, поводилась, як у себе вдома. Він ніяк не міг її випровадити. Ця навратлива рудоволоса жіночка має звичку робити все по-своєму. Вона відразу присвоїла собі амплюа диктатора!

Надійко! Чи чуєш ти мій крик? Приїдь! Приїдь визволяти свого Миколу з пазурів упириці!

18

Що таке Синя Панчоха?

Гаїна думає вже дві години й приходить до висновку, що це істота суха, вона не хоче знати кохання, наукова стара діва. Сьогодні редактор "Літературного журналу" потішив Гаїну: сказав, що її Христя з оповідання "Вродливі нещасливці" — Синя Панчоха. Гаїні захотілося не бути Синьою Панчохою, але вона не знає, який вчинок відповідає Синій Панчосі — піти до книгозбірні, чи не йти.

І Гаїна пішла, прийшла. То це вчинок Синьої Панчохи чи ні? Нема в кого спитати. Нікому й не хочеться говорити, — це ж профанувати своє

недоторкане. Та й нема нікого. Дві приятельки має Гаїна. Одна — всім задоволена, урівноважена сім’янинка Соня, а друга… хоч і давня товаришка, але Зіна зрозуміти не зможе. Зіна — самі успіхи і ніякого нещасливого кохання… Та й от — і редактор журнала не зрозумів.

Ті твори, що з душі Гаїниної йдуть, нікому непотрібні. Скільки їй за цей час повернули? Чотири оповідання… Всі, всі… І Гаїні хочеться померти — таке ідеологічно невитримане почуття. А тому вона прийшла читати Стенда ля "Записки еготиста", щоб почувати коло себе товариша.

Що ж таке творчість? Це ж те, що йде від істоти людської і не питає, чи припасоване воно до "норм". Така пісня. Вже потім інші розкладають її на елементи, вчиняють вівісекцію, роблять із цього знавство.

Скульптори ліплять свої твори з натури, їм вільно її відтворювати. Чому ж мистець слова мусить "уза-гальнювати", "типізувати", "подавати в пляні соціалістичного реалізму"?… (Що воно за звір такий, ніяк не второпаєш?)

Птиці в лісі співають, як хочуть. Ет, нікого не слухай, а пиши так, як тобі любо! Інакше — ні! То вже не творчість.

І треба навчитися вже, нарешті, нести цей важкий тягар, нікому непотрібне життя. Невідомо, скільки ще років турбуватися про матеріяльне. Це ж просто якась анекдота, бо нагадує аліменти. Гаїна, виходить, сама собі платить аліменти на прожиття. А воно їй нінащо, не знаходить вона собі місця в ньому. Ані бурхливого, ані кольористого, — ніякого…

І чого це так, що коли чоловіки — диваки, то це їм прощається, а Синім Панчохам бути дивачками зась? Кожен мікадович не йме віри твоїй цінності…

От про кохання Гаїна так нічого й не сказала, а вона ж, не бажаючи бути подібною на Синю Панчоху, прийшла сюди…

Ну от, прийшла вона. Недалеко від сміху до плачу. Гістеричний стан. Може це й є поведінка Синьої Панчохи?

Ні; не ходити їй сюди, не розвереджувати себе ще й Стендалем. А інші місця їй видаються пусткою.

19

Вже скоро приїде Надійка, і скінчиться це чортовиння. Микола сказав Майї, щоб вона не мала ніяких ілюзій. Ми з Надією зв’язані словом і я нікого, крім неї, по хочу. Здається, ясніше сказати не можна. І Микола по має часу на сексуальні пригоди, бо йому треба опрацьовувати дипломну роботу, а матеріял росте в гори.

…Кавказ це теж — Скитія? Певно! Ось узяв у руки збірку звісток грецьких письменників того часу, а вони один за одним розповідають, які скитські племена проживали на Кавказі та які були їхні звичаї. Це ж там, на узбережжі Чорного моря, виявляється, відбулася не одна подія в родині знаменитої божеської династії Зевса. А-яй-яй, о-йой-йой, скільки там скандальних історій!

Як відомо, Зевс почав своє богування з убивства власного батька, Кроноса. Могилу Кроноса, що їв своїх дітей, а потім сам зазнав такої невеселої долі, показували на одній кавказькій горі. Мама Гера народила сина титанові Евримедонтові, що зґвалтував її ще до законного шлюбу із Зевсом. Син цей — Прометей, скитський цар, той самий, що вкрав у вітчима Зевеса вогонь і подарував своїм людям. Виходить, що скитам?.. Тато Зевс наказав синам Гефестові й Гермесові розп’ясти Прометея на кавказькій горі близько Каспійських воріт, на сумне видовище усім скитам. Хвалити богам, порятував його Геракл, всім відомий герой-чолов’яга, отой, що мав роман із жінкою-змією,

володаркою Гі-леї, здається, Бористенівною... Еге, був такий гріх! Володарка Гілеї народила Гераклові трьох синів і один із них ото й був Скит, що від нього пішло все скитське плем’я. Подумайте, все це — онучата Зевсові, як не як, бо Геракл був побічний син Зевсовий. Якось він виплутався з любовної пригоди, подарувавши нащадкам лук, пояса й золотого келиха, а сам подався далі, на східне узбережжя Чорного моря, добувати золоте руно з арґонавтами у скитів-колхів. По дорозі ото й трапилось йому допомогти родакові: вирвав ланцюги разом із скелями, розкував Прометея і порозганяв орлів, таких дуже ласих до людського серця живцем...

Що ж це за золоте руно? О, в горах Кавказу течуть ріки із золотим піском. Ото, щоб добути те золото, кладуть у воду овечу шкуру й золото на ній осідає, шкуру ту й називають золотим руном...

Не тільки золото є в горах, а й мідь. Он славний майстер Гефест Зевсович викував цареві колхів мідні воли, що дишуть вогнем, а з того знов вийшла нова історія: арґонавт Язон зорав тими волами поле, посіяв зуби дракона, а з них повиростали незчисленні скитські полчища...

Але Миколу зацікавив не так кульгавий Гефест, як брат його, грубіян і забіяка, войовничий Арес. Ареса звали Теритом, що означає Звірський, а це тому, що як ідеш у бій, то не май у собі смирного почуття, мусиш бути як звір. Так ото цей Арес мав у причорноморських краях свої рівнини, гаї, храми, навіть цілий острів. Тільки йому одному скити приносили жертви, встромляючи меч у купу хмизу. Подекуди скитів так і називали Аресовим племенем, бо він, нібито, був їх пращуром. Отож те Аресове плем’я, — кажуть грецькі міти й леґенди, — і вигадало залізо, "зле сотворіння, що підноситься із землі, бодай би воно загинуло!" Скитське плем’я халіби, — розказує грецький тогочасник, — не пасуть і не сіють, вони вже тисячу років знають, як добувати залізо. День-у-день, серед кіптяви й диму, виконують вони свою тяжку роботу...

Микола протирає очі. Що за важку тему вибрав собі він! Арес... То це, здається, Арій чи, по-нашому, — Ярило? Аресове плем’я це ж Арієве

плем’я, арійці? А справді, виріб заліза вперше був відкритий на Кавказі ще за тисячу років до того, як воно з’явилося у Європі. Кавказькі залізороби цупко тримали у таємниці свій винахід.

Цю друкарську машинку колишні господарі хотіли вже здати в музей, як унікальну старовину, а вона Гаїні ще й заробляє на життя. Жодної залізної деталі в ній нема, саме дерево. Писати треба не дивлючись на надрукований рядок, бо рядки закриті, а тому Гаїна називає свою машинку сліпою. Це перший випуск "Ундервуду", гордо пояснює вона Ушерові, Соніному чоловікові, що приніс їй до хати роботу.

— Чомусь ніколи до нас не зайдете! Соня час-від-часу має більше роботи, ніж може виконати… А що ви не маєте телефону, то як же інакше дати вам знати? — по-отецькому научає Ушер.

Справді! Вже давно була Гаїна в тому іншому світі. Упорядкованому, ситому. Соня має таку філософію: "Якщо я живу, то хочу мати все, що для життя потрібне". І на цей фокус спрямовані всі прагнення. Тому в цій хаті є справжня друкарська машинка, а, не музейна, є радіо, телефон, ну, і всякі інші доступні радянському службовцеві догоди. А проте, вони люди хороші. Яка не є Гаїна дикувата, а завжди їй раді. Стіл їх завжди вкривається для неї смачними речами. І це так нормально, що навіть думати про якусь замороженість Гаїні і в голову не приходить. Хіба вона з Сонею колись не складала разом іспитів, не стояла в черзі до студентської їдальні?..

— Та трохи й так, винна, — не виправдується Гаїна, розглядаючи роботу та домовляючись, на коли це треба зробити.

І оце сидить Гаїна в хаті, стукає на сліпій стариці та дякує Соні й Ушерові, що підперли її катастрофаль-но перехняблений в один бік бюджет. Може, вони єдині люди, що їх двері для неї відкриті.

Переписує чужі думки й цифри, а сама душею "там"… Вчора він здався Гаїні не таким вродливим, але сердечнішим, ніж завжди. А власне, ще на нього й не роздивилася, — щоб уяснити собі, що ж її так полонило.

Намагається вона стати на хвилину ним і подивитися його очима на себе. Бо її власний погляд на себе фундаментально міцний. Ніщо не похитне його: вона негарна. Це робить її несміливою, а на вигляд — суворою й неприступною…

Так, я негарна, — виправдується сама перед собою Гаїна. — А хіба я кажу, що навпаки? Так, я несмілива, непевна себе, часто впадаю в депресію, як оце останні два-три дні. Так, я не маю жіночого кокетства, — й не потребую, як не потребує грошей той, хто не збирається нічого купувати. Але ніхто ж не заборонить мені розглядати людей, у цікавій грі уяви ставити їх у найрізноманітніші ситуації. Це ж моя вправа і моє право! І це нікого не понижує. І це нічим не загрожує… Крім того, як не в тій залі — день втрачений, нудний, як оці цифри, що вистукуються на сліпій стариці.

І ці свої думки хоче Гаїна записувати, щоб ні одної відтіні їх не згубити. До всього іншого — не має сили. Он лежить уже давно майже закінчене оповідання, а Гаїні легше чужі таблиці копіювати, ніж оту свою літературну вправу вишліфовувати.

21

Вже кілька днів Микола, як дерев’яний. Читає, а слова, попавши в поле зору, відскакують назад у сторінку, неусвідомлені. Читає речення один раз, другий, третій — і окремі слова зрозумілі, а цілости ніяк не може сприйняти. Перестудився? В книгозбірні ще не топлять. "Труди" з’їздів, археологічних комісій, оті величезні фоліянти звітів про розкопи в минулому столітті видаються неймовірно нудними, перевантаженими деталями… А чого ще недавно кожна стаття, кожна маленька нотатка

будила уяву, викликала цілі картини, витягала живцем цілі сцени й образи з минувшини?

Що воно таке?

Оце якось трапилася розвідочка про грецьких співців і Гомера. Вони були сліпці, свої епопеї вони співали, а не розказували… і яка тоді паралель із нашими бандуристами, сліпими співцями історичних дум, блиснула! Це ж наші гомери!… А ось тепер — байдуже думає Микола: то що там таке? Чи таке дуже варте уваги? От, як можна все сплощити й знебарвити… Та якого ж ще більшого доказу треба про спільний корінь старогрецьких і українських співців-сліпців?

22

Як же це приємно, коли прийдеш, а тобі раді! Гаїна принесла зроблену роботу, а Соня просто не хотіла її випустити із хати. Нагодувала дуже смачною рибою-фарш, — нечуваною для Гаїни розкішшю. За той час, що Гаїна не була тут, з’явилося багато нового. Піяно для дочки купили, хай учиться. Текінський килим. Патефон. Кравецьку машинку. Електричну огрівальну пічечку. Буфет зайняв цілу стіну, а там виблискують сервізи… — Треба б вам більшого приміщення! — каже Гаїна. — Ой, треба! — зідхає Соня. Та що-що, а приміщення в Києві найважче дістати.

Справді, хіба це приміщення? Дві вузенькі-вузенькі кімнатки. Як тільки вони туляться з тими накупленими меблями, машинками та сервізами? І коли тільки Соня встигає і на роботі справлятися, й удома господарство свое так зразково провадити? Гаїні залишається дружньо позаздрити.

— О, тепер мені вже значно легше, — каже Соня. — У нас тепер є служниця.

— Служниця? — Гаїна недовірливо озирається по хаті. — Де ж вона у вас спить?

— Оце ж то й біда. В мешканні нема де спати, то вона спить у коридорчику, що веде до нас від комунальної кухні. Наніч розкладає ліжко, а на день приймає. Що зробимо? Поки нема більшої квартири, то мусить миритися. Їй у нас добре, вона тут більша господиня, ніж я. І дуже порядна, чесна жінка. Ось вона прийде з черги, побачиш! Розкуркулена. Не має пашпорта.

Гаїна питає, — звідки вона? — з потайною думкою: може яка її своячка?

— Ні, ти її не знаєш. Ми їздили щоліта до них на дачу в село біля Канева, поки їх не розігнали, усю родину… то довга історія. Як почнеш розказувати, то до ранку не скінчиш! Ой, чекай, а то забуду! Чи ти потребуєш дрів?

— Ще й як!

— Ушер матиме зайвий ордер на дрова, нам не треба стільки… то ти частіше заходь...

23

... "Ой, у полі три криниченьки... любив козак три дівчиноньки..." Тьху, що це я?...

Сам із себе дивується Микола. Де гіперборейка? Нема її тут от уже тиждень. Що з нею? Чому це так? Коли вона тут, — б’ючкість і гнучкість його думки тут. І чому така похмура була останніми часами?... "Чорнявую та білявую, третю..." Ні, рудої-гнідої-препоганої, ні! Ні!

А дипломна праця стоїть, а час іде…

В Стендаля про кохання: "Душа, засмучена від життя без кохання, незадоволена сумним щастям гордости, мимоволі, непомітно для себе, створює собі зразок доскона-лости. Одного чудового дня зустрічає істоту, подібну на той зразок... і віддає володареві долі те, про що давно мріяла..."

Все ж це не те, що Гаїна хоче. Вона повна сумніву й невіри. І в "володаря", і в себе.

А втім — "половина й до того найчудовіша половина життя зостається схованою від людини, яка не кохала пристрасно".

І це Гаїна бере під сумнів. Треба тільки піднятися на подвиг, що зветься: "пройти непоміченою в світі". Але з додатком: "з душею, повною сяйва".

Комашка прожила, ніхто про це не знав. І прожила вона один день. На їхню думку, треба, щоб її портрети пишалися на перших сторінках газет, щоб радіо про неї кричало — аж тоді комашка відчує радість життя. А вона й без того прехороше прожила свій довгий вік — день. Їй не треба "бути відзначеною". Їм треба, а їй не треба.

"Філософія комашини"? В цей час, коли на вулицях пишаються двоповерхові портрети стаханівців, коли уряд роздає відзнаки та ордени, коли кожен хоче виділити себе з сірої маси?

Атож! Є така Гаїна, що хоче навпаки: відмови від себе. Це та велика, що їй двоповерхові портрети видаються комариково малі, а полум’я пристрасти — язичком засвіченого сірничка. І якщо комусь смішна й жалюгідна така "філософія", то це Гаїну не обходить. Інакше неможливо. Коли нема чим дихати, треба витворювати власну атмосферу. Як нестерпно болить, — людина вмліває, а тут не вмлівати треба, а не відчувати болю.

І "найдоцільніше зробити дорадником самого себе". А це вже правда! Коли іншому розповідаєш про свої почування, аромат емоцій випарюється. "Можна осквернити найніжніші почуття, розповідаючи про них докладно". Бо слова занадто грубі, щоб передати гаму пережитого, а крім того — людина такий поганий спостерігач, коли у владі емоції! А ще крім того, видане з себе — це тільки перелляте через край, вихлюпнута надвишка. Основне залишається невисловленим.

Як добре, що Гаїна не зробила дурниці із своїми отими листами! От, що значить хоч маленька відміна від монотонії. Відвозила в Голосіїв, де працює Соня, надруковану роботу (бо треба було спішно) — і бачила поле. Обвіяв свіжий вітер і здмухнув навіяння, оздоровив. Безперечно, Гаїна нездорова, треба перестати ходити в ту кляту книгозбірню. А як, коли вона не може пройти повз неї? І сьогодні вирішено було туди не заглядати. Та й не могла проїхати. На зупинці під книгозбірнею зійшла. А цей — сидить і хоч би тобі що! Камінний.

І чого вчепилася мене ця пагуба?

25

… і що таке стать? Де межа між найдуховішими й найтваринніші ї проявами?

Що вона виробляє, ця Майя! Каже: це з кохання. Каже: вона мріяла про мене з першого погляду, як тільки побачила. Це вона впросила брата дати мені рекомендацію до партії, щоб якось… еге, втиснутися в моє життя. А що я не маю наміру більше в той дім заходити, то вона занадилася вчащати до мене. Я почав повертатись додому пізніше — і вона слідом за мною вдирається. "Годину тебе чекаю!" — Ну, що ти зробиш? Все це з кохання. А тепер вона вже навіть не чекає, вона приходить, коли хоче, вдирається вікном… Дуже просто, розбила шибку і потім цілу ніч не дала спати. Все це з кохання. І так — ніч-у-ніч. Де вона

взяла цю садистичну звичку — годинами цокотіти ножем об склянку над самим вухом, як я вдаю, що сплю?..

26

Які сухі думки сьогодні! Це ж Гаїна зробила зусилля й пішла між люди, а не до книгозбірні. Бо читати не хоче вже, набридло це напруження, що скувало її останніми часами. Змарніла від цього всього, а чому? Нащо цей Пагуба їй, нащо вона йому? Може все це — вигадане від нудьги? Може.

Остогидла вже й роля спостерігача, що стоїть вище над тим, кого знемагають пристрасті. "Легка пристрасть збільшує розумові здібності, сильна притуплює їх" — каже Стендаль. Ну, і як не любити Стендаля?

"Що дужча нудьга звичайного щоденного життя, то сильніше діють отрути, які звуться вдячністю, захопленням, цікавістю. Небезпечно, коли спогади постійно і надто охоче вертаються до тієї самої людини. Так можна напевно опинитися на краю безодні..."

Це ж про неї! Стендаль говорить так, ніби це Гаїна сама про себе думає... А Гаїна збиралася заповнити цього зошита райдужним романом. Гай-гай, чи не зостануться тут чисті листки?

А це добре, що зайшла вчора до Зіни. Хоч довідалась, що діється у світі. Казала Зіна, що в Місцевкомі письменників скоро буде багато роботи. Дуже багато. Готуються до шевченківського ювілею й мають видавати "Кобзаря" багатьма мовами, то для полегшення перекладачам треба буде робити підтекстівки російською мовою. Зіна вже знає, що їй дадуть великий кус.

— Як багато роботи, то й я може попрошу? — надоумилася Гаїна.

— Піди! Невідмінно піди! Узавтра, не відкладай! Там же знаєш, усякі Шмульзони-Хацкельсони… вже понабиралися! Треба було робити підтексти до творів Франка, то думаєш, хто їх робив? Все позаглиманювали, ще до того, як це стало всім відомо… Але тепер я вже не була така ворона, я вже добре пантрую… Знаєш, до кого ти звернися?…

"Між людьми", себто в Домі літератури почувалася Гаїна загнано, це мабуть тому, що давно тут не була. Їй усе здавалося, що треба йти якось "боком", озиратися раз-у-раз… І звідусюди наштовхувалася вона на зизуваті погляди — чи то може їй так здавалося? Якісь нові обличчя, а знайомі тебе не впізнають… Хотілось відразу вийти, але присилувала себе і зайшла в двері, де написано було "Секція перекладачів"… Там видавила з себе бажання мати підтекстівки. Сказати б, без особливого ентузіязму, бо без ентузіязму вислухано таке її бажання. Вийшла звідти червона, як рак, але з думкою: а що ж? Невже я й до цього не надаюся?

От, якби то! Мабуть, уся нудьга і всі на світі пагуби повідлітали б.

Та проте не всі до неї тут зизом. Ось наштовхнулася при виході на Євгена Цюрупу, він зовсім по-товарись-кому привітався, розпитує, ще навіть і жартує. Питає Гаїну, чи вона вже перебудувалася…

27

Микола зловтішно уявляє собі кислу Маїну міну, коли побачить вона в нього в хаті Надію. А Надійка вже скоро має тут бути, ось тільки влаштує собі відпустку.

От тоді вони удвох і витурять нахабу. Побачить, що нема їй чого тут робити — і сама відчепиться. Це його тішить, вже тепер облегшує той тягар, що ото з певного часу Микола мусить невидно нести. А покищо…

... Наїзд Мадія Прототієвича на Закавказзя, що стоїть у центрі Миколиних візій, був не перший і не останній. З непроглядних давен відомі були дороги і про-смики через кавказькі гори із Північного Причорномор’я та Кубані у країни Передньої і Малої Азії. То ж недарма позалишали там скити свої сліди в назвах міст — Скитополіс, Саккиз. А в тому Саккизі була, нібито, Мадієва столиця. Багато згадок про іскузг, аскгузаїв знаходять тепер історики в анналах асирійських царів, навіть час битви під Ніневією вдалося встановити дуже точно, до години, дякуючи дбайливим асирійським записам. Під час битви сталося затемнення сонця. Астрономи вилічили, що це затемнення відбулося 614-го року до нашої ери.

Але найбільше про свого предка може дізнатися Микола Мадій із... Біблії. Історики раз-у-раз відсилають до пророків Єремії, Єзекіїла. Не завагався й Микола, під здивовані погляди бібліотекарок, виписати собі Біблію і впірнув у сьоме століття до нашої ери, в події, бачені з протилежного боку, ніж бачив їх предок, Мадій Прототієвич. Читає Микола лемент Єремії:

"І надійшло до мене вдруге слово Господнє, глаголю-чи: що бачиш? Я відказав: бачу, кипить казан підду-ваний вітром сюди від півночі. І промовив до мене Господь: від півночі зірветься халепа на всіх осадників сієї землі. Ось бо покличу всі племена царств північних і поприходять вони...

... Виставте стяга д’Енонові, втікайте без упину, бо я приведу з півночі лихо велике і страшну пагубу. Ось виходить лев із леговища свого, губитель народів: він рушає з місця свого, щоб зробити землю пусткою; міста твої будуть збурені й обезлюджені. Оце ж попідперізуйте веретище, плачте й голосіть, бо ніщо не відверне від нас ярости Господньої. І станеться того часу, говорить Господь, що зомліє серце в царя і в князів, і вжахнуться священики і стуманіють пророки...

... Ой, утробо моя, утробо! Смуток в глибині серця мого, тривожиться в мені серце моє; не вмовчу ніяк; ти бо чуєш, душе моя, трубний гук, бойовий галас...

Нещастя за нещастям: усю країну пустошать; несподівано завойовано хати мої, в одну хвилину — намети мої. Ой, чи довго я ще буду бачити стяги, зачувати гук труби?

... Подивлюсь на землю — і ось вона порожня й пуста. На небо — а нема в ньому світла. Гляну на гори, а вони дрижать, та й усі горби хитаються. Озираюся — і ось, ні людини, бо й всі птахи небесні порозліталися. Дивлюсь, та бо й Кармель — пустиня і всі міста порозвалювані...

... Від галасу комонників порозбігаються всі городи, ховатимуться в нетрях і вилазитимуть на скелі, всі міста спустошіють і не буде в них ні одного осадника...

.... Ой, напущу ж я на вас, дім Ізраїля, народ здалеку, говорить Господь, народ потужний, народ давнезний, народ, що мови його ти не знаєш, і що говорить він, ти не зрозумієш.

Сагайдак у нього, як гріб розтворений, а всі вони — самі невмираки. І повиїдають вони твої врожаї і зерно твоє; з'їдять синів твоїх і дочок твоїх; вівці твої і товар твій; виноградину твою і смокви твої; утверджені городи твої, що на них уповаєш, вони мечем звоюють...! Втікайте, Беньяминії, з Єрусалиму й затрубіте трубою в Текої; дайте знак вогнем у Беткаремі, бо з півночі грозить біда й страшна погибіль... Се йде нарід із північної землі, й великий люд підіймається з найдальшого кутка землі. Несуть луки і списа. Жорстокі вони, не змилосердяться, ревуть, як море, йдуть комонником збройно, як один чоловік, воювати тебе, дочко Сионова..."

Га? — протирає очі нащадок Мадія, — оце такий був мій предок?

А ось ще й про Вавилон:

"Слово, що вирік Господь через Єремію про Вавилон і про землю Халдейську.

Звістіть і розголосіть між народами, й поставте стяга; виявляйте, не замовчуйте! Говоріть: Вавилон звойовано, Вил осоромлений, Меродах покрушений, осоромлено й другі образи його, порозбивано ідоли його!

З півночі бо двине народ проти нього, а сей оберне його землю в пустиню, і ніхто там не буде жити, ні людина, ні скотина — все рушить і повтікає... Ось бо я підійму й приведу проти Вавилону велику громаду народу з північних земель, і розложаться проти його та й звоюють його: стріли у них, як у вправного воїна, не вертаються марно."

Справді, стріли! Ці скитські стріли, знайдені у великій кількості в Закавказзі, Палестині й Месопотамії, заповняють тепер стенди музеїв. А в могилах скитських царів знаходять здобутки тих походів, що так яскраво змалював Єремія, — дорогоцінні скарби з Закавказзя, Асирії, Урарту, Ірану... Та що ж, сам єгипетський фараон Псамметих Перший мусів відкуплятися від цієї грізної сили "народу з півночі" великими дарами. Щоб не було Єгиптові так, як...

"... Біжить гінець зустріч другому гінцеві, посланець другому посланцеві, щоб сповістити цареві вавилонському, що город його від кінця до кінця опановано. І броди його позахоплювано, й трощу по багнах повипалювано, й військові люди в перестраху. І зробиться Вавилон купою розвалищ, кублами шакалів, страховищем і сміховищем без осадників."

Так воно й сталося.

А ось і ще одне пророцтво, Єзекіїлове. Цей гремить на якогось Ґоґа із землі Маґоґ. Кого ж це він має на увазі?

"І надійшло до мене слово Господнє таке:

Сину чоловічий! Поверни твій вид проти Ґоґа в Ма-ґоґ-землі, проти князя Рошського, Мешехського й Ту-бальского, й пророкуй проти нього.

Так говорить Господь Бог:

І скажи: ось я на тебе, Ґодже, князю Рошський і Тубальський!

І притягну тебе, вложивши зумбела в рот тобі, й виведу тебе вкупі з військом твоїм, із кіньми і їздцями, всіх у повній зброї, велике множество в панцерах і шоломах, і з щитами, всіх узброєних мечами... Гомера й усю ватагу його від північних границь, і багато інших народів із тобою. Уворужуйся і ладься, — та й усі ватаги твої, що згромадились до тебе, — й будь їм воєводою...

... І здіймешся, мов хуртовина, налетиш бурною хмарою, окриєш землю, та й усі твої військові ватаги, та й многі народи з тобою.

... І скажеш собі: рушу я проти землі, що без мурів, нападу на безжурних людей, що живуть безпечно... — щоб пограбувати, набрати здобичі, наложити руку на відновлені розвалища та на той люд, що поміж невір позбирався, та розжився хліборобами й крамарями й розвів осади посеред землі.

... скажуть тобі: чи се ж прийшов єси, щоб... нагарбати золота й срібла, зайняти скотину й надбане добро, зажерти якнайбільше здобичі?"

Гремить пророк далі так:

... "Ти ж, сину чоловічий, вискажи пророцтво проти Ґоґа і промов: ось я на тебе, Ґодже, князю Рошський, Мешехський і Тубальський!

І притягну тебе, й поведу тебе, й виведу тебе од границь північних, та й приведу тебе на гори Ізрайлеві.

І виб’ю лука з лівої руки твоєї, і повикидаю стріли з правої руки твоєї. Упадеш ти на горах Ізрайлевих, та й усі ватаги твої з усіма народами, що з тобою; і віддам тебе на пожир усякому хижому птаству й звірству дикому.

І пошлю огонь на Маґоґа й на безжурних поморян, і взнають, що я — Господь… Тоді виходитимуть осадники городів ізраїльських, і будуть палити зброю, щити й панцері, луки й стріли, булави й списи; на сім років матимуть чим палити. Не будуть носити дров із поля, ні рубати по гаях, а палитимуть саму тільки зброю. Ограблювати своїх грабіжників та обдирати своїх обди-рачів, так говорить Господь Бог.

…Ти ж, сину чоловічий, скажи всякому птаству під-небесному й хижому звірю: сходьтесь і прибувайте, звідусюди прибувайте на мою жертву, що вам наготую, на великий пир по горах Ізрайлевих, іжте м’ясиво, й пийте кров.

М’ясиво силачів будете їсти, і кров із князів пити… і їстимете товщ до наситу, і питимете кров до хмелю із тієї жертви моєї, що вам позаколюю. І нагодуєтесь за тим столом моїм їздцями й кіньми, силачами й усякими завойовниками, говорить Господь Бог".

Хто ж це такий той Ґоґ із землі Маґоґ? Чому так прикипів Микола очима до цих сторінок? Бо стародавні автори кажуть, що Ґоґ-Маґоґ чи земля Маґоґ — це скити. Йосиф Флавій у історії жидів, писаній дві тисячі років тому, каже це саме. "Маґоґ же поселив названих по ньому маґоґів, прозваних скитами…" "Ґаґи — володарі саків" — читаємо в літописі Асурбаніпала… І як же допекли вони там у Азії, що пророк із такою насолодою одним махом вибив лук і стріли із рук могутньої конфедерації народів, назбираних навколо Ґоґа, та віддав на пожертя диким звірам! І

які ж то полчища були грізні, із драконами, що женуться попереду війська, ревучи й свищучи!

Тільки самі оті дракони, лише своїм виглядом, наганяли жах. В дійсності то не були дракони, а просто кольорові шматки матерії, зшиті докупи й прикріплені до довгих списів. Голова й хвіст робилися на зразок драконів, якнайстрашніші. Коли коні стояли спокійно, — клапті висіли, але при скаженому русі клапті надувалися й ставали подібні до драконів, видавали зловісний свист.

Від усіх цих видив Микола рішучо забув, де він, у якому часі. Це ж він побачив скитську грізну лявіну не очима Мадія Прототієвича, а ззовні, очима самовидців...

28

Гаїна вже сама не знає, чим себе забавити, що зробити таке, щоб захопило її. Сьогодні дістала мрію кількох літ, роман "Небезпечні зв’язки" Шодерло де Лякло, написаний у листах, і... не читається. Гаїна примушує себе зрозуміти зміст, стежити за розвитком дії, за технікою розгортання фабули. Це ж найцікавіше їй при читанні хорошої книги, — підглядати авторові трюки, композицію твору, вилущувати, якими засобами автор досягає того, що від книжки не можна відірватися. Це просто школа. Мій університет. І коли Зіна закидає, що я байдики б’ю, то вона просто тупа. Аж дивно, що саме вона таке сказала... Та це ж найважливіше у всьому письменницькому подвигові: не слава, а оці муки творчости, змагання із фактурою, що її постачає життя навколо. Як поборює й загнуздує фактуру майстер пера — це ж так захоплює!

А тепер їй щось починилося. Навіть від такого улюбленого зайняття Гаїна дуже скоро втомилася.

Від усього стомлюється тепер вона, навіть від бездум-ности, ще одної своєї потреби-гри. І тільки одного хочеться: щоб дивитися на

Пагубу і щоб дивився він на Гаїну. Хай так дивиться, як сьогодні, — мов на заклятого ворога, що знищив би, якби міг, стрілою з одного ока. Але щоб дивився. Гаїну бентежить це, — оті жовтаві, як скло пляшки, негрійні очі. Може вона тому й боїться, щоб раптом не заговорили вони, — боїться втратити ілюзію? О, я боюся цього! Хай краще те, що є, може нерви витримають — до якоїсь зміни. Мусить же ця зміни прийти й визволити Гаїну із полону. Можливо, вона дістане підтекстівки, може приймуть її самовільний переклад і замовлять другий, — чи що? А тим часом і Пагуба закине книгозбірню, загубиться його слід? Але тепер — Гаїну кліщами тягне сюди.

29

— А ти знаєш? — гукнув Євген Цюрупа, заступивши Миколі дорогу на вулиці, саме на тому перехресті, де каштанова дорога перерізана тополями Шевченківського Бульвару. — Знаєш, я твою пораду вже зреалізував, і з непоганими наслідками. Оце побачив тебе здалека й догнав, хотів сказати.

— Яку пораду? — підвів одну брову Микола. Він був у зовсім інших просторових і часових вимірах, куди навіть щоденна гризота з Майєю не мала доступу. — Що за порада?

Вони давно не зустрічалися, й Микола, признатися, забув, про що мова.

— Ну й забудьків брат! Таж про ту твою Сай! Я тоді й подумав: справді, як може всяка шушваль заповнювати порожнечу, то чому б їй не дати нагоди виявити себе? А тут ще й заступник наркома освіти питав — де поділась? Вона цікаво починала. (Між нами, — трохи знизив голос Євген, — ми з ним земляки, часом здибаємося...) Подумав я — й викликав її, дав завдання. Поїхала вона тут недалеко в район — можна трамваєм доїхати. Поговорила з колгоспною ланковою й принесла чудового нариса. І назва ж не банальна: "Огірочки". Я оце думаю, чи не

послати її десь у справжнє відрядження, десь на південь? Хай там потовчеться між трактористками та ланковими, може щось із цього й вийде…

Микола не має нічого проти того. Тим краще. Як зазаступник наркома освіти цікавиться, то тим краще.

— Ім’я її, правда, одіозне, — розговорився Євген, — це так. Але ж тих, що її "пророблялі", вже давно вітром здуло. Вона тепер може козиряти. Всякому, хто затягне на її адресу стару пісеньку, — мовляв, ще Косіор вказав, що куркулька намагається тихою сапою пролізти в радянську літературу, — всякому тепер вона може пальнути: "Бо Косіор — ворог народу!" І всім би заткнула пельку. Здорово, ге? Всякий інший на її місці, вже тридцять раз використав би таку золоту нагоду. А вона — ані руш! Між іншим, я так обережно питався, якої думки про неї старші письменники. Кажуть, — вона нічим не гірша за кожного з нас…

— А так, так… — невиразно мугикав Микола. Його чомусь дратувала оця нестримна Євгенова балакучість, та ще й тут, на людній вулиці, — розмови про Косіора, про ворогів народу. Власне кажучи, доля Гаїни Сай мало його обходить. Після того, як пробував був на сходах біля виходу з книгозбірні заговорити, а вони дивилась в інший бік, він перестав звертати на неї увагу. Як вона така пишна, то хай собі гонориться далі. Микола й своїх клопотів не оббереться, — чи може він вгадувати, що в кого діється на душі, та чому той хтось так вороже поглядає?

— Я радий за неї, — відбувся він загальником, аби щось сказати. — Думаю, що там не стільки її провини, скільки штучно роздутого галасу та перестраховки. Ну, бувай!

А проте Микола був трохи нещирий сам із собою. Гаїна Сай і поміж його клопотами, і всупереч своїй одіозній репутації знаходить собі місце в його тайниках, може Микола й сам собі в тому не признається. Та нитка золотава ніколи не послаблюється в його підсвідомості. Якщо він

злітає в недосяжні високості і звідти схоплює бистрим оком свою візію, — то від Гаїни. А як падає в трясовини, — то від Майї.

— А я й забув! — вже навздогін гукнув Євген Цюрупа. Цікаві новини завжди залишаються на самий кінець і про них згадують ненароком. — Я й забув сказати, що наш Василь узяв та й виїхав на працю в Західню Україну. Чув?

О, це то новина! А чому ж він так зник, не попрощавшись? Що ж він пише звідти? Що робить?

Але Євген помахав тільки здалека рукою, — чи то на прощання, чи невторопно, і побіг.

Гм… Василь поїхав… Гаїну непомітно витягають.. От би й взяти та й підійти до неї, привітати її з успіхом. В тому ж трохи й його заслуги є. Але ні!… Хтось, наче Василь, чи в його образі поміркованість, ясно й виразно нашіптує: Обережно! Попечешся! Десь раз слово скажеш, а пришиють зв’язок із клясово чужим елементом… А що то за жевжики коло неї крутяться?

Про що можна говорити годину отам біля балюстради у фойє книгозбірні із тим довгов’язим юнаком?

30

Піснота думок — від чого вона походить? Втома? Чи зубожіння взагалі?

В Гаїни не тільки піснота думок, а загалом нема їх, тих думок, — крім одної. Вночі п’ять-шість разів прокидається, перейнята думкою-пожежею про Вродливого. І вдень теж, як загіпнотизована. Книгозбірня — і більш ніщо — вабить і тягне. Коли раніш там вабила криниця скарбів у книжках, то тепер, не дуритиме себе, — жадоба бачити Пагубу.

Це тремтіння, коли береш при вході нумерок і вже знаєш своє місце в залі. Входиш до середини залі. Чи є тут? Де сидить? Нема. Як добре! Можна працювати, думати, читати. Але раптом серед зосередження мусиш обернутися. Чому саме тоді, як приходить він? Чому саме в той бік, де сидить, чому саме в ті очі я мушу дивитися? І як я радію завжди, а яка похмура стаю зовні від внутрішнього завмирання! Вже тоді нема роботи, нема задуми, зник свій душевний обрій — воно все замотується у якесь страшне змагання з іншою волею, з іншою душею.

І от він також уже хоче покласти всьому край. Йому вже накучила безплотна гра розмови очей, він сідає спиною до Гаїни... Раптом — щоб заскочити? — раптом різко обертається, ловить твій погляд... Чи роблять так байдужі, ті, кому надокучило непрохане обожнення? Ні, він злий — на Гаїну? — і не може, як і нона, відійти. Бо що ж інше кажуть ті його благальні погляди, як вона вже зовсім морозяна?

І що ж далі? Ну, хай, може її натягнені нерви витримають. Та лякає її безпечність і незацікавленість сьогоднішнім днем. Гаїна не думає, що скаже узавтра її порожня кишеня, чим заплатить за хату, за що купить їсти. Вона навіть не жде вже тієї манни з секції перекладачів, що Зіна дістала. Не дали — Гаїні байдуже. В хаті холодно — їй байдуже. Якщо раніш мала втіху в тренуванні з мистецьким словом (— хай що! хай б’ють, а таки вправлятимусь загнуздувати матеріял життя законами композиції! —), то тепер: не хочу! Не хочу! Так, як вони вимагають, на замовлення, — не хочу! Творчість — це як жайворонкова пісня. Вона виявляється, а не озирається, чи підходить це якимсь талабунам у редакціях. Пташка співає свою пісню, своїм власним голосом. А як за чужими вказівками, відріж та додай, — то це вже не творчість. І як би не намагалася Гаїна потрапити догодити їхнім "соцзамовленням", — ну, просто, щоб прилаштуватися до дійсности, — внутрішні сили відповідають ось такою реакцією: піснотою думок, безтворчістю. Може цей "Роман Синьої Панчохи", що ним вона заповнює свого зошита, — боковий клапан, що через нього те внутрішнє "я" хоче вилитися. У таке вузько особисте? Але ж це мучить-мучить!

І тому — як би ще скоротити свої потреби, до мі-німум-мінімісімум? Зліквідувати компоти? І ще що? А а результаті Гаїна стає як трясця — страшна!

Чи надіється вона на щось? Ні, не надіється. Вона ж сама обтинає ті нитки, що ведуть до зав’язок. Єдине, що їй тепер цікаве, — щоб снувалася ця нитка безсловесної інтимности, цієї гри переглядань із безліччю відтінків... від райсько-щасливих до демонічно-лихих, із гнівами, помстами, замиреннями, з презирством і благаннями, із сумом і радістю нового миру.

Тільки оці натягнені нерви... Коли б Гаїна не зробила дурного кроку. Але може саме цей дурний крок потрібен?

Ні, не ходити сюди. Саму себе дурити? Ти ж не працюеш тут, а лише пантруєш. Ти ж обіцяла собі, що за цю зиму багато зробиш! І ось — "огірчаний" нарисок, усе, на що ти спромоглася. Оце така ти ганчірка?

Усвідомлює собі Гаїна це — й навіть не обурюється. Навіть не будує ніяких образів, не витворює собі романтичної особистости, що на неї вона "молиться". Вона навіть не почуває того, що зветься коханням, воно, як повітря, розлите навколо. Вона вся в невиразних мареннях, в пригадуванні того обличчя, в милуванні кулястим чолом і рівними спокійними бровами, що покладені на цьому обличчі для відтінювання сонця, хмар, бурі і грому, а також і пасторалі в цих очах. Коли він гнівний, їй стає зловтішно-весело. А правда, учора Пагуба був жахливо безцеремонний, ажніяк не пастораль-но-милостивий, — злий, неприступний. Прийшов із Євгеном Цюрупою, тим редактором "Радянського села", що прийняв та надрукував "Огірочки"... Вони знайомі? Ходили по фойє, Пагуба — веселий, усмішкуватий, іронічний... і убивчо-зарозумілий.

Чим же Гаїна йому допекла? Чи не отим довгоп’ятим Трощенком із кінською гривою? Знову він півтори години читав Гаїні свою безконечну

п’єсу. Уявив себе драматургом і правом того, що колись кінчали рачом літературний факультет, мучить її, зробив жертвою своєї драматургії. Може це подряпало нерви Вродливому?

Ось, про що здатна Гаїна цілі вічності думати. А це ж — порох, полова!

31

Чи не шкодуєш, Миколо, що взяв собі таку важку тему? Аж мозок пухне, аж очі червоніють від утоми. Добре було Єзекіїлові греміти на людей із землі Маґоґ, як він бачив їх і чув свист їхніх драконів. За одну мить своєю розпаленою уявою він їх винищив, а потім сім місяців хоронив у Долині ватаг Ґоґових…

Чудом чи не чудом, але люди землі Маґоґ не згинули від пророцтва Єзекіїла, вони опинилися на… Брі-танських островах. І оце те, що завдає клопоту Миколі. Питався свого професора, чи мають яке відношення скоти Шотляндії до скитів з-над Дніпра та Кубані, а професор загадково відповів: "Мені соромно за вас, що ви ставите такі питання." Проте ж Микола ставить. Та й як не ставити, коли ще навіть у XII-му столітті німецький хронікар Гельмольд називає Скитією Швецію та Фінляндію, а Балтійське море іменує Скитським озером?

Та й пішло… Зарябіли, замиготіли в очах скоти, пікти, ірляндці… Ірляндці найчисленніше й найповніше серед цих стародавніх племен Англії зберегли свою кельтську основу… І так несподівано в Миколину дипломну працю влізли ще й якісь кельти.

Якби на Миколу, — то це ж так просто: кельти на заході Европи — сучасники скитів з-над Чорного моря. І назви їх такі звуково подібні: кельти — сколоти… Це, мабуть, якісь споріднені… Та справа виявляється не такою легкою. Історики рішучо забороняють змішувати кельтів із скитами. І оце тепер розжовує Микола кельтів.

Але слово чести, ніхто про кельтів багато путнього не міг сказати. Ну, невідомий нарід, що не знати звідки об’явився на північних підніжжях Альп і звідти почав свою експансію на Рим, а також на Піренейський півострів, на північ на Брітанські острови... Об’явилися вони в половині першого тисячоліття до нашої ери. Ну, кельти це — широкий вузол, що від нього в усій західній Європі йдуть нитки до сучасних народів: французів, еспанців, бельгійців, англійців... Трохи рідня саксам і тевтонам, але то якась знов інша галузь... Ну, дуже войовничі, щохвилини ладні були битися та встрявати в сутичку: це була, мовити б, їх основна професія, а символом її — відрізана голова переможеного ворога, привішена до кінської збруї. Як не воювали, не билися, то бенкетували, бо дуже любили пити та наїдатися. У великих казанах, завішених на довгих ланцюгах, варилася-смажилась вепровина, а хоч цілий бик чи олень. А навколо вся кельтська братія сиділа на сіні чи на шкурах, пила з рогів хмільне та веселилася. Справді, жерли "від пуза", ще й хизувалися, хто може більше. А тут же звеселяли їм слух барди й менестрелі, оспівуючи воєнні подвиги учасників бенкету. Без бардів бенкети не обходилися, бо вони були майстрі складати пісні, і їх похвала чи сатира важила навіть репутацію князя... Сам князь сидів посеред своїх звитяжників і обдаровував прославлених щойно в піснях героїв кращими куснями печені. Собі брав він свинячу ногу. Князь був одночасно і жерцем, що приносить жертву богам, і полководцем у військових виправах. Присягали кельти на меч. Коли ж заходила бійка між племенами, то спочатку влаштовували індивідуальне змагання героїв обох сторін, а потім уже з гуком-свистом, бойовою піснею, з гаслами-вигуками свого роду сходилися до бою, впадаючи в бойовий шал.

Вся кельтська аристократія — верхівці. Дуже високі, ясношкірі, мускулясті, синьоокі й русяві. Мали хвилясті вуса й зачісане назад волосся, що нагадувало кінську гриву. Одяг їх — шкіряні штани, одяг верхівців. Дуже любили почванитися розкішним убранням, прибирати себе й своїх коней у дорогоцінності, вироблені в звіриному стилі, що міг змагатися тільки...

Про кого ж це, власне? Про скитів, чи про княжі часи й побут у гридницях руських князів із дружинниками та про їх бенкети з боянами, що піяли княжу славу? Ні, про кельтів, про кельтичів, як самі вони себе називали за часів римського панування в південио-західній Еспанії. Сєійсі, яке знайоме нам, слов’янам, це чг!

Кельтів уже давно не стало, то щоб відтворити їх історію, звичаї та побут, дослідники звертаються до ірландських джерел, бо там найповніше збереглися кельтські традиції, там найменше зазнали вони змішування та вивітрювання.

І що далі читав Микола про кельтів та їх нащадків, то більше дивувався: щось дуже вже подібно до нашої мітології! Ось і скакання через очисний вогонь в день літнього сонцестояння, як у нас на Купала, а ось і худобу переводять через цей вогонь, як на Гуцулыцині. І божество ж у них щось дуже подібно до нашого зветься: в них Бел (а день його — Белтейн), Беленус, — ну, то й у слов’ян же Белун-Білун чи Білобог. В нас є ще Чорнобог. То й там знайдеться він. Ось перед Миколою лежить Вальтер Скоттова повість "Айвенго" — в ній герої присягають на Чорнобога та кленуть Марою.

Отож там, разом із нашими Білобогом та Марою, об’явилася й богиня Маґоґ. І як вона забрела з Єзекіїлевих візій аж на Брітанські острови, то про це ще ніхто нічого не може сказати. Але ось у Ірляндії на горбі Меґ Гіл висічене її велетенське зображення — богиня на коні. Таких горбів є у Скотії аж чотири. Були то колись святині, де забуті й незнані предки справляли святочні ігри-ритуали із скаканням через вогонь, людськими жертвоприношеннями... Різно цю богиню на коні називали нащадки кельтів, скоти й ірляндці: Епона, Гіппа, Уффа, — а як перекласти по-нашому, то просто Кобила. Звалась вона ще й Ґодіва, а як перекласти, то вийде: Богиня Ґоґ. В тих місцевостях, де зберігається ім’я цієї старовинної богині-коняки у назвах горбів, і досі відбуваються освячені традицією кінські перегони, великі кінські базари. В переказах зберігаються оповіді про ритуальні процесії голих жінок на білих конях

— привілея ця належала королеві — щоб не переводився добробут всенародній. А людський рід так і звався: коні-люди…

В казках та леґендах вона часом зображена, як молода дівчина. Це вона дає корону князеві, зустрічаючи його біля священної ріки, і він відтоді стас її земним представником. А друге її обличчя — стара, страшна, огидна баба, лице її синьо-чорне, з одним оком і вистромленими зубами. Зветься вона Каліях, трохи чи не так, як і індуська Калі. Калі? У-у-у, то страшна богиня! Вона чорна мов сажа, з трьома червоними очима, вишкіреними зубами, висолопленим язиком. Оперезана вона гадюками, намисто на ній з людських черепів, у руках — заступ копати могилу. Бо вона — богиня смерти й деструкції…

Чи це не наша, бува, баба Яга, костяна нога, що залюбки дітей пожирає? Агій, та Яга, щось ніби здається, також якась відміна Маґоґ?

І так узяв Микола на своє й на богині Маґоґ сумління робочу гіпотезу: скоти і скити, та й кельти разом з ними, в несказано давні часи були споріднені племена. Хоч розійшлися, а ще довго зберегали вони спільні риси: оту любов до високих могил, отой казан, що в могилу покладено — символ родової спільноти, ота княжо-дружинна організація чи на заході королівсько-лицарська, що стала основою державницького устрою… Коли ж то та спільність була? Деякі кельтознавці кажуть, що це за часів бронзи скоти прийшли з України, чи інакшими словами — через причорноморські степи з Кубані…

То виходить, що Мадієві і скитів предки — одна з різновидностей тих безіменних бронзовиків, тільки ближча до праджерела? А може й саме праджерело, з якого й походять оці ще вчора незнані кельти?

Нема нікого, нема дружньої душі, тому шукає вона паперу. Це ж бо й є друг — невідмова вислухати тебе. Однаково, друзі не живуть твоїм дорогим, а тільки своїм… Тому Гаїна хоче писати так, як тече думка.

Ось думає вона про те, що в Стефана Жеромського так чудово починається роман і йому було про що писати. А Гаїна не може. Чи ти творець? — скажи з найглибших глибин. Чи ти лишень поетична читачка, мрійниця? Чи не знайдеш жанру, в якому легко потекло б твоє слово? Бо що ж це таке? Ось іще одну її річ, повість "Цвіт папороті", забраковано. На ній стоїть резолюція редактора журналу: "Таких людей в радянській дійсності нема. Сердцещіпатєльний романс. Не піде." Це Гаїну паралізує. Чи піднесеться тепер рука вичавити з себе щось після такої резолюції?

А чого ж маляреві можна малювати все, що бачить і як бачить? Чому маляреві словом кажуть бачити все якось навиворіт, писати те, чого він у житті не бачить? Вона напише те, що є в житті — уже й "перекручення дійсности", "повзучий емпіризм". Сахаринового "позитивного героя" їм подай! Ага, то це злуду, підробку назвали вони соцреалізмом! Бо що ж? Напише вона правду — вони кажуть, що це брехня, а свою брехню правдою називають. А чого ж Коцюбинський?.. Коли вимагати "ідеологічно витриманого" змісту, то в його "Тінях забутих предків" усе — "перекручення й наклеп". Гуцули — погани з груповим шлюбом, із божками на кожному кроці, потопають у темних забобонах… "Ніякої ідеї" — вилаявся б редактор, якби йому таке оповідання попалось… Коцюбинський про цих критиків не думав, як писав. От і все!

Гаїна була готова до того, що її маленький шедевр із глузуванням відкинуть. Вона й не будувала ніяких райдужних плянів, а от… Як її образило! "Сердцещіпатєльний романс"! Навіть не спромоглися добрати українського слова. Але вона всміхається, оповідаючи про це Зіні, по дорозі додому купує сто грам тюльки й пів кіла хліба, удома читає Жеромського… Вона готова до образ і збайдужніло складає їх на купу, там у неї є таке звалище. Тільки товчеться думка: "Чого я сюди

втрапила, у цей світ? Чого я, взагалі, родилася, як моє існування тут непотрібне?"

То де ж подітися? Топитися чи вішатися?

Та хоч яка незначна Гаїна у велетенській тіні від крила хижого птаха Соцреалізму, що ширяє над нею та застує ясне небо, — є й у неї охорона. Це та велика Я, що виступає в безвихідні хвилини. Вона оточує малу Гаїну непроникненним панцером, а ланки цього панцеру складаються з непохитного відчуття правди, нечутливости до зневаг та упертої віри в себе. Хто ж це той, що забороняє їй думати й бачити світ власними очима?

Ах, не повинна Гаїна сковувати свою думку ланцюгами! Творча думка вільна, а як вона скована, то вже вона не творча.

Ці ланцюги... Відпихаєш їх, а вони таки на тебе лізуть. Коли б не вони, написала б новелю, що вже давно крутиться десь у одному куточку отам ззаду в голові вище потилиці. І от, замість писати її, Гаїна спить непробудною сплячкою. Навіть таку невинну іграшку скована думка не розмотає...

33

ПРИГОДА ЦЬОГО ВЕЧОРА

Новеля Гаїни Сай

I

Хто там стукає так пізно? Він відчинив двері й побачив якусь незнайому жінку. Павло аж поточився з несподіванки. Ніколи ніякі жінки до нього не заходять, а тут — дороге хутро, білий французький берет,

війнуло тонкими пахощами, в очах посміх, в руках пакунок. Чи до нього це? Чи не помилка дверима?

— Невже не впізнаєте? — запитала незнайома з виглядом давно знайомої. — Я принесла вам свій борг.

— Який борг?

— Ах, Боже мій! — простогнала, а вірніше проворкотіла незнайома…

І це "Боже мій", було таке відоме, знане, що він пильно вдивився в жінку. Справді, десь чув… А-а-а, це було так давно, що Павло геть чисто викинув із своєї пам’яті. Мигнула блискавиця, — так, так, було це на одній курортній станції…

II

— Ах, Боже мій!

Павло стояв у черзі за квитком і почув позад себе це "Боже мій". Озирнувся.

Черга біля каси довгим хвостом закручувалася у три ряди, запорошений вокзал пропахтів махорчаним і іншими димами, при стінах на клунках і валізках дрімали пасажири… Це, мабуть, оця жінка, що стоїть за ним, видихнула те "Боже!". Вона так заклопотано копирсалась у своїй торбинці, пальці її так нервово перебирали там щось, вираз лиця був такий розгублений…

— Ах, Господи, що я маю тепер робити?

Павлові не залишалося нічого іншого, як запитати, що їй трапилося. Загубила пашпорта? Обікрали?

Жінка нервово теребила далі в своїй торбинці й не чула запитання. Нарешті, тоскно обвела навколо очима і тоді аж зустрілася поглядом із Павловим.

— Щось у вас трапилося? — ще раз запитав він.

— Десь було ще два карбованці… Де вони… Я не розумію… як це так?..

— То це через два карбованці така трагедія? — всміхнувся Павло.

— Але ж я не можу доїхати додому, ви розумієте? Мені не вистачає на квиток! Що ж я тепер буду робити? Не можу ж залишитися тут на вокзалі без копійки… Я ж певна була, що… Ось тут вони лежали, ще й запасних кілька, — ну, де ж вони поділися?

Вона так хвилювалася, що Павлові вже зовсім стало несело. Він засміявся. Чи ж варто через два карбованці так переживати?

— Та не турбуйтеся, я вам позичу!

Що для Павла два карбованці? Він — інженер-будівельник, вертається з курорту… Не курить, не п’є, дружина й діти не обсіли. Через тих два карбованці не чбідніє.

Жінка нерішучо глянула, зміряла очима несподіваного рятівника. Вона ще думає — чи прийняти порятунок? Потім щось грайливе, як здалося Павлові, промайнуло в її очах, і вона просто сказала:

— Давайте! Напишіть мені свою адресу, ось клаптик паперу. Я вам по приїзді вишлю. Дякую!

Звичайно, що ніяких двох карбованців Павло більше не побачив. Як зникла тоді зовсім у іншому вагоні, то й пропала. Ніякого листа, вже ж певно, не одержав. Та він і не сподівався. Давно про те забув.

III

І от — на порозі стоїть вона, ця жінка.

— Ой, Господи, який же ви забудько! — вже зовсім по-свійському докорила. — Таж ви мене врятували на станції Нальчик, що б я тоді робила, коли б не ваші два карбованці? То ж вони просто з неба звалилися!

— Та прошу зайти! — схаменувся Павло, що й досі стояв наприході, аж тепер відступаючи.

— А як у вас гарно, затишно, — кинула оком по хаті незнайома. — Чудово! То кажете, можна зайти? Можна й роздягнутися? А я й забула тоді, з того всього, сказати вам моє ім’я. Мене зовуть Тасею. Тася — і досить! Можна й присісти?

Від такого щебетання несподіваної гості Павло відразу зробився вайлуватий і забув, які слова треба казати в таких випадках. Але Тася почувалася якнайкраще. Вона навіть почала витягати щось із пакунка та розмотувати, — то були тістечка.

— Де тут у вас чайник? Маєте електричну пічечку? О, знаменито! Я змерзла і хочу чаю. Чай, я думаю, у вас знайдеться?

Нарешті Павло потрапив у її тон. Не тільки чай, а й вино знайдеться, і кав’яр, і маринований оселедчик, і ще дещо.

— Я, бачте, старий парубок. Не маю жінки, то мушу сам себе обходити. Сам і господарюю, все сам…

— А я хочу квашеної капусти. Цього, мабуть, не маєте?

— І це знайдеться.

Тасю не треба було ні до чого припрошувати. Вона підразу перейнялася ролею дбайливої господині: вже розставляла тарілки, склянки, цукорницю, тістечка, вино, закуски… Руки її з довгими пещеними пальцями Пули спритні, і все це робилося швидко.

— О, я бачу, й патефон у вас є! Але чекайте, щоб не забути, чого я прийшла… Ось вам мій борг — і дякую красно, сер-деч-но! А тепер…

Павло сидів біля патефона і вишукував платівку, що хотіла б Тася послухати. Тася вийняла папіроси і закурила, — е, це вже Павлові не сподобалося. Він не курить. Але то байдуже. Яка пташка залетіла в його ста-ропарубоцьку хату! Як затишно тут зробилося від помаху жіночої руки! Навіть ці патефонні мелодії, що йому вже були приїлися, набрали знов свого чару.

Час летить, години минають, уже й десята… А як би то було добре, коли б години не рухалися зовсім. А коли б так вечір-у-вечір…

Тільки — хто вона? За ці дві години не можна було гаразд розібрати, з якого вона кола… Алеж певно, що самотня, як і він, —— з усього видно.

— Ми могли б так гарно жити… — нерішучо, під парами вже, в розчуленні від затишку та від пісні "Ніч яка, Господи… ", каже Павло.

Тася скинула на нього очима, окуталася димом із своєї папіроски. Довгим поглядом дивилася — і почала признаватися.

— Могли б… І я так оце подумала… Це моя гадка, певно, вам передалася. Але…

І замовкла.

— Яке "але"? Що в вас може бути за "але"? Ви нео-дружені, правда ж?

— Ні! Я справді сама… — роздумуючи і вагаючись каже Тася.

— Ну, от! І ніщо не може перешкодити нам уложити смільне життя, чи ж не так? — поривався вперед Павло, сам себе не впізнаючи. Він наче боявся, що от вона скажи своє "ні".

Тася ж зробила над собою зусилля і набралася духу.

— Ну, добре, я скажу, — випалила вона. — Я маю дитину. І нікого біля себе. Важко мені. Це хутро…

І не доказала.

Павлові очі полізли на лоб рогом. Та що ж це? Це ж якась напасть у хату влізла! Наче й не схожа на вуличну, — але це хутро, ці пещені руки з довгими пальцями і цей золотий годинник на золотій браслетці наводять на дуже паскудні здогади… Напевно... Ні, так воно не піде! Дитина!? Хоче накинути мені чиюсь дитину, щоб я годував якесь байстря!

— Вже пізно, — суворо сказав Павло. — Я рано лягаю спати. Чи не пора б вам додому?

— Ні, дитина спить, я ще можу посидіти, — спокійно сказала Тася й ще вигідніше вмостилась на канапці. Можна було подумати, що вона навіть збирається прихилитися головою до спинки й задрімати. — У вас так затишно, і ми ще маємо на столі вино, тістечка…

— Йди, йди з Богом, голубко! — вже зовсім змінив тон Павло. — Ось тобі твоє дороге хутро, вдягайся, ось берет... Ну, та швидше! У мене церемоній нема.

Тася повагом встала, взяла хутро й повертіла його в руках, чекаючи, що господар потримає, поки вона знайде дорогу до рукавів, — він же так запопадливо допомагав скидати. Але не дочекавшись, зідхнула й почала помалу вдягатися самотужки. Потім довго викладала свій французький берет на голові, все те мовчки, і закінчивши цю складну операцію, пішла до дверей. На порозі обернулась, з тією невловною, наче грайливою усмішкою сказала:

— А ваші пляни, товаришу Барабаш, нікуди не годяться. Ми якраз оце розглядали в головному управлінні будівельного тресту проекти від обласних контор. Мені доручено було перевірити ваш проект, і я його сьогодні забракувала. Там у вас невірні розрахунки.

34

Микола міг би й в університетській книгозбірні працювати. Є там загальна, є й окремий кабінет історичного факультету. Ні, тягне його сюди, тільки тут праця, думки. Чи тому, що тут така простора заля? То й тут є окрема кімната для науковців та дипломантів. Але ні! Лише в цій залі розмотуються зародки ідей, закладених у насінні, його власному прізвищі. Тут лише можуть оживати ті шкіряно вбрані, огнисто бородаті дядьки із золотих ваз.

Дивно, чому? Та Сай померкла в його очах — приблизно з того часу, як він довідався про її жалюгідну репутацію графоманки, про її підмочену біографію. Тепер, позбавлена серпанків загадкової романтичности минувшини, вона видається йому зовсім нецікавою. Від похмурости вона часом зовсім погасає. Інколи тільки — оце-гостре щастя, що ні від кого. Тому Микола завжди знає, де вона сидить, він уже звик, що й вона тут. Але що з того? Це нічого не значить, не може

значити. Вона має собі своїх приятелів, там он у фойє, а він начепив собі на плечі гніду мару, душа ж його належить Надійні. Нее скоро зміниться, цій Майїній халепі прийде кінець.

А ця "гіперборейка Ляодіка" ліплень поверховою тінню, як на екрані, пройшла й ніяких глибинних струн Кого не зачепила. Глибинні — розтягаються й простягаються на глобусі. Одні зачепилися кінцем у туманному Альбіоні, а другі — на протилежному кінці глобусу, у… Алтаї.

Микола пожирає очима рядки звітів і монографій про золоті скарби, відкриті у південному Сибіру. Вже давно, ще за царя Петра 1-го, стало відомо, що тамтешні кургани, якщо не розграбовані, то ховають у собі дуже багато золотих речей у звіриному стилі, типово скитському. В минулому столітті не раз пробували їх розкопувати, але без успіху. А чого? Бо вони були обкладені камінням, але то ще півбіди. Під камінною обкладкою був лід та навіки замерзла земля. Аж оце недавно добрали способу розморожувати ті кургани, і вони щедро винагородили цю з біса важку працю археологів. В цих природних холодильниках чудово збереглися всі ті речі, що в наших придніпрових могилах давно зітліли та перетворилися в прах. Все-все там зосталося незачеплене рукою часу: дерев’яні вироби, килими, тканина, одежа, шкіряні й повстяні речі, ба навіть і самі покійники, що стали добре збереженими муміями.

Дослідники побачили, яке спростачене було досі уявлення про "примітивний побут кочовиків". Далеко не примітивний! Ті, що жили в часи висипання могил, мали дуже комплексне побутове устаткування, високу техніку обробки шкіри, металю, дерева, складні й розвинені ритуали та міти. Друге, що вразило дослідників, — надзвичайно високий естетизм, що ним був перетканий увесь побут цих людей. Нема речі, щоб не була прикрашена. Чоловіча одежа була із шкурок, прошитих сухожильними нитками, а потім вишита багатоузорними золотими смужками. Навіть короткі халявки взуття вишивали золотими взорами. Короткий жупанок з нашивними золотими бляшками чи вишитий золотом був оперезаний широким поясом, що часом доходив до середини грудей. Пояс сам по собі був великою дорогоцінністю,

ювелірним шедевром. На голові — гострокінцева шапка, також вишита золотом. Про жіночу одежу менше дізналися з цих алтайських могил, але ось добре збереглася широка накидка, суцільно промережена… Повстяні панчохи, вишиті різними взорами…

Навіть такі побутові речі, як повстяні торби, були мкриті нашитими різнокольоровими аплікаціями із шкірок, а також сухозлотиці. Ще й обшиті делікатними ху-тречками. В цілому такі нашиті аплікації творили зображення звірів, а то й цілі композиції звіриного стилю. Ті дерев’яні речі, що знайдені в курганах, були різьблені й мережані: уламки похоронної колісниці, стіл на трьох ніжках, саркофаґ… На одному ось із них — стилізовані півні й олені, вирізані із шкіри та позолочені. А вже нема чого й говорити про сідла, попони, підсідельники… Все це вишите різноманітними аплікаціями, орнаментоване накладними інкрустаціями, прошите золотими нитками, а якщо з березової кори, то покрите тонкими листками золота.

Та найбільшу увагу в тих могилах приділено кінській збруї. Коней у ці могили клали цілими табунами, та все найкращого хову. Були вони в повному спорядженні, — яке щастя для археологів, бож це розв’язує так багато їх проблем! Аж тут на повну силу розгорнулась мистецька снага цього народу. Крім золотих і бронзових прикрас у звіриному стилі, таких разючо подібних до скитських причорноморських, виявлено в алтайських курганах ремінні гнуздечки, підхватні ремені, сідла, підсідельники, чепраки, кнутовища… Все це вкрите малюнками, аплікаціями, інкрустаціями, — у безконечній варіябельності мотивів… Нема сумніву, що все кінське спорядження (не тільки незогнилі металеві його частини) у придніпрових скитів було тотожне з алтайським…

То що ж це воно виходить? Був це один нарід від Карпат до Алтаю? Від Китаю до Дунаю? З однаковим побутом, однаковим господарчим реманентом, мистецькими здібностями й любов’ю до штуки, з однаковими навіть віруваннями? То ж не дивно, що в алтайській могилі знайдено навіть парню, яку ставили в могилу небіжчикові Геродотові скити. Вона тут, на щастя, збереглася, щоб ствердити одностайність

похоронного обряду. На засипаній могилі, так, як і в Геродотовій Скитії, знайдено уламки розламаної колісниці, що нею привезли покійника до його домовини.

Хто ж вони, ці люди Алтаю, такі споріднені із людьми придніпровими? Азіяти начебто, бо Алтай це ж Азія. Але вони європеоїди. Мумії небіжчиків, що діждалися дослідників, виразно належать до європейської білої раси, волосся їх не тверде-пряме, а м’яко-хвилясте, на колір каштанове. То як же? Чи вони посунулись у Европу, чи присунулися сюди з Европи? Хтозна, але археологи запевняють, що придніпрові могили старіші, а ці алтайські молодші… А як приймати до уваги кількість золотих виробів і мистецьку силу їх виконання, Грандіозність могил, — то все таки ці алтайські видаються бідною провінцією, периферією проти тих величних царських могил Чортомлика, Солохи, Лугової… То якщо так… Як же виглядала пишнота в Причорномор’ю?

І так ніби виходить, що столиця цієї великої держави чи може конфедерації племен від Дунаю до Алтаю була над Дніпром? Мабуть, цей постійний контакт ніколи й не переривався з найдавніших часів, хоч може віддалені племена неминуче набиралися льокальних відмін.

Чи може йому на всі ці хвилюючі питання відповісти оця бліда дівчина, що носить царське імя володарів, похованих у придніпрових могилах?

35

"Ви стали для мене якимсь магнітом. Мене дивує й лякає це явище. Я себе питаю: ти закохана? — Ні, бо закохані наділяють обранця своїх мрій багатим і шляхетним образом. Мене ж страхають ваши здогадні сухість та гонористість. Чи від вас іде ця чарівна сила притягання? Ні, в ваших очах я читаю подив і ще й гірше… Та проте сумую за вами, не вистачає вас, хоч би тих неввічливих, злих поглядів.

Кажуть, шок хороший лік від любовної недуги. Спробую цей лік, бо цілком натурально, що після цих слів мусить наступити шок."

Так розмовляла цієї ночі Гаїна з Пагубою, а вранці читала собі таку проповідь: "Егеж! Атож! Ти ще не сказала йому, що як він позавчора був немилостивий і пішов, то ти вибігла в фойє і плакала з розпачу. Розкажи йому, що іншої дороги в тебе нема, як у цю залю, ні про що інше ти не думаєш, вночі не спиш, від цього зсо-хлася".

А от учора не було його зовсім, і Гаїна не страждала. Не страждає й сьогодні. Ні. Вона думає про схему та композицію повісти. Гей, чи доведеться коли її написати? Зблякли б і чари Вродливого, що сидить ось напроти неї і що на нього вона не сміє глянути. А так хочеться роздивитися на всі його риси! Той статурний образ так хочеться побачити не здалека, а в незабороне-ній близькості. Тільки дзеркало приносить Гаїні щораз більшу непевність. Не хоче вона дивитися в дзеркало. Найправдивіше дзеркало — очі Пагуби...

От що! Як думаєш про повість і хочеш працювати над нею, то треба таки йти до Соні. Вона ж казала заходити і може вже є той ордер на дрова, що їй непотрі-бен. В хаті вже дуже холодно й хоч-не хоч, а йдеш сюди.

І чому б не зайти до Зіни? Може вона що нове знає про переклади текстів? Не йде ж вона до Зіни тому, що та підштурхує Гаїну піти та просити. Ця обіцяла, що так зробить, а чогось самі ноги не несуть туди, де треба когось просити...

36

Придбавши собі такого коника-невмираку, що літає умлівіч від Альбіону до Алтаю, Микола на стрілі думки мчить ще далі. Оце ж він уже під Гімалаями, у серці Азії. Є там на півночі Індії царство войовничого племени Сак’я. А в раджі цього племени за п’ятсот років до народження

Христа народився син, на ім’я Гватама… Та всі ж його знають, це — Будда Сак’я Муні.

Ну, це вже занадто! — запротестував якийсь недовірливий голос у Миколиному дипломантському сумлінні. Будда — основоположник світової релігії найвищого самозречення — і скити, що шили собі плащі із шкурок, іздертих з убитих ворогів! Саксонія у Європі, — і індійське царство Сак’я під Гімалаями!

Але чому ні? Це ж уже добре відомо всім, що індо-європейство розкинулось широким віялом на шалено розлогому просторі Європи та Азії, то чому такий собі київський студент Мадій не може пошукати родичів сака Мадія Прототієвича, що жив за шістсот років до народження Христа? Войовниче плем’я Сак’я на півночі Індії це, може, одне з тих, що в давнину підкорили ав-тохтонів-дравидів, що утвердилися, як шляхетні арії, що створили тисячу гімнів і увічнили їх у безсмертних Ріґ-Ведах? Може ж англійський вчений прирівнювати кельтських жерців-друїдів до індуських брахманів та відшукувати подібності між ними, а чому Микола не може допустити подібних здогадів, навіть як робочу гіпотезу? Брахмани свої священні гімни не говорили, а співали, — як грецькі гомери та наші кобзарі-банду-ристи. Тож у народній пам’яті збереглися ще згадки про якихось святих людей, рахманів, що живуть далеко в горах. Рахмани — старці, що просять милостиню, каже словник Грінченка. Індуські брахмани також, за їх законом, живуть із щоденної милостині… А оце ще вичитав Микола, що одна з брахманських каст і сьогодні зветься Пратгамасакі. Якісь саки Пратгама.

Е, як так, то Микола сміливо поганяє свого коника-невмираку Уяву далі. Як так, то гімни Ріґ-Веди, що співали брахмани тисячі років, а потім у тому скам’янілому віршові-співі, на щастя, записали, — це ж і його також спадщина. Це ж гімни його предків, пастухів і скотарів, що жили на просторах Евразії, що вірили у бога неба, грім-блискавку: Перуна-Варуну-Урана… І батька всіх богів, Парджанью… та таки Перуна, тільки вимовленого з "індуським прононсом".

Ось перед ним встає пишний образ велетня-звитяжця, бога Індри. Цей огнисторудобородий гігант їздить на небі в колісниці, а везуть його такі ж, як і він, огни-сторуді жеребці. Має він особливу зброю, грім і блискавку, та й нею побиває всіх ворогів своїх і людського роду. А перед тим, як іти в бій, він не забуває добре попоїсти. Сотня биків йому — на один зуб, а барило горілки — так, наче й не нюхав… Отож поснідавши, добрий бог Індра, охоронець людських черід, з блисками й громом налітає на злого бога Врітру. Злодій Врітра покрав череди, замкнув їх у підземелля разом із вітром, світанком та дощем, а ви, люди, робіть, що хочете, будьте, як знаєте! Блискавичним наскоком Індра убиває Врітру, визволяє череду, світанок і дощ — та й знову настав на землі порядок богині Ріти, а по нашому — Справедливости чи Рації.

В цім ведичнім міті, як у дзеркалі, відбивається щоденна картина побуту пастухів-номадів. Злі сили природи, що винищують, — і добрі, що сприяють розмноженню й приплодові. Сусіднє плем’я захопило наші випаси, зайняло наші череди, а ми з допомогою нашого доброго опікуна, Індри, йдемо відбивати випаси, шукати свої корови… Такі щоденні сутички у Ріґ-Веді так і звуться: "шукання корів".

А хіба це не те саме, що говорить сам про себе причорноморський скит ученому грекові: "У нас постійні війни. Або ми нападаємо, або на нас нападають сусіди і ми з ними вступаємо в сутички за пасовиська і здобич"?

Греки-самовидці додають, що всі скити, яких вони бачили, були огнисто руді, а випивали вони, як сам бог Індра.

Огнисторудобороді варвари… а все ж! Це з них, із сакського племени вилонився такий могутній дух, що випередив на десятки століть свою сучасність, — дух Сак’я-Муні, Гватами Будди… Майже Миколиного родича. А справді, чи треба знати санскрит, мову Будди, щоб знати, що Аґні це вогонь, а Вайу — вітер, Вій, а Веда — відання, а жнана — знання, коша — кіш… Це ж мова і Миколи Мадія.

37

Відчинила Гаїні двері якась середніх літ жінка, в білосніжній хустині, по-селянському запнута кінцями спереду. О, це Гаїна не туди втрапила? А де Соня? — питає вона, вражена очима жінки, повними задуманого степу.

— Хазяйка вдома, — просто відказала жінка.

Гаїна уявила собї, що зараз вона зайде в чистеньку селянську хату із свіжовимащеною долівкою, із образами, заквітчаними сухими васильками, із скринею, жердкою, повного одежі, із мисником, уставленим мальованими мисками, — а не в вузеньке Соніне мешкання, напхане усяким добром.

Та враз усе стало на своє місце. Це ж та куркулька, що про неї казала Соня: живе в них, не має пашпорта, спить у цих сінях на розкладачці. А, ось і ребраста розкладачка…

Щось болюче стиснуло Гаїні серце. Хіба цій жінці тут місце? Чому ж вона не в своїй власній дідівській хаті, чому не може вийти на просторе подвір’я, чому мусить удень стояти в чергах, а вночі гнутися у сінях і ні розкладачці?

Соня удома й дуже рада Гаїні. Де вона пропала? Ушор уже хотів був сам іти до неї, відносити ордер на дрова, — ще, чого доброго, стане недійсний, як вчасно не иикористаєш. Розмова, як завжди, точилася невимушена й повна всіляких дрібниць, що прикрашають життя. Ось, які чудові пахощі придбала собі Соня, і то зовсім дешево! "Кремль" також дуже добрі пахощі, але це ж паризькі, "Коті". Знаєш, скільки вони на чорному ринку коштують? Але Ушер дістав "по-блату" і подарував мені на іменини…

На стіл, що за ним уже сиділа Гаїна, жінка в білій хустині поставила смажену рибу, цим разом мариновану. У вазочці лежали шоколядні цукерки. До чаю — тістечка "наполеон"... Гаїні робилося недобре. Чи то від ситости в цій хаті, чи то від родинної ідилії? А чи може тому, що вхопила її ображеність за цю наймичку в білій хустині? Це ж статечна господиня, чому вона тут наймичкує? Лице в неї якесь таке лагідне і сумне, при цьому — ані тіні підлеглости. Наче вона тут не служниця, а мати.

І вперше Гаїні шибнула думка. Де вони беруть оце все? Скільки то треба заробляти, щоб так добре їсти? Це ж воно не з пайки, а з того ж таки чорного ринку. Ще ж недавно тут не було нічного, а топер...

— Чому ви віддаєте ордер на дрова, коли вам самим треба? — питає вона.

— Ти нами не журись! Один я дістала па роботі, а Ушор же працює завгоспом па фабриці, то може якось викомбінувати. Оце бачиш фотоапарат? Ми його виміняли іа ложки, а тузінь ложок Ушер завжди може дістати по собівартості... Що ти думаєш, на фабриці так дуже платять?

— А-а-а... — сказала тільки Гаїна й знов очима шукає білу хустину, що проміняла свою простору, тисячовіками устатковану господу на вузеньку розкладачку в сінях.

Як вийти з цього міщанського кубельця, не взявши їхніх дрів? Вже Гаїна не хоче більше сюди заходити.

38

Вважається, що ця східня гілка індоєвропейців розмножилась на Гінду-Куші, стало їм тісно і в таких бійках за пасовиська розпалися вони на два народи. Одна частина племен увійшла в долину Інду із своїми

Ведами, а друга подалась в напрямку Персії та Мідії. Ще перед розламом вони витворили спільні вірування, але мабуть розійшлися немирно: боги одних стали демонами других. Індуські світлі Деви — у Персії поробилися демонами Дивами, а перський найвищий бог Агура-Мазда — у Індії поколовся на множество Асурів чи, попросту, чортів…

Так пробує Микола продовжити свою думку, про-стежуючи пунктирні лінії меж і кордонів своєї скитської вершницької імперії. Але в ці думки вривається вихорем інше, болюче…

… Ця гарпія, ця медуза з отруйними прилапками здібна на все! Але додуматися до такого?!

Як вона знала, що того дня має приїхати Надійка? Нізащо не хотіла забиратися, і коли Надійка постукала, то, натурально, Майя сиділа у Миколи в хаті — демонстративно на ліжку.

Микола познайомив. Товаришка, разом складаємо іспити, зайшла на хвилину, — пробурмотів він це чи щось подібне. Але Майя враз всю цю комедію перетворила на трагедію.

— Миколо, ти не крути хвостом, а скажи їй, оцій-о, що я — твоя жінка! — своїм розперезано-нахабним альтом на це Майя.

Надійчина усмішка почала перетворюватися на болізну гримасу, здавалося, що дівчина хилиться-хилиться й от-от упаде. Але Надійка знайшла в собі зусилля перемогти себе, тільки брови її зсунулися докупи.

— Це правда, Миколо? — здавленим, рівним і без інтонацій, нежиттьовим голосом запитала, а пальці її вп’ялися в ручку валізи, що її вона щойно поставила була на підлогу.

І що мав Микола сказати? Він же кликав її саме для того, щоб Надійка виплутала його з гарпіїних тенет, вирвала з полапок цієї восьминожиці. Він мав це Надійні сказати, але сам, сам! А вийшло ж ось що. Від Майї ніяк не можна було відкараскатися, вона ж має ключа під його хати. І напевно нишпорила тут, як не було його дома. Напевно знайшла й прочитала останнього Надійчиного листа. І навмисне влаштувала цей огидний спектакль.

— Не жінка ти, а причепа! — вигукнув Микола і исім своїм єством, виглядом та увагою спрямувався до Надії.

— Скидай пальто, Надійко! Давай сюди валізку. Ти — вдома!

— Як ця-о не вийде зараз із кімнати, то я їй пообриваю оті чорні її коси! — крижаним низьким альтом, що його так добре знав Микола, просичала Майя. Вся їїсутулувата маленька постать вигнулася дугою, вона миілася в боки і враз перетворилася на розлючену дику кішку з настовбурченою шерстю.

— Я краще піду, — погасло сказала Надійка, враз нкось посірівши, не випускаючи валізки з рук. — Дякую, що розкрили очі. Краще тепер, ніж пізніше… — і спазматично вхопивши ковток повітря, рушила до дверей.

— Надійно, почекай! Ти ж нічого не знаєш! — вхопився за голову Микола й рвонувся за нею. — Надю, не йди!

Але Надійка була вже за дверима.

Микола вхопив шапку й пальто, вибіг слідом за нею. Але, о чорт! І Майя вже тут!

— Без мене? О, ні, без мене нікуди не підеш! — швидко говорила вона, наче захлинаючись. — Ти — мій чоловік, і я, я — чуєш? — я піду за

тобою скрізь! — на весь коридор гукала гніда гадюка. — А ви, ґречна панно, вчіться, як треба завойовувати чоловіка!

Вона ще й глузує!

Єдине, що вдалося, — умовитися з Надією про зустріч. Вони мусять зустрітися, хоч би й як стерегла Майя. Надя простить, бо зрозуміє, що її Микола попався в пастку шантажу зухвалої самиці.

То як тут можна зосередитися на Ведах і Зенд-Авесті? І що тут поможе Заратустра?

39

Гіркість та цікавість зіллялися докупи й роздирають Гаїну. Сьогодні сталося нове щось, воно не таке просте. Ануж, як то воно виглядає збоку?

Два дні не бачили одне одного. Востаннє було повно пристрасти й раю. Сьогодні — холод. В його очах — сірий вигаслий попіл нудьги, в її очах — холодна цікавість. Отакими поглядами зустрілися в дверях. Потім ще раз зустрілися, в коридорі, — не дивлячись, але бачучи одне одного, розминулися. Саме були відчинені нікна, провітрювали залю. Шкодує Гаїна, що вона на цих кілька хвилин вийшла. Так зблизька побачила це обличчя! Набрякле, очі не зелені, а жовті, лінії простягнулися від крил носа до уст… І голос його почула: не баритон, як у її уяві мало б бути, а з козлячими нотками в тембрі… І оця незначність того, що промовив: "Вітерець? Я відчуваю…" — до когось звернене.

Все це її розчарувало.

В цей час він також багато чого не ухвалив у ній, не сподобав. От він уже й пішов.

І так сіро, безбарвно стало від сьогоднішніх розчарувань! Яке ж було б жахливе провалля, коли б вона наважилася на листа, який сором!

Все це — попіл від спаленого паперу. Дмухнув — і нема.

Тепер залишається одна розрада: холодні спостереження. Він у її очах не виділяється з маси всіх оцих студентів, дипломантів, аспірантів. І нема сенсу прикидатися перед самою собою, бо в серці її нема палючого жару.

А в цей час надворі поетично замислена зима з білими панорамами, з пухнастими снігами. Місто в снігах просто потонуло, провалилося в снігове поле. І в цім несподіваним білім просторі Гаїні стає так ясно: річ не в тім, що в її душі нема нічого. Ні. Гаїна виснажується під того, що нема чим заповнити душу. Цей чоловік із козлячим тенорком не заповнить, ні. В ньому нома задушевности, або ж… не знайшов він дороги до неї, а вона до цього.

От цей крах марень на тлі незачеплено білих снігів — чи не подія це? Її треба пережити, випити до дна. І'іркий цей трунок, та де ж імунітет? На тому світі (читай: у старості) чорти примусять смолу пити, то треба звикати.

40

Тут у фойє великої книгозбірні Микола й Надійка можуть, нарешті, поговорити.

І не знати, з чого почати.

— Як це трапилось у тебе з цією рудою злюкою? — несміливо запитала Надія.

— Надю, я обіцяв тобі сказати всю правду і ти мені вір. Я бриджуся нею, — почав свою сповідь Микола.

Але Надійка не розуміла ось чого:

— Як же це так, що ти дозволив, щоб у тебе на ліжку сиділа особа, якою ти бридишся?

— Я й сам не уявляв, що може бути в образі жінки така потвора. Її ніщо не спиняє. Можеш уявити собі: коли я безцеремонно замкнув перед нею двері й на її грюкоти не обзивався, хоч усі сусіди чули, вона — знаєш що?… Вилізла карнизом до вікна, розбила шибку й улізла до кімнати. Чи мав я кликати міліцію?

— Ну, а далі?

— Ну, і далі те саме: коли я вдаю, що сплю, вона цілими годинами цокотить ножем об тарілку, об склянку, — об що попадеться. І так може тероризувати до ранку. Або ж — щипає.

— То це… ґвалт? — вжахнулася Надія.

— От це я й хотів тобі сказати. Я думав… з’явишся ти — зрозуміє, що ніяка сила мене не примусить. Але ти бачила сама.

— Тікай від неї! — повстала Надійка. — Я не розумію цієї влади. Поясни, ти щось не договорюєш. Власне, найголовнішого ти не кажеш…

Надійка похнюпила голову. І вона про головне не питає. Не ставить прямого обвинувачення. Як міг він?..

— Бачиш… Я задумав залишитися на науковій роботі й не можу з Києва тікати. Крім того, її брат…

І затнувся. Так, з того почалося. Якби не рекомендація до партії, не було б тієї хвилини фатальної, що змінила його життя й долю. Але як Надії пояснити? Що їй скажуть слова: скити, протоукраїнська причорноморська держава, що проіснувала вісімсот років? Це ж для неї порожні слова. Справді, чи не порожні це слова для її і його щастя? Кому потрібні якісь давно вимерлі скити сьогодні?

— Добре, — перервала тягучу павзу Надійна. — Але ти міг не виставляти мене на глум. Знав, що приїду, нащо ж ти її у свідки взяв? І вона живе в тебе?

— Вона, не питаючи, доробила ключа до моєї кімнати. Приходить.

І знов вони мовчать. Довго мовчать. Тоді Надійка каже:

— І нема на неї управи?

— Яка? — блідо всміхнувся Микола.

— Одна: тікати.

І знову вони вперлися в стіну. Микола це давно знає. Як уже Надія нічого тут не може, то що ж далі? Справді, — тікати, тільки ж не може він! Принаймні, треба університет закінчити, а до того часу ще хтозна, що може статися.

Надія сказала:

— Я думаю, тут є тільки один вихід. Я повинна зробити те, що вона нахвалялася вчинити мені: видряпати їй очі й вискубти все оте руде її волосся. Але я… цього по зроблю.

Микола відчув, що рветься між ними невидна нитка. Що ж, що кажуть одне одному "ти"? Що ж, що такі од-иорті між собою? З цих Надіїних слів повіяв той тонкий холодок, що розділяє безоднею дві душі. Надійна його по любить. Вона тільки захищає своє до крови зранене самолюбство. Чи любить її Микола? Чи є те щось, яке виповнює тебе безпричинними сяйними розблисками щастя?

Можливо, в очах Надійчиних Микола — ганчірка?

41

Від того, що на дворі така біла зима, бадьорість, радість та повнота підвели Гаїну раненько з постелі. Не думка — щось ясніше й значніше, готова певність — осяяло: вона неспівзвучна цій епосі. Як це вона опинилася тут? Вона не звідси. Все, що навколо — хитросплетення розуму, скероване на видирання благ, на здобування їх собі і тільки собі. Це — сутність кожної сучасної людини. Ідея шляхетної відданости однієї особи іншим, почуття невіддільности моїх інтересів від інтересів громади, — Боже, який це смішний анахронізм!

Зразком такої сучасної людини Гаїна назвала б і не негідника навіть, а таки зовсім порядну людину. От хоч би та щаслива пара, Соня-Ушер. Хіба ж Гаїна на собі не відчула, що це — порядні й добрі люди в своїй суті? А ось і вони йдуть на поводку розкоріненої "моралі" — "хапай, що можеш!" Ушер бачить життя з вивороту із задніх дворів, де таті виносять пакунки. Соня бачить черги, де пристойні жінки б’ють по мордасах нахаб за те, що ті лізуть наперед. Вони кажуть, що життя на цьому побудоване, так і мусить бути, щоб один видирав шматки в другого, — але непомітно, "по-блату". І це навіть дуже порядно виглядає: я тобі пахощі "Коті", а ти мені вовняного светра, що в крамниці не дістанеш, тільки з заднього ходу, "по-блату"…

То це може й є той уже побудований соціялізм, що ним так хваляться передовиці в газетах? На це Ушер і Соня тільки сміються.

Сміються вони з Гаїни і за її "ідеалізм", за те, що не б’ється за хоч таке-сяке місце десь у якійсь канцелярії...

Що їм на це Гаїна? Канцелярія? Ось тільки йдеш вулицею, перед тобою хтось сунеться... Ти поволі переймаєш ритм кроку цієї невідомої людини. І вже дратує: або відстати, або перегнати, аби тільки не бути залежною від чужого ритму. Це ж тільки солдати у війську підпорядковуються одному маршеві. А я хочу мати власний крок. Ні, такого рабського засвоювання практичного життя не хочу! Без летів.

А далі вже розмова не ліпиться, бо вони її, а вона їх не розуміють. Злидні, матеріяльний скрут, ось що без лету, — каже Соня.

Так, Гаїна не має в своїому мозкові того хитросплетеного апарату, що бореться за місце в житті. Гаїна — нежиттьова, каже сучасна неписана мораль. Каже навіть сама Зіна, а Зіна ж таки випила вже ківш гіркої від тих, що розсілись у редакторських кріслах і не пускають у літературу, себто летіти... Гаїна відступає перед перепонами, не має смаку в "завойовуванні успіхів". Краще аскетизм, ніж розтрачувати душевні сили на беззмістовну боротьбу. Натомість воліє роздавати свою щирість, скільки в неї є, аби було кому. І в коханні, і в дружбі... хоч і не дістає за це нічого, крім... гіркого страждання.

Все ж таки той білявий аспірант-літературознавець (нове знайомство тут у книгозбірні) радить не відступати. Не чекати, поки Гаїну попросять, а самій піти. І не до секції перекладачів, а до голови ювілейного Шевченківського комітету. Переклади-підтекстівки, чув він, мають бути виготовлені дуже терміново, але й хапунів, що не пропускають ніде нічого, нависло там цілими зграями... Чи має вона там яку протекцію?

Протекцію! Боже мій, до колишніх у студентські часи товаришів і друзів? Протекцію!

Надія поїхала, Микола легше зідхнув. Тепер вона вже все знає, і його провина перед нею стала не така важка. Нелегко признатись самому собі… але тепер Надійка видалась такою провінціялкою, такою недалекою! Не знайшли вони спільної мови, коли Микола заговорив про свої теперішні пекучі зацікавлення. Це не значить, що Майя заступила її образ. Ні, Майя ніколи не прослизне крізь мури, не добереться до його особистости так, як добрала ключа до його кімнати, — вірніше, через це… Микола тільки чекає, поки скінчиться академічний рік. Ось побачу, як вирішиться моя доля, чи приймуть на аспірантуру. Ніби я її хотів? Сама начепилася. Не маю я перед нею ніяких моральних боргів!

Навіть і десять монстриць-май не спроможуться відтягнути його жадібної цікавости до загадок нашої історії. Коли невтомний коник-невмирака Уява переніс Миколу з далекої Індії до ближчої, але все ж далекої Персії, то наш кандидат на аспіранта натрапив на високу неперехідну скелю-питання: чому перський цар Дарій з тієї далекої Персії у 514-му році до нашої ери пішов походом на Україну? Що за порахунки?

І знову береться Микола за Геродота, й читає:

"Скликані на нараду князі, вислухавши слова царя Ідантирса про потребу спільної оборони проти Дарія, розділилися в поглядах. Князі ґелонів, будинів і савроматів були згідні й присягли помагати скитам. Але князі аґатирсів та неврів разом із володарями андрофаґів, меланхленів і таврів відповіли на цю вимогу Ідан-тирса так: "Якби ви не задиралися перші з персами і не починали війни, ми вважали б, що твої вимоги до нас справедливі. Ми виконали б твої бажання і з’єднали б свої армії з твоєю. Але ж тепер справа стоїть так: ви, псчалежно від нас, заволоділи землею персів і так довго, як бог вам давав силу, панували над ними. Тепер той самий бог підняв їх, щоб зробити з вами те саме. Ми ж нічого злого не зробили цим людям у попередній нійні і не збираємось перші їм тепер шкодити. Якщо вони нападуть на нашу землю й почнуть

війну пооти нас, ми того не стерпимо. Але ж поки до цього не дійшло, ми зостанемось удома. Бо ми віримо, що перси не прийшли нападати на нас, а лише покарати тих, що завинили попереду, кривдячи їх."

Ах, то це стара історія! Якраз сто років перед тим предок Мадій підкорив був перську Мідію й панував там 28 років. Аж через сто років Дарій про це згадав?

І чому він вибрав такий кружний шлях, зайшов аж із заходу, напав на Скитію з-за Дунаю? Чи не ближче було вдарити сухопуттям із сходу, якщо вже була така потреба Персії зударитися із "саками, що за морем"? (Так назвав Дарій наших причорноморських скитів у написі на своїй знаменитій Беґістунській скелі…).

Як же збігаються новітні здобутки археології з старовинною Геродотовою історією! Вони виявили, що на всьому просторі від Дунаю до Алтаю проживали споріднені племена, об’єднані в конфедерацію, з давнезними зв’язками… а Геродот до цього додає, що війни із східньою частиною цього великого народу Персія провадила століттями. Він навіть докладно оповідає про одну таку війну із конфедерацією масаґетських племен, що проживали над рікою Сир-Дар’я. Масаґети? Так, з цього ж кореня. Їх західня гілка, що проживала на східньому узбережжі Каспійського моря, звалася саками…

… Коли попередник Дарія, цар Кір, пішов війною на масаґетів і почав будувати міст через річку Аракс, царювала над масаґетами Томірис, удова померлого царя. Вона послала до Кіра таку пересторогу: "Князю Мідійський, перестань здійснювати своє задумане діло, бо ти не знаєш, чи те, що ти робиш, дасть тобі справжню перемогу. Будь задоволений, що управляєш мирно своїм царством, і не перешкоджай нам царювати над нашими країнами. Але ж одначе, якщо ти не побажаєш прислухатися до цієї поради, бо ж нема для тебе нічого менш побажаного, ніж мир і спокій, — то приходь, якщо ти так дуже бажаєш зустрітися з озброєними масаґетами… Покинь цю непотрібну роботу з мостами. Ми відступимо на три дні ходу від берега і ти можеш перейти

через ріку з твоїми вояками. А якщо тобі більш подобається дати нам бій на твойому боці, то відійди ти на таку ж відстань."

Кір пристав на таку пропозицію, але з хитрощами. Він пройшов у країну масаґетів один день і, залишивши безвартісну частину армії в таборі, завернув свої бойові полки назад до річки. А в таборі приготував усе наче до бенкету, залишивши там повно напоїв. Дуже скоро масаґети, третина їх армії під проводом сина Томірис, Спарґапіса, перебила Кірове військо в таборі, а побачивши приготовлений бенкет, позасідала за столи святкувати перемогу. Повпивавшись, вояки поснули, а тоді Кір із своїм військом вернувся, перебив масаґетів, інших же взяв у полон, між ними й сина Томірис, Спарґапіса.

Коли Томірис почула, що скоїлося з її сином і третиною війська, вона послала вістуна до Кіра з такими словами: "Ти, кровопивче Кіре, не гонорися своїм мізерним успіхом. Це виноградним соком... отрутою впіймав ти у пастку мою дитину та переміг її, а не у відкритому чесному бою. Тепер слухай, що я тобі раджу, і будь певний, що раджу тобі для твого ж добра. Звільни мені мого сина і йди собі з моєї країни неушкоджений, тріюмфуючи над третиною війська масаґетів. Відійди, і я присягаю сонцем, що дам тобі, такому кровопивці, повно крови."

Кір не звернув уваги на ці слова цариці масаґетів. А Спарґапіс, прочумавшись від сп’яніння, зажадав, щоб Кір його розкував. Коли ж звільнився від пут і руки його були вільні, він сам собі відібрав життя.

А Томірис, побачивши, що Кір і не думає відступати, зібрала всі сили свого царства й дала йому бій. Не було лютішої битви, ніж ця. І масаґети перемогли. Кірова армія була знищена, а сам Кір поліг. Тіло його, на наказ цариці, розшукали серед убитих і тоді Томірис узяла шкіряного міха, наповнила його людською кров’ю та й втопила туди Кірову голову, приказуючи: "Я живу й перемогла тебе в боротьбі, — і все ж ти мене знищив, бо ти забрав мого сина обманом. Але я виконала свою обіцянку. На, маєш ось вдосталь крови!"

Одного цього епізоду вистачає, щоб відчути ту атмосферу безнастанних воєн, які вирували там століттями. Незчисленні степові племена постійно висіли загрозою над осілими країнами тодішнього цивілізованого світу. Неспокійний степ раз-у-раз постачав нові й нові людські резерви, що виливалися лявіною наскоків, займання скотини, рабів, килимів, золота... Згодом, — так малює Миколина уява — ці неспокійні арії, скотарі-вершники в сусідстві з хліборобами, самі почали осідати, змішуватися з осілими... Так потворилися царства Аріяна, Парфа, Бактрія, Согдіяна й Хорезм. Царства ці ставали вже самі об’єктом наскоків вічно неспокійного степу.

Може самі перси, які виставляли армії проти своїх степових ворогів, і забули про те, що то — колишні їхні родичі. Але про те каже їх свята книга, Зенд-Аве-ста. Вона оповідає про побут предків, що їхнім головним зайняттям було захопити чужий загін худоби, оборонити свої череди. Для оборони вони будували величезні доми-твердині, часом навіть на сім кілометрів у квадраті, щоб було куди заганяти свою худобу на випадок війни-сутички. Житла були у внутрішніх стінах. Такі доми звуться в Зенд-Авесті "квадратові вари", мабуть, це вони засипані в пісках Середньої Азії. Рід, що жив у такій "варі", звався вис, зовсім так, як і наше слов’янське весь — "село", та й слово всі. На чолі родової організації стояв пати, — чи то просто пастух чи той самий, що й наш батько.

У кожному віс, обгородженому мурами, був священний вогонь, атраван, мабуть, з того часу, як ще палеолітичні пращур-мисливці, переходячи з одного кочового табору до другого, несли з собою найбільшу святість, огонь. Та й у нас же ватрою зветься вогнище, розкладене в полі, в степу, в лісі, в дорозі...

Отже... Так мовив Заратустра. Два брати б’ються вічно й ніколи один одного не зборе. Ормузд і Аріман. Добро і зло. Осілі аріяни, парфяни, мідяни — добро. Кочові степовики — зло. В цій доктрині перського філософа й пророка Заратустри знайшло своє завершення почуття родовитого перса Дарія, коли він вважав своїм святим ділом поборювати

отой ворожий кочовий степ, що не давав спокійно дихнути. Як же ж! Увесь цивілізований світ лежить біля ніг перської імперії, а з масаґетами та саками не справиться. Щоб поконати їх, цих аріманів, вершників степу, задумав він зайти ззаду і розгромити "саків, що за морем". Може то вони й були постійним резервом сили степовиків: людьми, причорноморським хлібом?

Так мовив Заратустра: два брати...

43

З ким Гаїні більш-менш добре, то це із Зіною. Зіна найкраще її розуміє, бо на собі зазнала, які болючі оці літературні тарапати. Їй також заливають сала за шкуру. Скільки раз чула Гаїна, як із бідної Зіни позаочі насміхаються язикаті поети! Але Зіна не зважає: вона своїми віршами бере боєм усі редакції. І це завзяття їх зближає. Гаїнине одного ґатунку, а Зінине іншого, настирливо-навратливе. Отож, Зіна крутиться "в колах", вона багато чого розповідає й Гаїні, багато такого, чого Гаїна не знала б ніколи.

Вона обурена, що друкують халтурні оповідання. Наївна, а ще близько там крутиться! Один просить, та не друкують, а другого самі просять. Каже Корінь — мусів аж псевдонім видумати, щоб два оповідання вмістити в одне число журнала, де він секретарює. Жовтневий збирає взяток аж із трьох мов, бо друкує кожне своє твориво російською, українською та жидівською. Не було вже, бач, кому дати переклад п’єси "Весілля" — і Зіна аж кипить. Чи не могла б цей переклад зробити вона? Певно, що ні! П’єса йде в кількох театрах великих міст і з кожної вистави Жовтневий дістане відсоток. Нехай пів відсотка, то й то вже досить, щоб мати власну дачу...

Десь оце недавно читала Гаїна в газеті вислів: "Капіталізм у роздрібненому сільському господарстві народжується щогодини, щохвилини". А це ж правда, і не лише в роздрібненому сільському

господарстві. В кожному колективі, в кожному підприємстві, в кожній шпарі, — тільки він там підпільний. А найпишніше процвітає державний всесильний капіталізм. Вони всі говорять про комунізм, а Гаїна, як і соціялізму, так і комунізму ніде не бачить. Де він? Як і в інших колективах, у колективі письменників набундючились бюрократизм і вельможність. До вчора ще таких самих, як і ти, — сьогодні ані приступу. Бо вони при колесі державної бюрократичної машини. Довкола щохвилинно народжується захланність, — хто, що, скільки може урвати від цієї державної машини, що акумулює капітал. Скинули одних вельмож, то є другі. Капітал державний, але порядкують ним вони, як власністю.

А як скоро засвоюють вони ролю вельможі! Вчора Пташник був такий маленький, прохацький, запобіж-ливий. Сьогодні він зарозуміло копіює всі манери вчорашнього вельможі, тільки виходить це в нього стократ нахабніше.

Яка боротьба, глуха й прихована, завуальована гаслами про "чуйну пролетарську пильність", яке побоєвище діється в цім колективі! Воно прикривається зовсім іншими транспарантами, ніж дійсність за ними. Бо тут не можна це назвати клясовою боротьбою, хіба може зарванською. Щодо клясової білосніжности, то ж у Спілку письменників не прийняли нікого з біографічними плямами, — допустили лише батраків, незаможних селян та спадкоємних робітників, чи як там вони про себе набрехали в анкетах. Ну, ще уркаганів, які, до речі, дуже чваняться своїм стопроцентним уркаганським минулим. І нащо там ще якесь національне, коли єврей Ізя Бріцкер може краще представити українську духовість, ніж хоч який геніяльний селюк?

Коли ж вдуматися в той "ланцюжок", що про нього каже Зіна, то можна розшифрувати так: Бріцкер лестить Колобройді, а Колобройда виписує підвищені гонорари Хацкельсонові, братові Талабуна. Талабун же й настягав цих Бріцкерів-Шмульзонів. Талабуна притяг в українську літературу Пташник, зять Мікадовичів. А сам Мікадович, старший наймит, возсідає на троні… й тільки натискає ґудзички, щоб справно

вертілись коліщатка машини державного капіталізму. Де ж тут "клясова пильність, чуйність"? То словесна потеруха, в дійсності ж іде процес виділення верхівки в касті літераторів, — не за ознакою талановитости, о ні! За прикметою зв’язків. І кожен цупко тримається того місця, куди пощастило допхатися, та не допускає другого хоч трохи причепитися до цього воза на ярмарку марноти...

Зіна все це розказує Гаїні, а сама також із усієї сили намагається вчепитися до воза. Коли дадуть по одній руці, хапається другою... Проте, Гаїна Зіні вдячна. Коли б не Зіна, Гаїна нічого, взагалі, не розуміла б у тій позакулісній веремії.

44

Кажуть, душа людини в очах. Микола дивиться на стиск уст Гаїни Сай і думає інакше. Він сказав би — в стискові уст.

Мабуть, ця гіперборейка не знає, що її спостерігають у цю хвилину. Вона надто зосереджена в собі. І це дає Миколі змогу перевірити себе. Що таке в ній, який дар таїться, — так бо впливає на Миколину працездатність? Уста в неї вирізані солодко — як сказати інакше? Але не в тім річ. Рішучість і твердість вирізьбили цей злам погамованої, схованої в собі пристрасті. Ця людина за що б не бралася, береться з запалом, ажіотажем.

І то, мабуть, оцей багатогранний вираз не допускає того легкого знайомства, що на нього Микола був пустився раз колись із великою поразкою. З нею не заговориш так легко, як із ким іншим. Навколо неї невидна стіна, це Микола тепер бачить. Не міг ніколи її переступити.

А воно й добре, що так. Що сказав би парторг, якби побачив, що Микола плутається з "клясово чужим елементом" та ще й "куркулькою"? Щоб здійснити мрію наукової кар’єри, доведеться ще не раз петляти у реальному житті.

45

Найкраще дзеркало — очі чоловіків. Гаїну обходить тільки одне дзеркало, очі Пагуби. Гаїна запитала: Скажи! Вона заглянула в ті глибини, куди не кожному дозволено зазирати. Вродливий тричі міняв свій вираз впродовж короткої миті. Байдужий. Уважно-воскрес-лий. Так! Сірі в нього очі, сірі, не жовті. І глибокі. І це він не всім показує.

Але на одну мить Гаїна змусила його відслонити тайники душі, він відповів на її запитання. О, це хвилює, як… Це хвилює, як темна травнева ніч у вишневому білоцвітному саду.

І так весь час, мов на терезах. То він шукав був місця в залі зовсім близько від Гаїни. Як на зло, вона сідала тоді геть-геть далі. Тоді він почав займати зовсім інші позиції. Потім… те його признавання, що на нього Гаїна так дико-здивовано відповіла. Він зовсім відвернувся. Поки вона ось сьогодні не вернула його сумною відвертістю.

На нього, виявляється, впливають її погляди, як вогонь на віск. З ним можна б робити все, що захочеш, якби не її нелукавість. Або — оте признавання в фойє. І знову він образився. І знову мусіла Гаїна терпіти кару.

Немилість тривала до того пам’ятного вечора, як на очах у нього до Гаїни підійшов отой білявий аспірант. Довго вони розмовляли й сміялися, а боковим зором Гаїні видно було, що Вродливий забув, де він і що робить — дивиться. А чи не те саме з Гаїною? Як побачила, що він із якоюсь дівчиною розмовляє, — розганяється "привернути"…

46

Вона так захоплена розмовою з тим альбіносом, аспірантиком Інституту літературознавства, що й не помітила, як безцеремонно вивчав її Микола. Сай! Ось перед тобою жива, нерозбризнута крапля

іраномовности придніпрових скитів. Перське "кшая", "ксай" також означає "князь", "цар".

Судячи по тій невеликій кількості особистих імен та окремих слів, що дійшли до нас від скитів з-над Дніпра, мовознавці гадають, що вони були іраномовні. Це не означає, одначе, що вони говорили по-перському, як сьогодні в Ірані, ні! Мова їх була ближча до мови старовинного збірника священних гімнів Зенд-Авеста — і Микола додає від себе — мабуть, до мови масаґетів та закаспійських саків… Це ж десь там була казкова країна Айр’янем-Веджо, батьківщина усіх оних арії в, ба навіть і самого Заратустри.

Та й знову сідає нащадок скитського царя Мадія на випробуваного коня, Уяву, й навскач об’їжджає свої просторні володіння, від Брітанських островів до Гімалаїв, від Алтаю до Дунаю й ще далі, до Райну, до Мадярщини, до Балкан. Цим разом, замість гасла сак, сакс чи сак’я, узяв він інше — арій. Озовися, хто тут арій!

Найперші озвалися "скити-орої", чи по-нашому орачі з-над Дніпра, ті, що споконвіку орали цю землю, хлібороби. Та не самі, а з богом своїм Яром, богом весни, запліднення й сонця в образі могутнього бика. Згодом цей Яр перетворився на красного леґеня Ярила, а зрештою став.усім відомим Юраєм, Юрієм… святим Юром…

З Брітанських островів Ярові відгукнувся той, що назвав орну землю арабль, а один нарід свій навіть іменем цього бога — айриші. Стародавня назва Ірляндії — Erie, Irie. Їм відлунювали грецькі острови, де орачі звуться орої.

Тут де не взявся Арій, скитський і грецький бог війни, як пряме заперечення думки, що арії були хліборобами. Він б’ється, аби битися. Йому приносять у жертву людей. Символ його меч. Войовничі народи — його діти.

Микола спинився, подумав. Як тут погодити? Аджеж і в Індії арій і шляхетний — синоніми, а це значить, що ці арії — завойовники, не просто собі орачі-хлібороби?

Здається, що найповніший у цім облітанім уявою обширі міт Арія-Яра-Юрія над Дніпром. Він тут найповнокровніший і найглибинніший: він і орач, і бог війни, і бог пастухів… А вже довкола віялом розходяться однобічні портрети — то якогось грецького забіяки Ареса, то завойовника-зверхника над підкореною місцевою людністю арія з касти брахманів… Чи ця історія Яра-Арія, часом не є історією розселення індоєвропейських племен на схід-захід, втілена в різноманітні міти? Але первісно вони — орачі, волами обробляють землю, воли в них святі, як і сонце, — яре, палюче, життєдайне сонце…

Добре, — питає себе здивований Микола, — але при чому тут його тема, причорноморські скити? Куди це занесла його непогамовна Уява? Десь аж у бронзову добу? Ось краще занотуй собі, що й скити залюбки брали собі це ім’я. Син царя Ідантирса звався Аріяпітес. Цар Аріянтас робив перелік скитів, до речі, дуже дотепно: кожен скит мав принести й кинути на купу стріл свою…

А Гаїна Сай ще й досі женихається з тим альбіносом. Про що можна так довго говорити?

47

Як то Гаїна зустрічатиме Новий рік? Ніяк. Її ж сахаються, мов зачумленої. Зустріла вчора одного такого… колись був друг-приятель. Це ж йому першому прийшла-сказала, яка біда скоїлася з батьками, коли влада вигнала їх із власної хати. Тоді співчував, а тепер побачив здалека — і перейшов на другий бік вулиці. З такими, як Гаїна, краще не вітатися… Одна ще Зіна є, ще хоче з тобою говорити.

Як зустрічатиме Новий рік Вродливий? Напевно, з тією чорнявою красунею, що оце кілька днів тому бачила Гаїна. Вибіг, як тільки заглядів її, і довго-довго вони ходили туди-сюди по фойє… Як уздріла Гаїна ту пару, так у ній все вмерло. Мрії, марення! Де ви поділися? Все стало на своєму місці, на вихідній точці. Куди там Гаїні!…

Доживати тобі в свойому бідному куточку, носити тавро безталанної невдахи. Ніщо не пробудить у тобі творчого вогню, бо природа наділила тебе такою плохою вдачею, а навколо гарчать собаки.

Ні, і не це! Іскра тліє й погасне, і ще ніколи не роз-палахкотілася вона в полум’я, що коло нього грілись би інші. Ось, що знесилює, стомлює. Ось, від чого вона, ще тільки прокинувшись, уже змучена. Ба навіть увісні душа її знає це без почувань і думок. Без дружнього тепла іскра гасне. А Гаїна не вірить у можливість такого особистого, їй належного і не випрошеного тепла. Вже не вірить, що й Вродливий міг би дати.

А проте от уже зараз за ним сумує, не вистачає його, — хоч би тих неввічливих, злих поглядів.

48

Не раз уже каявся Микола, що взяв собі таку важку тему, — але ж і відійти не може, бо щораз цікавіша.

Це якесь велетенське явище, розлегле на двох континентах, процес кількох тисячоліть. А причорноморські скити — один із кінцевих його епізодів. Вони споріднені з усіма народами на захід і схід. Чи не так?

А який хаос із цими скитами твориться в науковій літературі! Скільки поглядів — і одні одних заперечують. От і розбери щось у цій каші! Одні залічують їх до турано-монгольських зайд, другі вірять, що скитські леґенди про їх причорноморську автохтонність засновані на правдивій

історичній дійсності. Треті ж вважають скитів прямими предками всіх європейських народів — тільки цей погляд уже застарілий… Ще недавно панувала настанова, що скити — іранці-завойовники мовою й культурою, та що вони прийшли з Ірану, підкорили місцеві старожитні племена, поробили їх підлеглими рабами, збирали з них данину, а самі поставали панівною верхівкою, аристократією. А взагалі, чужинці називали скитами всіх, хоч під цим іменем крилися різноманітні племена, зовсім не скитські…

Але ось і ще одна думка. Скити це просто скотарі, вершники. Не туранці вони й не іранці, а явище чисто тубільне, зросле на цьому самому ґрунті. Все більше на-плоджується в степовиків отар, черід та косяків, скотарям потрібно все більших просторів для випасу. Виділяється прошарок багатих власників-родів, вони потребують для охорони своїх багатств озброєних людей. І от навколо голови роду збирається загін вершників, що має охороняти своє, а як що до чого… то й загнати до своїх черід чуже. Ця озброєна ватага-дружина не тільки охороняє своє, а й нападає на сусідів. Що багатший скотар, що численніший рід, то більша дружина, складена з молодих хлопців цього ж таки роду. Ця дружина вже скуштувала смак воєнних сутичок та здобичі і без війни не може бути. Її справа — збройний наскок, розбій. Це вже професія. І от кілька таких степових князів, кожний маючи свою дружину, об’єднуються в конфедерацію та й пускаються у спільний воєнний похід, жадаючи здобичі та слави.

Це вершництво з природи своєї просторово аґре-сивне. От чому за скитських часів знаємо скитів і на Кубані, й на Обі, й у Зауралліі, й на Алтаї, і на Дунаї, й у Семигороді, і на Райні… Для скитів терен необмежено розтяглий, бо він же не лан для хлібороба, а простір, сезоново заселений для випасу, або для грабіжницького наїзду на чуже добро. Що більший простір опановують вершники, то більший мають зиск. В цьому й пояснення евразійства скитів. Скитство — імперіялістичне. Держава скитів — держава вершників із центром на Україні і безмежно розтяглою територією. Теренові простори її — від Дунаю до Обі, від Альп до Алтаю.

Скит зневажає працю біля землі. Він — вершник, що любить похизуватися своїм конем, своєю розкішною зброєю, прикрашеною золотом, кінською збруєю, пиш-. ною одежею. Все це він здобуває у війні. Кочування й жадоба наживи привели його до Туркестану, до Ірану, у давні культурні країни Закавказзя, в Асирію-Вавилонію, Палестину… Що це була велика потужна сила, варто лише згадати 614-й рік до нашої ери, коли скити зруйнували Ніневію, утвердилися на Закавказзі, заснували твердиню Саккиз, столицю Мадія...

Гарного предка відшукав ти собі, Миколо, їйбогу! Світовий розбишака. Та проте… я думаю, кожен англієць і француз хотів би мати таких предків. Ого, як би вони ними пишалися!

Тут Микола знов пригадує собі всі оті родовідні ле-ґенди, що явно доводять автохтонне походження скитів. Якщо тато Геракл залишив слід своєї стопи аж на камені, то як же не вірити леґенді?

Так гарну думку про автохтонне походження скитів безжально розбиває археологія. На підставі розкопів скитських могил усього обширу Скитії, вона виявляє, що скити в наших степах гарцювали вже в дев’ятому столітті до нашої ери, себто, вживаючи археологічної термінології, саме тоді з’являються ознаки скитської культури: зброя, кінське спорядження і звіриний стиль. Трохи раніш об’явились вони на Кубані, вже потім над Дніпром. А найбільшого розквіту й пишноти досягли вони у п’ятому-четвертому столітті до н. е. у царських могилах біля Никополя. Такі самі могили, тільки скромніші, розкидані на Київщині, Вінниччині, Кам’янеччині, на Полтавщині, Вороніжчині, на Дону…

Чи не болітиме голова від усіх оцих поглядів? І головне, сто років уже розв’язують це питання — чи скити наші предки? — та й досі ще не вирішили. Є прихильники одного і другого погляду, з найпереконливішими доказами. Микола може собі вибирати ту думку, яка йому ближча до серця, до почуття, до інтуїції. Тому він дуже уважно нотує собі твердження сучасної археології, що звіриний стиль

розвинувся не де, як над Чорним морем. Мовляв, аналіза речей звіриного стилю на всьому обширі показала, що ориґінально походять вони звідси, а ті, що на Алтаї, в південному Сибіру тощо, — вже наслідування й поступовий відхід від початкових зразків. Що далі на схід, то ця "скитська тріяда" (зброя, кінське спорядження і звіриний стиль) щораз більше втрачає суцільність, а найповніше вона збережена тільки в Причорномор’ю…

49

О, Небо, яке тягучо-монотонне існування! Те, що здавалося з верхом цікавим, стає безбарвно-сірим, як тільки воно не змінюється іншими враженнями. Як це сидіти на одному місці? Душа Гаїнина потребує зміни краєвиду, руху, їзди, а що цієї зміни нема, то їй видається все жахливо нудним. Життя само по собі вабливе й цікаве, але монотонія щоденности вбиває цю привабу. Так і з цим "Романом Синьої Панчохи". Монотонний став, нудний, і композиція його виразно млява. До кінця цього зошита Гаїна не дотягне.

Збагнути тільки! Яка вона бідна, — навіть і цю монотонно книгозбірні боїться втратити. Жах! Ці два дні Нового року книгозбірня буде закрита. І в такі дні Гаїна гостро відчуває, що їй нема куди подітися. Питала Зіну, де та буде зустрічати Новий рік. — На Марсі! — каже.

— На Марсі, то на Марсі, чи я до тебе з ножем до горла?

— Посиділа в Зіни Гаїна та й пішла, — вже більш і до неї не хоче. Але чому Зіна так сказала?

Таких, як Гаїна, є більше. Ось оцей безпритульник у обмотаних ганчірками черевиках, у пальті, що на спині розлазиться й показує обвислі шматки вати, підперезаний ремінцем, з давно неголеною щетиною на щоках. Він приходить рівно о дев’ятій, як відчиняється

книгозбірня, а покидає залю за чверть до одинадцятої, аж як дзвонить останній сигнал і гаситься світло. Напевно, йде в якийсь куток під сходами, де йому дозволено ночувати. А Гаїна ж його знає! Він закінчив Інститут народньої освіти, чи пак не закінчив. Його за щось викинули з останнього курсу... Цікаво, що він читає? Мабуть, якусь ідеалістично-містичну філософію... А міг би викладати в середній школі. І чомусь користується тут даремним теплом...

"Чомусь"... Хто це каже?

50

Важлива новина! У місті Саккиз, в сучасному Кур-дистані, знайдено скарб. Скарб цей, за всіма ознаками, належав скитському цареві Мадієві. Чудові речі із золота, срібла, бронзи й кості. Золота пластина із священним деревом та фантастичними тваринами, золота пряжка із зображенням лева й грифона, два браслети з качками й левом, уламок золотої обкладки піхов меча із зображенням антилопи-сайги, три уламки бронзових поясів, заповнені фігурами биків... А найцікавіша й найкраща річ у цьому скарбі — золотий пояс, вкритий пггудерним взором. Ніби гілля, а поміж ним позаплутувані спокійні олені та баранці... Були там ще аси-рійські речі, мабуть, воєнні трофеї...

Скарб цей правно належиться йому, Миколі Мадієві. Це ж його спадщина. І кому б його подарувати, того золотого пояса? Думав-думав, і не знайшов нікого іншого, крім Гаїни Сай.

51

Мир на душі. Нехай всі вони бавляться, танцюють, веселяться — Гаїна ось зустріла Новий рік працею. А тепер лягає спати. Мир на душі!

Найвища любов, що поглинає і живить одночасно, — любов до красного письменства. Це бездонна криниця, що ніколи не відмовить

цілющої води. Ця любов некорислива, не забирає душевних сил. Коли душа спустошена, затруєна, — пий із цієї криниці, там завжди знайдеться те, що тобі сьогодні, як лік, потрібне.

Але от дивно! Не спустошення, а інше, — тягар тиску ззовні, отого презирства й зневаги, і депресія, що в неї все глибше й глибше поринає останніми часами Гаїна, ось що виллялося несподівано в творчу екстазу! Тоскна душа заспівала радісну пісню. Що сталось?

В ній зродився творчий вихор. Це ще тільки вихор, хаос, каша. Але з неї вже вимальовуються окремі картини, сцени, епізоди…

Силкується вона заснути, щоб дуже рано встати і з свіжим запасом снаги рвонутися до праці. Але розбурхана думка рине нестримним потоком, хоч бери та зараз усе записуй…. Між океаном хвиль жовтого колосся і синього неба біжить вантажна машина, повна людей. Тиша й спокій, мир і блаженна краса в природі. Ось нова сцена: ця сама автомашина під’їжджає до будинку сільради. Але що це? На ній висить чорний прапор. Нема й живої душі у цім селі. Усе вимерло, а що мало силу, то хоч рачки, а вилізло з нього.

Друге село — чорний прапор… Третє, четверте… На тлі океану пшеничного колосся — океан людської смерти. Та невже ж усі села тут вимерли?

Знов сцена: довга будівля, настелено в ній соломи, а в одному кутку купка людей. Ні, ще не всі вимерли. Двадцять, чи трохи більше їх — це всі, що зосталися з села, де перед голодом жило п’ять тисяч людських душ… Ці рештки села, два десятки чоловіків і ще менше жінок, живуть нині у колишній панській економії, тепер радгоспі. Отут і сплять покотом на соломі в стодолі, бо тут вариться щодня клейка каша з зерна. Сам голова дозволив сушити на блясі трохи збіжжя з нового врожаю, щоб хоч цим врятувати ці кістяки… А чого ця жінка тут хоче?

— Чи не бачили ви моїх дітей? — ходить вона по подвір’ю та всіх питає, — сама скелет, очі нічого не помічають.

Ходить вона й по селі, по отих заростих бур’янами вулицях, біля хатів, з позабиваними дошками вікнами та дверима. Тут десь її хата... Чи не оця?

Здається, от-от вийде господар з хати, так усе в цім подвір’ю ще живе й дихає. На плоту сушаться горщики, розвішана верета поруч. На дровітні — сокира й нарубані… що? Частини воза? Ось і кожух сушиться на жердці під стріхою, але сама хата — без дверей, шибки в ній побиті, вікон нема. Ні, не вийде з неї ніхто, нема ані господарів, ані злодія, охочого до кожуха. Це — вимерла хата. Це — вимерла вулиця. Це — вимерле село. Тільки мухи ще літають тут, приваблені скелетом корови та шкірою з собаки на гнояній купі.

— Чи не бачили ви моїх дітей? — спиняється й біля цього подвір’я жінка, звертаючись до того невидного, що вона угляділа своїми невидющими очима.

Але в цю сцену вривається інша.

Грім бравурної музики, у неї вливаються десятки інших маршів. Вулицями міста пливуть колони людей. Робітники й службовці, — одні похмурі й поважні, другі співають, інші весело жестикулюють, розповідаючи смішні анекдоти й сиплючи жарти, відповідні до, такої оказії. Усі ці безконечні колони пливуть в напрямку станції, а де спиняються — там відразу починається мітинг, лунають промови. Ті колони, що перші, вже вантажаться в товарові вагони й роз’їдуться по Україні — збирати соціалістичний урожай — бо, як виголошують гучномовці й мітингові промовці, клясовий ворог на селі чи-нить шалений опір і не хоче збирати врожаю...

… У цей кадр вривається інший. Буйна колосиста пшениця аж вгинається від важкого колосся, вона жде не діждеться, що вже почнуть її збирати, вже й зерно ронить додолу… А серед цього колосся визирають босі порепані людські ноги. Вони вже захололи й не відчувають, що їх обліпили мухи. Вони справді не хочуть збирати цього казково пишного врожаю. Власник їх хотів тільки дотягнутися до молочноклейкої зернини, — і не дотягнувся…

А на станції, де проходять безконечні колони до вагонів, радіо захлинається про клясову пильність та про охорону СОЦІАЛІСТИЧНОЇ власности проти розкрадання, саботажу й диверсії класового ворога на селі.

… І знов та жінка. Вона знову ходить по подвір’ю радгоспу і до всіх — із тим самим питанням:

— Чи не бачили ви моїх дітей?

І всі люди знають, крім неї, що вона сама ж поховала під яблунею у садку обох своїх дітей. Правда, ще не знає цього Тройка, що приїхала з міста в село розшукувати клясового ворога, саботажника й диверсанта, та оце зненацька налетіла на радгосп, — ще ці три представники революційної законности не знають, що жінка збожеволіла.

— Чи не бачили ви моїх дітей? — звертається й до них. Але в цю мить з пазухи в неї висувається пшеничний колосок.

А це що? Троє представників революційної законности обскочили божевільну й витрусили в неї з пазухи аж жменю таких самих колосків. Наділена надзвичайними повновластями, Тройка тут же на місці засудила жінку на п’ять років тюрми з суворою ізоляцією — за розкрадання соціалістичної власности.

А над усім цим літають золотисті бджоли. Вони не знають про людську трагедію і розбій, вони збирають мед собі й людям. А що людей нема, то назносили вони у вулики того меду багато-багато! Комусь, може й голові колгоспу, прийшла спасенна думка цей мед збирати та підмішувати потроху до тієї каші з недозрілого зерна.

Для недомерлих решток п’ятитисячного населення, для тих же людей, що будуть цей самий урожай збирати… Та й не знають ці добрі й щедрі бджоли, що Тройка з міста тут же засудила на багато років відбування кари у далеких таборах голову колгоспу, та вже разом із ним і парторга, — за розбазарювання державного майна, за дозвіл сушити зерно з нового врожаю, за кашу, заправлену медом щедрих бджіл…

Ці сцени — покищо, ці — рояться в голові, а як усе це пов’язати? Оце ж і є те найцікавіше в любові Гаїни до красного письменства. Як із хаосу зробити таке читальне, щоб читач не міг відірватися? Як вмісити непокірний матеріял життя, щоб був підпорядкований законам композиції, а видавався, як наче справжня реальність? Бо ж усі оці сцени в різний час від різних людей похоплені, і якби їх подати в тому порядку, в якому відбувалося — вийшла б…

Уже сон зліплює очі, уже все безладно й випадково миготить у голові, а потім і те зникає. Людина западає в незміренні поля небуття.

Так Гаїна зустріла Новий рік.

52

Він так запрацювався, що не помітив, де на його голову взявся цей Новий рік. Всі люди цього вечора гуртуються, змовляються зустрітися, а Микола якось забув. Минулими роками він їздив на периферію до Надійки, а тепер це само собою відпало… Не було потреби, та й від Надійки — нічого. Йти додому до своєї кімнати? — Напевно вже сидить і чигає на нього та… Знову буде чіплятися та погрожувати. Ні!

То ото й іде він безцільно вулицями міста, прислухається, як скрипить під ногами скло морозу, приглядається, як засвічуються жовтими вогнями вікна в будинках, заходять зелені тіні в місто і борються із синькою ночі. На ту синьку накладають свої сонячні плями яскраві прожектори ліхтарів, а їх промережує легка пороша. Цеї ночі, мабуть, випаде сніг.

Не сказати б, що Микола так дуже страждає від не-передбаченої новорічної самотности. Він почуває себе в своєму інтимному колі думок, нововідкритих родичів. От, наприклад, думається йому: як же це в таку морозяну ніч, у сніг та заметіль теліжитися десь степом? Невже скити тільки й робили, що переїжджали з місця на місце? "Вічно в них сніг та віє холодний вітер... Коли ж від вітрів постає ще більша холоднеча, то покидають місце й переїжджають у інше"...

Чого найбільше хотілось би Миколі у цю хвилину, то це... Ідеально було б, якби так зайшов у кіно та побачив фільм із життя скитів. От, хоч би ту сценку, що перська армія вишикувалась до бою, напружений момент перед початком битви, — а в рядах скитів насупроти якесь замішання, сміх... Що таке? Та он проскакав заєць, і всі вони із криками та галасом за ним по бігли. — Ну, як ти з ними будеш воювати, коли вони цілковито зневажають нас!? — вдарився руками об поли Дарій. — Мабуть, треба, поки не пізно, завертати додому...

І чому це нікому досі в голову не прийшло поставити такий фільм? Це ж була б надзвичайна річ!

А справді, чи не зайти б у кіно?

Він уже стояв біля кричущих реклямних світел якогось кіна на Хрещатику, як відчув, що його смикає хтось за рукав. Озирнувся — Євген Цюрупа. Та не з порожніми руками, а навантажений двома об’ємистими торбами. Він щойно вийшов із "Гастронома".

Навіть не питаючи, Євген переклав одну торбу на руки Миколі й скомандував:

— Ну, гайда!

— Та куди? — отетерів Микола.

— Добре, що зустрів тебе… Це недалеко тут, на Рогнідинській. До сестри.

Микола знизав плечима.

— Досить цікава пропозиція. Хто ж там мене чекає?

— А хто кого під Новий рік чекає? — запитанням відказав Євген.

Але в другу мить він схаменувся й забрав пакунка назад.

— Ну, чи не адійот я, справді? Вибач, забув! Замість привітати тебе з путами Гіменея, тягну на зустріч Нового року. Там десь люба жіночка чекає, а я…

Микола зовсім скипів. Що він верзе? Яка жіночка?

— Та не прикидайся! — верзякав далі Євген. — Вітаю з законним шлюбом!

— Що, що?

— Знаєм, знаєм, — просторікував Євген, не помічаючи щодужчого Миколиного роздратування. — Якась Майя тебе вловила!

— От, саме вловила! — остаточно вибухнув Микола.

— Це вже не перший раз чую я, що вона розпускає таку пльотку. Ніяка вона мені не жінка, а я їй не чоловік.

— А як не чоловік, то хто? — спитав Євген, уже посміхаючись.

— Ат! Багато говорити, мало слухати! — відмахнувся рішучо Микола від небажаної теми. Не буде ж він так просто з мосту розказувати, в яку дурну й прикру ситуацію потрапив помимо волі, та як не може з неї вирватися… — Ходімо вже краще до твоєї сестри… якщо не вижене. Скажи ж хоч, як її звуть. Аріядна? Здається, навіть знайомий із нею… Чоловік її — Тарас?

Лагідний і інтимний настрій Миколин геть зовсім утік від такої новини Майїної. Як же вся ця історія гнітить його! Як виразно відчув він цей тягар сьогодні, коли всі єднаються за своїм духом і звичаєм, а він і на вулиці не може цього осоружного Майїного духу здихатися! Геть від усього, що нагадує Майю!

І Микола сам забирає більшого пакунка від навантаженого Євгена та стромляє ногу в пухкий сніг, що тим часом нападав круг них.

— Пішли зустрічати Новий рік!

53

Кілька слів. Працює. Зразком їй — великі трудівники-творці. Це корисно дивитися на себе в дзеркало, — марні надії відпадають. "Небезпечний поворот" Прістлі — ось її теперішня любов. Яка майстерна композиція! Вже давно не хвилювала її так письменницька майстерність.

У неї виходить інакше. От, замість одної речі, виходить дві. Тісно головній ідеї в одній композиції. Її "Жменя колосків" розпалась на два оповідання…

Гаїна лічить дні. Уже дев’ятий. Не хочеться їй на-повнювати себе знов тим напруженням. Відтоді, як не ходить у книгозбірню, вона працює й думає. А то — не було іншої гадки. Чи буває там Вродливий? І що?

А нехай не буде такий задавака! Чи може й не зауважує, що її не видко?

Все це, як сон. Ніяких матеріальних слідів. Навіть слова, навіть голосу не лишилося… І все це нематеріальне раптом обірвалося. Сила погляду, вияв очима дум та почувань — чи це матеріальна сила?

Це все, що лишилося Гаїні від трьох місяців минулого року. Навіть імени не знає. Дуже дороге воно, покищо, а потім… і це витре час.

Отже.. цього зошита, виявилося, забагато для роману. Тепер доведеться дальшим сторінкам дати заголовок: "Скрипіння Синьої Панчохи".

Розділ 2

1

Одна думка, от уже від якого часу, шкрябається в Миколиній свідомості, ще навіть і неоформлена добре. Її можна було б грубо окреслити такими словами: от малюю я собі картину життя-буття на наших землях, шугаю думкою вширшки-вглибшки, наштовхуюсь на провалля — нерозв’язні проблеми, — але все це веде мене або на схід, або на захід, або на південь... Там наші партнери у грі розселення та споріднення. А де північ? А де "старший брат"? Гей-гей, на північ від України нічого не існувало, крім озер та болот у лісах, як на Дніпрі вже почали оформлюватися перші родові громади. Повшце сучасних північних етнографічних кордонів України так, як одрізав. Нічогісінько!

Зате ж як густо насичена наша земля пам’ятками неугавного життя! Тисячі й тисячі могил та курганів розкидані по всій Україні від Кавказу до Карпат, — на Поділлі, Київщині, Полтавщині, у Причорномор’ї, в Криму, на Кубані… Багато з них розкопані ще в минулому столітті, багато скарбів із тих могил ще в глибокій старовині розграбовано, багато в ленінградському Ермітажі опинилося, а багато ще спить сховано у землі. А проте, вже можна, образ за образом, відтворити, які були наші попередники на цій землі.

І коли Миколу цікавить широкий розмах зв’язків доісторичної України із західніми кельтами, південними греками, східніми саками, кавказцями й закавказцями із Месопотамією та Єгиптом включно, — то не менш йому цікава, а може ще й цікавіша різноманітність людности на землях України. Як вона виглядала дві з половиною тисячі років тому? На заході, там, де раніш проживали стародавні трипільські племена, на басейнах рік Дунаю, Дністра, Богу й правого берега Дніпра, проживала осіла хліборобська людність. Ці алазони, калліпіди, аґатирси, орачі мали хліб "у кучах" (мабуть, скиртах) і сіяли не тільки для себе, а й на продаж. То й справді археологія знаходить у цих самих місцевостях зернові ями, рештки наземних будівель, а в могилах — ручні жорна та залізні серпи.

А що далі на схід, то там дедалі все більше скидається на торт: шари осілих перекладені шарами напівосілих номадів, що ото перекочовують з місця на місце разом із своїм скотом і повстяними хатами-вежами. Гелони, будини, савромати… А надто голосні царські скити, що ото так зневажали працю коло землі та всіх інших скитів вважали своїми рабами. Оце вони й посідали низ Дніпра від порогів до Чорного моря, від Дунаю до Дону.

Микола сильно підозрює, чи не отих царських скитів найбільше знали греки-колоністи. І це по їх згадках маємо ми судити тепер, чи всі одвічні населювачі різноманітної й різноплеменної Скитії були іраномовні?

А які цілковито протилежні характеристики позалишали грецькі хронікарі! Тут тобі и святе плем’я гіперборейці, що не знали гріха й помсти Немезіди, і поруч — жорстокі й немилосердні скити, пияки, завжди ладні битися та сваритися. Один самовидець каже, що як потрапиш до них, то тебе, чужинця, нагодують і переночують, ще й довезуть до другого племени, з наказом якнайкраще гостеві догодити. А другий запевняє, що скити негостинні й дикі звичаєм…

І вся ця строкатість об’єднана одним зразком характерної скитської культури на всім просторі України. Ото й тільки, що в степу, на Запоріжжі, вона пишніша й розкішніша, а в лісостепу дещо скромніша… Так мовить археологія…

2

Взаємини із Зіною невтішні! Зіна чомусь згубила свою вчорашню затишність та сердечність і тепер Гаїну пригноблює її доскоцько-допитацька хватка. Моторности й сприту Зіні й раніш не бракувало, але чомусь вона так не випиралася. Що воно таке? Що змінило її так? Невже оті таємничі успіхи "на Марсі"? Не каже.

На тлі цієї моторности Гаїна почуває себе якимось вайлом, блідим персонажем без кольору й барв. Може й справді? Як так знічуватися, то може краще відійти зовсім?

Тягне її в книгозбірню, а не йде. Знає: все те марно, і не до саморозвитку там їй. Стомили Гаїну саморозвитку цікавість теж затамована. Зборює її глуха туга за щастям, що не дається в руки, а тільки облудно блимає здалека. Зміни! Хай прийде щось гірше, але інше.

Оця ненапоєна спрага мордує Гаїну, але не доконує. Краще б захворіти й умерти, ніж терпіти оцю довгу агонію…

Один проблиск: зустріла секретаря журналу "Червона зоря", він казав, що її оповідання буде надруковане в черговому числі. Рік уже лежить це оповідання з ухвалою до друку, а тільки ніяк не потрапить на сторінки журналу. А тепер, каже він, принципали всі поїхали "визволяти Західню", він сам складає число, то скористався давньою ухвалою... От! Не всі тебе гонять. Є такі, що подали б руку, тільки непомітно.

Але Гаїна боїться цьому повірити. Щоб не було гір-кости розчарування. Повірить тоді, як уже побачить.

З

А якби так Геродот помер у дитинстві, або зовсім не родився — що б ми знали про пишний похоронний ритуал скитських царів на Запоріжжі біля Никополя? Тепер з’єднані докупи два джерела цілком вияснюють значіння Ідантирсової відповіді Дарієві: "Ти думаєш, що ми тебе боїмося? Це наш спосіб життя, персе! Ми не маємо міст і постійно переходимо з місця на місце. Але слухай-но! Якщо хочеш помірятися з нами силою, то спробуй розшукати могили наших предків і їх розкидати. Тоді побачиш, уміємо ми битися чи ні..."

Могили предків! Ось, які найбільші святощі цього дикого, варварського народу. Ось, що найдорожче скитові, який знає, хто він і чий нащадок. Ось, чому похорон царя — епохальна релігійна містерія, що для неї весь нарід не жалує нічого. Ось, чому разом із покійним царем ідуть у могилу його найвірніші товариші, його люба жінка, його найкращі табуни коней, пишна одежа, золотом прикрашена зброя, золотом вкриті ки-лими, а через рік ще й молода гвардія, п’ятдесят найкращих юнаків-їздців... Божественний за життя, він тепер ще могутніший, а його могила — храм-святиня, найдорожче, що треба боронити.

Сором тобі, Миколо, що ти не втямиш, чому це так. Хіба ти забув стародавній переказ про своє походження від спільного предка? Кожна дитина знає, а ти забув. То слухай же!

Отут над Дніпром жив колись твій пращур, на ім’я Тарґітай, син Папая, самого бога неба, грому й блискавки. І була в нього жінка, Бористенівна, Дніпрова дочка. Народилися в них сини: Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай. Володіли вони цими землями утрьох. Аж ось одного разу упало з неба (від діда Папая) золото: золотий плуг, золоте ярмо, золота сокира і золота чаша.

Як побачив це найстарший брат Ліпоксай — підбіг, щоб забрати. А золото взялося вогнем. Підскочив середульший брат, Арпоксай, —-що за лихо? Знов ані приступу, зайнялося. Аж як наблизився Колаксай, золото перестало горіти. Він забрав ці золоті речі собі. А тепер самі судіть, що воно за оказія! Брати погодилися, що від діда Папая прийшов знак, кому бути царем над усіма скитськими племенами. Ото від того Колаксаєвого роду і пішли царські скити. Всі вони почали називати себе родовим іменем — екологами.

То хіба ж із цього не ясно, що скити походження божественного, а втілення цієї божественної спільноти — їх цар? Ось, чому гріх кривоприсягати царським іменем. Умреш!

Цар цей був батько, бо ж і всі вони були між собою брати, діти їх були спільні. І ця кровна спорідненість, походження від одного предка Колаксая, й була причиною їх дивовижної здисциплінованости, послуху й такої пошани до могил предків.

4

Десять днів Гаїна не була в Києві. Руки попухли з холоду, кілька разів на день замерзала. Цілі два дні їхала, в заметіль ішла, — всього було! І було чудово! Було холодно й весело. Так би, щоб усе життя в

дорозі, ніде. Щоб кожне застояне під тобою місце було тільки перепочинком, зупинкою, спогадом вчорашнього, — а перед тобою щораз усе нове. І чому доля присудила їй монотонію одноманітности, прикувала до одного місця, коли її місце ось таке — у просторі, завішеному між небом і землею? Її потреба, щастя й смак життя.

Тільки оті зусилля при розмовах із людьми… Зветься це відрядженням від газети до колгоспів, щоб зібрати матеріял і подати репортаж про підготову до весняної сівби. Норми виробітку, виробничі пляни, соцзмагання й стан посівної кампанії, — признатися, за кілька днів знудило. Цифри й відсотки. У репортажі має бути штучний патос, а на лиці в цих людей його не видно, навіть штучного. Вони тобі говорять про цифри й відсотки, а на думці в них щось собі своє. Про живе й дійсне, чим дише колгосп, треба здогадуватися з невисловленого, випадково сказаного, з інтонації й виразу, з дрібного спостереження, яке начебто нічого й не значить. Але й це краще, ніж душевне напруження тут у місті. І чим навіяне? Гай-гай, ефемерою!

Приїхала додому, — знов тягне її туди, де можна побачити Вродливого. Чи він хоче Гаїну зовсім із Києва вигнати? Пагубо, де ти взявся на мою голову? Йому десь то цікаво спостерігати цю незґрабну, нічим невиправдану прив’язаність. А Гаїна цього зовсім не хоче.

Там на природі, серед засніжених полів, серед ярів та байраків, завішаних миготливо-прозорою павутиною снігової мли, дивувалась із себе Гаїна. Що ж простішого, як подивитися ввічі й щиро сказати: "Буря намітає снігові кучугури й розмітає їх. Так і ми." Може від цієї одної-єдиної розмови з ним зацікавлення впаде, розвіється, а зостанеться чисте місце, як було кілька місяців тому? Чого боятися? Який тут сором?

Такі слова в’яжуться в голові, наче розмовляє з ним. От бачить його перед собою й усе це каже. Про свої таємні мрії, що їх на слова перекласти небезпечно. Про початки й кінці, чудні й безмовні. Про своє прийдешнє без майбутнього. Про оці вчорашні дороги по засніжених

просторах і чудове її ніде. Може й про однакові колгоспні контори та замкнених у них на ключики людей...

Чи могла б усе це сказати? От, узяти й написати б такого листа. Чому не можна хоч писати, коли нема дружньої розмови?

Та ця стріла мас отруту. Стріла йому, отрута мені. Але, принаймні, це мужньо. Приймай усе, що буде, аби тільки не напруження.

Чи в цій жадобі записувати найменші звиви неви-явлених переживань не здійснюється письменницька скнарість? Гаїна Сай "збирає матеріял" — хоч би й із самої себе. Це вже велика Я посміхається з цієї малої.

Ну, смали дальшого листа!

5

... Дід Геродот у своїй "Історії" охопив образ середнього етапу скитської держави, а вона жила, розвивалась і занепадала протягом восьмисот років. З IX-го століття до нашої ери скити вже існують у наших степах, ці добре сконсолідовані роди-племена, об’єднані таким могутнім мітом, як спільний богопредок Колаксай. Звідси вони поширюють свої впливи на сусідні довкола племена, воюють із одними та панують над іншими, торгують із грецькими колоніями, плянують далекі походи на Закавказзя, за Дунай...

Та найбільшого розвитку, як держава, а не як союз племен, дійшла Скитія вже після Геродотових часів. Таким державотворцем був цар-воїн Атей. Царював він щось із п’ятдесят років і за своє довге життя, оточений розкішшю, що так любили скитські князі, ніколи не міняв суворих звичок простого воїна. Сам собі чистив коня, ішов у бій, як звичайний вояк, попереду всіх... Залишився спогад про його гостювання у македонського царя в час короткого перемир’я, — бо ж ці царі між

собою воювали. От, що сказав Атей, споглядаючи параду македонських військ, для нього влаштовану: "Ти, Пилипе, царюєш над македонцями, що воюють із людьми, а я — над скитами, що можуть боротися із голодом і спрагою… А от скажи-но мені, признайся, — чи ти сам чистиш свого коня?"

Пилип, мабуть, вважав таке питання просто непристойним у атмосфері виніженого царського життя з бенкетами та етикетами. Натомість, цар македонський думав оглушити царя скитського пишнотою свого палацу. Заграли флейтисти, повітря наповнилося ніжними звуками, що розтопили б хоч яке тверде серце. А цар Атей послухав трохи й вигукнув: "Присягаю, що мені іржання коней миліше за звуки ваших флейт!"

Все своє довге життя провів він у походах. Твердою рукою об’єднав усю Скитію, але не лише від Дону до Дунаю. Поширив він свої володіння далеко за Дунай, утворив там Малу Скитію, в додаток до Старої Скитії… Може б дожив він і до ста років, отак не злазячи з бойового коня в поході, та не довелося. Маючи дев’яносто літ, загинув він від руки того ж таки македонського Пилипа. А було це року 339-го до нашої ери.

Чи не він це похований у могилі Чортомлик, найпишнішій могилі з усіх знаних скитських?

6

Ні, не піде туди Гаїна, не піде! Тільки завдавати собі туги!

І що робити? Що більші заборони, то дужче розпа-лахкується полум’я. Не знати, що вчинила б для нього, але Гаїна певна: як побачить — буде похмура й замкнено-сувора. А вона хоче, щоб у ту хвилину було святочно й радісно, щоб щастя розпливалося по всій його істоті, щоб поривало, несло в сяйних етерах. "Світи йому, місяченьку, як іде додому…"

І можливо в цей час "світив місяць, світив ясний, та й зайшов за тіні..." а я...

"Трактористка"! Ось, про що думай, а не про "міся-ченька"... Обіцяла ж, чекають, що цими днями принесеш оповідання. І — як кіт наплакав. Нема тих слів, що ллються самі...

Хоч би й як хотіла догодити тим добрим людям, що причинилися до такої гарної обнови й послали її у від-рядження, але щось у ній, неслухняне й свавільне, не допускає низати слова того штучного, нестравно-солодкавого патосу, яким переповнені наші газети. У Зіни це так би гарно виходило, а Гаїна, неповоротке вайло, не може. Вже скоро перестануть питати при зустрічі ті, що ще вітаються без презирства: "Чи перебудувалася?" Вже скоро й вони повірять, що Гаїна — бездарна графоманка, як присудила ота Талабунова камарилья.

Не знає вона, що її охороняє велика Я.

7

А столиця Атеєвого степового царства мала такий самий простий суворий вигляд, як і сам цар-воїн Атей.

В центрі найбільших царських могил, поблизу Никополя, розляглося на дванадцять кілометрів велетенське городище, що тепер зветься Кам’янські кучугури. Вже давно і не раз звертали дослідники увагу на ці кучугури, бо знаходили в них маси залізного шлаку, ливарні форми, сліди жител вперемішу із покидьками ковальського діла. Кількарічні розкопи виявили, що це — укріплене поселення-місто. З усіх трьох боків воно захищене було берегами Дніпра та Конки, а з четвертого — високим висипаним валом. І місто те — начебто суцільна кузня. Що не оселя, то й майстерня, позначена рештками різних залізних виробів. Тут виробляли кінське спорядження, мечі, серпи і всяку, потрібну в господарстві усього степу, річ. Жили тут майстрі.

І видно, їх вироби широко розходилися по Скитії, бо самі не сіяли, не орали, — а жили добре. Величезна кількість уламків амфор, імпортованих із Греції, показує, що тут вина собі не жалували. Як пили, то пили, аж через вінця лилося. Це були ковалі-воїни. Це тут, мабуть, замість флейт, щодня чув цар Атей іржання коней…

Окремо трохи від ковальського міста виявлено сліди двоповерхового кам’яного дому — палац найвизначнішої особи в цьому місті.

Час існування городища — час царювання Атея. Це звідси плянував він свої воєнні походи і зцементував Скитію, як першу державу над Дніпром. Це сюди з’їж-джалися князі Степу на бенкети й наради, похизуватися своїми скакунами, своїми золотими панцерами та шоломами, дорогоцінними мечами та окутими сріблом-золотом сагайдаками. Все це були магнати, що добре розжилися на торгівлі з грецькими колоніями, на продажеві хліба, шкіри, худоби, меду-воску, невільників…

Городище це існувало яких півтора століття. Потім часи змінилися. Поступово площа міста зменшувалася, аж поки не зостався самий акрополь, що гордо не хотів зникати. А часи ставали все тривожніші й напруженіші. З-за Дону почали забігати перші ватаги сарматів — роксоляни, язиги… і видко, степові магнати-князі, що поробилися купцями, вже не мали стрімкої пружности предків… В наступному столітті сармати панували вже на Дніпрі, палац у Кам’янському городищі став руїною, та й само скитське степове царство почало заникати. Замість величезної Кам’янської твердині, на дніпрових берегах засіялося зо два десятки малих укріплень, а столиця скитських царів перенеслася в Крим.

Цю столицю, Неаполь Скитський біля Симферополя, дослідники тепер інтенсивно розкопують і вивчають. Місто це мало вже цілком грецький вигляд, себто мішанину грецьких впливів і місцевих традицій. Кримська скитська держава — третій етап Скитії — проіснувала ще кілька століть, а над степом пронісся сарматський гураган…

Тут Микола робить павзу у своїх думках і усміхається... А поляки чваняться, що вони сарматського роду лицарі. Ось як виглядали ці лицарі, ось як описує їх поет Овідій, самовидець у четвертому столітті вже нашої ери:

"... Сармати вештаються взад і вперед вулицями міста Томі. Нема нікого без налуччя, лука й синюватих від зміїної отрути стріл. Грубий голос, люте обличчя. Ні волосся на голові, ні борода не підстрижені. Десниця завжди ладна всадити ножа, що його кожен варвар носить біля ребра... Мають у собі більш дикого звірства, ніж вовки. Звіриними шкурами й широкими штанами захищаються від холоду, а страшні лиця закриті довгим волоссям.

Довкола міста загрожують війнами незчисленні племена, що вважають ганьбою жити не з грабунку. За містом ніхто не почувається безпечно. Ворог густими натовпами, як зграї птиць, налітає тоді, коли його найменше чекають, і забирає здобич, ледве помічений. Ми часто збираємо на вулицях отруєні стріли, що залітають в середину міста при замкненій брамі. Тому рідко хто насмілюється обробляти землю, та й той нещасний одною рукою оре, а другою тримає зброю..."

8

Сьогодні вже місяць, як Гаїна не була в книгозбірні. Від того тільки, що вона усвідомила: "В нього роман із тією дівчиною з чорними косами..." — вона вчиться дивитися на світ, як і раніше.

І чого це ти розігналася до того, що тобі не належить? Не для тебе любов, не для тебе дружба. Гаразд, це найбільше щастя, що подароване людям, — та не всім. Ти його ніколи не мала. Але ти маєш ще більше щастя: це отой стан розпливу в повноті, у всесвіті. Це бездумна напівсвідомість, що зливає тебе із небом, із степом навколо, із співом жайворонка, із запахом землі та трави, і всіма барвами степових квітів, з усіма тими існуваннями-життями, що бринять навколо. Здій-снюється

тоді твоє повсякчасне бажання: бути скрізь одночасно, собою виповнити все. І як назвати оце несхоплене в думку почування? Гаїна не знає.

Може тому така бездарна вона у "світському" вияві? Ота їхня "активність", "виступи", обжирання за себе, намагання удавати "чарівну особистість", запобігання ласки у "можновладців", — все це чужа й невідома їй царина. Не може вона похвалитися й здібностями цитувати напам’ять, бо те, що читає, йде в глибини й там розчиняється та стає складовою її частиною, повертається в свідомість уже в зовсім іншому вигляді. В інших усе зостається на поверхні й вискакує при потребі відразу, — непережите, неперетравлене, витвір не власного розуму, — але яка шикарна пам’ять! Що ж, нехай безліч Гаїниного часу йде на бездумне марення, майже втрату свідомости... Але це — її найкраще, її власне, індивідуальне щастя. І як назвати це?

Так би треба було піти в книгозбірню, понишпорити в енциклопедіях та в книжках із психології, — як же зветься це щастя! Чи й іншим воно відоме? Ніхто нічого навколо не скаже. А запитай — ще засміють. Перша Зіна... Вона вже раз її висміяла. "Ох, яка ж ти незбагненна, складна істота! А я не вірю!" — поглузувала Зіна, як Гаїна почала була їй приблизно отакий стан описувати. Та цього не можна розказати, це в слова не вкладається. Може це і є та нірвана?

А "Трактористка" не виходить. Треба ж! Тільки як писати отими папужними з газети фразами, то нудно. Нудно! Може та трактористка теж переживає отаке щастя в степу, як вийде весною орати, а я її повинна напхати суконними висловами про відсотки виконання й перевиконання норми...

Ось візьме Гаїна та напише про трактористчину матір. Ходила та мати до лікнепу. Ходила-ходила, та вже й набридло їй, покинула. Та й прийшла вона до канцелярії колгоспу, щоб дали соломи. Бо дочка заробила, а не допросишся, щоб привезли, нема чим у хаті прокурити. Та й питають її: "Соломи хочете, а до лікнепу не ходите?" — "Я вже грамотна!" — відказує мати. — "Ну ж, прочитайте, що написано на

плякаті, отам під портретом товариша Сталіна." — "А чого ж, прочитаю! Тут написано: ЗАЄМ В ЧОТИРИ ГОДИ!"

9

Знов Микола не в нормі. В голові не ворушиться жодна думка. Це, мабуть, із Майєю оті вічні історії. Через ці безсонні ночі встаєш уранці невиспаний, із синіми колами під очима. А як заснути, коли Майя щораз більше удосконалює свої тортури? То — капала воду за шию чи цокотіла об склянку ложечкою, як він засинав. Тепер узяла собі за звичку ножем вдаряти по залізному бильцеві ліжка, і то біля самого вуха. Чорта лисого заснеш! Може вона брязкати так хвилину, дві, десять, годину, — стільки, скільки він удає, що спить і не зважає на її приявність. Можна збожеволіти! Але Майя каже, що це вона може збожеволіти від Миколиної байдужости й холодної неуваги. Та ж вона йому жінка, чи ні? Нерозписані, ну то що? — Відчепись! — па це Микола. — Знаєш, що мені треба багато працювати. Я мушу спати! — Ні, ти спати не будеш, як я не захочу цього, — своїм нахабнющим диркучим тоном голосно карбує Майя. — Добре, розкажи мені, як ти ко-лись розказував, про свою дипломну працю…

І Микола починав свою казку. — Ти, мабуть, чула про таких амазонок? — І читала. Ми в десятилітці вчили… Це ті, що випалювали ліву грудь немовляткам-дівчаткам, щоб вони вміли добре стріляти, як виростуть? — О, я бачу, ти добре це знаєш! — Я ще тобі можу лекцію прочитати. Вони добре їздили на коні, стріляли з лука, самі обробляли землю в повнім військовім спорядженні, а їхні чоловіки сиділи вдома й робили хатню роботу… А щоб чоловіки не збунтувались, то їм ще в дитинстві перебивали гомілки… — Ага, то я тобі розкажу про одну з них… Звали її Амаґа.

Була це жінка Медосака, царя савроматів на узбережжі Чорного моря, десь біля Керчі. Бачила вона, що чоловік її п’є-гуляє, а про справи й не думає подбати, то здебільшого сама чинила суд-розправу. Сама розставляла в країні гарнізони, відбивала наскоки степових ватаг та ще

й допомагала сусідам оборонятися від усяких наїзників. Блискуча слава про неї рознеслась по всій Скитії. Це вже, мабуть, скитське царство було в Криму, як те діялося. Бо херсонесці, що жили в Таврициі — де тепер Севастопіль, знаєш? — прийшли до Амаґи й попросили її прийняти їх у союзники та допомогти й захистити від кривди сусіднього скитського царя.

Амаґа спочатку послала скитському цареві наказ припинити кривди херсонесцям. Коли ж скитський цар не послухав, Амаґа вибрала сто двадцять воїнів, найдужчих тілом і душею, дала кожному по трос коней, проскакала з ними за добу тисячу двісті стадій, раптом з’явилася в дворі царя, перебила сторожу біля воріт. Скити розгубилися, думали, що нападників більше, ніж вони бачать. Амаґа вдерлася із своїм загоном у палац, перебила всю рідню й дружину царя, вбила самого царя. Країну віддала херсонесцям, а царську владу доручила синові вбитого царя, наказавши правити справедливо і, пам’ятаючи сумний кінець свого батька, не зачіпати сусідніх гелленів та варварів...

Навіть Майя заслухалася. Справді, наче Маруся з часів громадянської війни, командир загону… А що то за Заріна? — А то була в Закаспії цариця саків. Вона таку добру пам’ять про себе залишила, що саки висипали їй високу могилу, а на ній поставили золоту статую… Ще дуже багато переказів є про амазонок, що вплелися в грецьку мітологію. От, Іпполіта...

Але Майя вже позіхає, їй завжди стає нудно, коли мова заходить про грецьку мітологію. Вона швиденько міняє тему. — А ти розкажи, як то колись говорив, про старовинні традиції державности на Запоріжжі та про спадковість цієї традиції в руських князів, чи ото запорозьких козаків… Чи як то ти казав? — А що ж, може ні? Та на Дону й Кубані ще до революції козак мав ставитися до війська у повному спорядженні, — із своїм конем, харчами. Це ще скитська традиція. Вони так комплектували своє військо. А хто не мав коня, то не міг брати участи у поході. А втім усі вони були при зброї, себто, по-нашому, козаки. Не дивуюся, що за Хмельниччини усі вважали законним своїм правом бути

козаками. Вони ж — нащадки вільної суцільно озброєної людности і дико було їм, що одним це право визнається, а від других відбирається… Або ж, — князь і дружина… Це ж традиція скотарів, що охороняли свої череди… Або, — побратимство… — А що то ти колись говорив про столицю на низу Дніпра, де потім була Запорозька Січ?

Ну, і так далі.

А тепер Микола ходить цілий день, як мокра курка, позіхає, голова напхана ватою. Він блукає очима по залі, сам не знає, чого хоче.

І раптом — стрілою думка. Нема Ляодіки! Це, справді, дуже дивно! Вона ж йому аніяк непотрібна, а надто тепер, коли доля його майбутньої аспірантури важиться на волосинці. Але щось таке йде від неї, від її приявно-сти, чого не можна словами переказати… Таке, що йому хочеться думати, думки самі в’яжуться в образи-кон-цепції, читаний матеріял стає безмежно, гостро цікавий. Історія України в її зав’язці навіває йому стан-емоцію закоханости. Так, закоханости, себто високої частоти вібрацію радости-екстази. Що воно таке? Не сама Гаїна Сай, а те, що є вона, ця Гаїна Сай…

Щоб зібрати свої думки докупи, Микола втупив очі в щось поза собою. Та-ак… Він знає,чомуЛяодіка зникла. Євген же якось ото казав, що збирається послати її у відрядження десь на південь у колгоспи, там вона має зустрітися з якоюсь стаханівкою-трактористкою й написати про неї нарис. А Гаїна Сай, мабуть, не відає ні сном, ні духом, що Микола легким доторком зрушив її нетечу, раз колись зронивши про неї тепле слово. Останніми часами вона була така жалюгідна й нецікава, усохла. Той вогонь, що метав блискавиці, зник. Шкода її. От, таке людське почуття… Походження, невдаха-літераторка, викинута з життя… Повчальний приклад і тому, хто хоче триматися на поверхні. Може й добре, що так, як є-Бо… і прощай, дорога-кохана аспірантуро!

А побічна думка при цьому: де? Де Гаїна Сай? Це вже давно-давно її нема. Мусіла б повернутися.

10

Всяке залицяння Гаїні обридливе, якщо вже по-правді. Отой, що не читав ні "Мадам Бровари", ні "Адісєї", — чого він від мене хоче? Адже ж бачить, що його не помічають. Ні, різні грайливі прискалювання очей, бісики… Вродливий не залицявся ніколи, а ось таке від нього щастя йде.

Образ його вже загубився, розвіявся, як туман. І по-рожньо, і нудно, а туга забирається за шкуру, як мокрий, пронизливий осінній холод. А життя пливе, земля летить разом із сонцем у вічному кружлянні навколо інших сонць… Кожної миті ми вже не на тому місці всесвіту, де були щойно. І Гаїна на цьому кораблі подорожує, застою нема. Але… і коли твій кінець буде?

Відчай Гаїну бере: вона не може писати. Чому не вичавить із себе слова? Щось давлюче висить над тобою — і тільки поворухнеться несмілива думка, воно й наляже на череп: не так! це нікому непотрібне! Ось, як у Зіни все це легко йде, сюди-туди, — вже й віршик на сьогоднішню тему. А в Гаїни нема цього набору фраз із передовиць, не лізуть вони їй у голову. Сказати ж своїми словами, — щире слово її осміють. У "Жмені колосків" побачать "вилазку клясового ворога". Те, що писалось би своє, не пишеться, здавлено сидить у ній. А те, що вони прийняли б, не пишеться, бо не звучать так струни її душі. І через це все з горла думки не вичавлюється слово. Нема того дзюрчання, невимушеного плину слів. І це — найбільше її горе, найбільша життьова невдача! І Гаїна розгублена, не знає, хто винен, — вона, чи світ. Не знає, за що взятися, щоб оживити себе.

"Трактористка"! Де вона? В голові щось копошиться, але нема того розгорненого фронту думок, нема слів! Кінець у цій новелі такий нудний, що неохота його розписувати. Трафарет і нудь! Гаїна повинна

десь їх узяти — ці дзвінкі слова й цікавий кінець. А тут під руку попався Келерман, "Пісня дружби", і Гаїна ковтає книжку. Тому в ній такий настрій, таке багатство емоцій? І тепло! Нема там особливих подій, а кожна дрібниця мила серцю.

Це, мабуть, тому, що Келерман писав не на замовлення. А "Трактористку" замовили.

Якесь прокляття лежить на Гаїні: із своїх багатств не видобуде ні зернини. Трактористка із її стаханівськими нормами виораної ріллі анітрохи Гаїну не хвилює. А те, що виорано в її серці, — "добі неспівзвучне".

11

Ця Майя настільки вже знахабніла, що приходить тероризувати Миколу в книгозбірню.

Щоб нарешті виспатися, пішов він до товариша і заночував там. То вона другого дня прибігла в книгозбірню, розлючена оса. Бурхлива розмова в фойє. Микола намагався стишити її розгуканість. Нарешті, не витримав і не знати, звідки взялися ці слова:

— Відчепись, сатано! Я тобою бриджуся!

Вже зрозуміло?

— Ах, та-ак? То пам’ятай же! Я тебе доїду!

Фуріозно повернулась і, роздуваючи ніздрі та розвіваючи патли й поли свого пальта, побігла вниз сходами.

Хай біжить! Як може вона Миколу "доїхати"? Він уже затверджений кандидат партії. Він уже майже аспірант, бо так вважає керівник катедри. А Майя хай собі летить під три вітри із своїми нічними візитами. Микола навіть не шкодує, що вирвалось те важке слово. Її ж ніщо інше вже не доймає. Колись же треба було їй це почути.

Може й зовсім переїхати десь інде, щоб ніякі Майї не знали туди ходу? Ось хай-но тільки впорається він із новими ускладненнями, що виринають у ході його праці…

… Весь час його дивувало, що Геродот каже, та й сам скитський цар Ідантирс потверджує, — скити не мали міст у свойому степовому царстві. Та й археологія ще, покищо, в степу від Дону до Дніпра не відкрила городищ, крім величезного Кам’янського. А що ж то за городища, оті величезні укріплення, часом на сорок кілометрів завбільшки, — Немирівське на Поділлі, Мотронинське, Шарпівське й Пастирське на Київщині, Більське на Полтавщині? Скитські вони чи не скитські?

Ой-ой-ой, та цих городищ на Україні сотні! На Харківщині відомо їх 120, на Київщині — 455, на Волині — 350, на Чернігівщині — 150, на Полтавщині — 90. А скільки ще невідкритих! Ці городища оточені масивними валами, на гребні тих валів стриміли високі дерев’яні частоколи, а за валами — глибокі рови. На високих горбах — могили, невід’ємна частина цього пейзажу. Будівель у таких розлогих городищах знаходять небагато. Видко, вони відогравали велику ролю під час небезпеки. Люди з околиць збігалися із своїми манатками та худобою, щоб сховатися в цих валах.

Виявлено вже, що городища ці започаткувалися ще за передскитської доби, але таки найбільшого свого розвою досягли вони саме за скитських часів. У високих могилах, що належать до краєвиду цих городищ, поховані племінні князі із зброєю, прикрашеною в звіриному стилі, — тільки все це вже скромніше. Вже нема тієї пишноти, що в царських могилах біля Никополя. Нема й співмрущих людей,

похованих разом із володарем. Нема й коней, їх заміняє чудове кінське спорядження, в скитському таки звіриному стилі, та досконаліший, краще вироблений посуд, ніж у степових могилах простих скитів. Інакший і спосіб впорядження могили, ніж у степу. І часто тут трапляється тілопалення… То скитські це городища й могили, чи не скитські? А є їх, цих могил скитського-нескитського вигляду по всій Україні тисячі.

От, над чим тепер ламає собі голову Микола.

Це, мабуть, — міркує він, — у цих городищах були осідки племінних князів із дружиною. Це в цих дворах вироблявся той княжодружинний устрій, що потім панував у Київській Русі. Князь із дружиною разом у бій-похід рушають, а потім разом і бенкетують, п’ють мед із турячих та оленячих рогів. Чара кружляє довкола столу, князь дари роздає. Бояни з гуслями співають князеві й дружині славу. Кожне наввипередки чваниться своїми подвигами… Ігри, перегони, самоборці… Дружина за свого князя і в вогонь, і в воду піде, а князь своїй улюбленій дружині нічого не жалує…

Тут Микола своїм внутрішнім зором вловив те, що вже вималювалося в образах, але ще не виклалося в слова: щоб утворився єдиний український нарід, скільки то в нього ввіллялося різнородних заквасок, які то ме-таморфози-перетвори відбулися тут, на цій землі! Але це ще тільки відчуття, подібне найбільше… на стан закоханости. Наче на високій горі, п’єш озон і далеко-глибоко бачиш усе.

Раптом він відчуває, що пройшов по ньому струм. Підніс очі… Що він бачить? Ляодіка сидить у залі, за кілька крісел, он навскоси.

Я її відчув, ще заким побачив. Що воно таке?

А візія вже плавко розкривалася.

… Це ж ці найбільші городища — Немирівське, Шар-півське, Пастирське, Мотронинське, Більське — стережуть лісостеп від степу! Вище них скитське степове царство не сягало. Лісостеп жив своїм життям, ніколи там не переривалася тяглість традицій, успадкована від давніх, ще з бронзової доби, пращурів. Ніколи тут не було раптової зміни людности.

Можливо, — міркує Микола, — степові герої й запа-новували тут сміливим наскоком. Але були це малі ізольовані одиниці — князь із дружиною — і вони швидко тонули в місцевій гущі, зливалися із старожитніми, переймалися їх інтересами й кивали пальцем до своїх степових братів так: "Можете собі йти походами на Закавказзя, і за Дунай, і в Крим, і куди хочете, а сюди — зась!" А людність лісостепу також придбала собі дещо: державотворчу систему, — князя-дружину, що взяли на себе обов’язок захищати своїх людей. Князь-дру-жина, це ж інституція, що витворилась у середовищі скотарів-пастухів, отже, вона скитська. Але ось, як вона защепилась по всій Україні: виквітувала Київську Русь — і хіба ж тільки Київську?

Та проте ця державотворча організація, вирощена з кровноспорідненого роду, наклалася на старіші традиції. Тому тут князь уже не божество, як у степу, а лише старший — керівник у поході, жрець у жертвоприношеннях.

Знов стоїть перед Миколою питання. Та чого ж це так, що та ж сама людність на низу Бугу, Дністра, Дунаю — підкорилася й мусіла давати данину хлібом скитам, ба навіть звалася Скитією, — коли ж там жили хліборобські племена, — алазони, калліпіди, орачі? Чому вони себе не оборонили так, як лісостеп?

Справді, чому?

Гаїна вже себе переконала. Коли б ця людина хотіла, то не відкинула б свого щастя. Перший крок? Він був. І перший, і другий, і от учора. Той несамовитий блаженний погляд — дар за всі її муки. Далі було б тільки розгортання… і ніякого, може, щастя. Ні, був і кінець, сьогодні. Там у фойє, біля балюстради. Проходив із тією гнідою кралею й кинув у той бік, де я стояла, зламаного сірничка…

Нащо ж я йому, сіра, здалася, коли така вистроена цяця в нього є? Розпущені по всіх плечах льокони, біль-їла за неї модна торба через плече, самовпевненість непереможної левиці… Куди мені до неї?

Ні, так краще: не бачити, не виставляти себе на посміх. Що ж, мусіла прийти, треба було в енциклопедії подивитися одне слово.

Гаїна бере із стенду новинок останній нумер літера-турного журналу… І завмирає з несподіванки. Її оповідання! Як дивно бачити своє їм’я друкованим! Наче це хтось інший писав, якесь воно краще, кожне слово ваговитіше. Рік валялося по редакційних шухлядах — і от диви! Не всі ті, кого вона огулом називає "суспільством", викидають її за борт. Навпаки, оборонці українського слова хочуть мати її серед себе. Цей, що видрукував, не побоявся на зборах голосно сказати те, що Зіна й інші шепотять в кулуарах: чому це в Спілці письменників запанувала російська мова? Навіть галичанин, поет Стружак, перейняв цю цинічну моду… Це ж наша зброя — слово, — казав, звертаючись до отієї Талабунової зграї, що й запровадила панування російщини в стінах Дому літератури. — Ми повинні її шліфувати, а не упосліджувати. Українська мова повинна бути й мовою нашого щоденного побуту… Гаїні аж на душі полегшало, як вона почула таке сміливе не-чуване, та ще й з уст секретаря комсомолу. І як він не боявся? А може тому й не боявся, що він комсомолець. І от, диви! Він і Гаїні руку простягнув.

І Гаїна прикипіла очима до сторінок. Невже це писала вона?

Вільний козак! Не приходить більше Майя. Микола може виспатися і з свіжою головою прокинутися. Його скити, — перші запорожці, січовики й вершники, — мають собі тепер надійного адвоката перед судом історії.

Не довго думаючи, Микола знімає з них туранське та іранське походження. Вони такі ж близькі до Ірану, як і всі ті незчисленні племена, що гасали в неозорних степах Евразії та викохували в буйних травах шляхетну кінську породу, а в горах Балкан, Уралу й Алтаю видобували металь. Вони такі ж рідні Іранові, як і Греції, дарма, що греки не впізнали своїх близьких родичів. Хіба Сократове обличчя не нагадує степового скита з Солошиного сагайдака? А чи й нашого мудрого українського діда-пасічника?

Микола хоче дивитися на весь процес у сукупності, не розтрачуючи уваги на деталі. Уявляє це він собі так, як наче б бачив на екрані квітку: за кілька хвилин квітка сходить, виростає, розцвітає, в’яне, всихає. Багато сходить квіток, багато народів і самобутніх культур зроджуються і, проживши свій вік, зникають…

Так і ця Миколина "квітка". Може й будяк, — але ж і будяк свою красу має. Греки-сучасники бачили скитів у вигляді будяків.

"Все скитське плем’я руде, як вогонь, — кажуть вони в один голос. — Гнівливі, вибухові, кровожерні, грабіжники. Вони непостійні й поривчасті, в гніві своєму задирливі, нестримні, а як дратуються, то до люті. Нещадно розрубують ворога. Привчені до взаємного грабунку, негостинні. Всі суперечки вони звикли вирішувати зброєю, а кінчають бійку кров’ю. Сміливі безмежно, стрільці бездоганні, а стріли їх затруєні…

Микола лапається рукою за своє волосся. Хвалити Бога, воно в нього не руде, як вогонь, а каштанове. Але проти сонця воно таки відливає міддю. А в дядька Федора таки справді руде волосся, як старе золото… Ой, скитський мій рід, скитський!

"Перед грізними полчищами цих варварів, — читає далі Микола, — нічого не встоїть, а звичаї їх дикі, наче звірячі... Скити, що за Істром (Дунаєм), — скаржиться грек, — перейшли через лід, вдерлися в римську землю, перейшли Тракію, розграбували всю Европу. Другі ж скити перейшли Танаїс (Дін), вдерлися в сусідські землі через Вірменію, напали на Евфратську землю, пробралися до Керестії, пройшли Кілікію, перебивши невимовну кількість людей." Доходили до Альп, Італії, Мезії, Іллірії, кочували на Райні... Бо ж скити вважають спокій нещастям! "Не тільки європейські царства, а й у Азії нема народу, що міг би один на один помірятися із скитами. Від цього кровожерного народу можна врятуватися тільки одним: якщо під ними лід проломиться, коли будуть переходити Істр. Скит сідає на коня й летить, куди хоче. А як в дорозі голодний і нічого не знайде, то бере кров із жили свого коня..."

Миколин дядько, Федір, теж кохався у конях. А до землі — ані-ані! Як посилав дід у поле орати, то Федір так огинався, так викручувався!

До всього того, — вглядається Микола Мадій у портрет предка, — оці огнисто-руді, бородаті, з довгим волоссям скити, вони ще й неймовірні п’яниці. "Вино вони пили нерозведене..." Певно, спирт? Вони веселились із таким буйним бешкетуванням, що ввійшли в приказку у греків.

Але це ж також скити: "Абії, скитське плем’я — най-справедливіші з усіх людей на світі", — переказує Гомер богові Зевсові думки. — Вони не їдять м’яса тварин і взагалі нічого, що живе й дихає, а живляться самим молоком, сиром і медом. Вони дуже бідні — і тим задоволені. Майно їх — те, що на возі, а хат їм не треба, тому не вважають дім за цінність. Самі нічого не мають, а дуже гостинні. Випадковий подорожник у них стає дорогим гостем, — не знають, де посадити, чим догодити, з хати не випускають... Все в них спільне, крім чаші й меча. Вони не торгують, а міняються. Не мають ніяких запасів і не думають їх нагромаджувати.

Так, є всякі скити. Одні — кровожерні варвари, а другі — благочестиві, ніколи не скривдять живої істоти. Такі ще лімнеї, себто озеряни, що живуть за Пантікапом. (р. Інгульцем). Вони живуть у

повстяних вежах, їдять молоко кобилиць, і все майно у них спільне. Спільна родина, спільні діти. "Коли скит хоче помилуватися з якою жінкою, то він тільки вішає свого сагайдака перед її вежею, — щоб знали та не перебаранчали."

Десь за високими горами в підніжжі верховин живуть ще інші, аґрипеями звуться. То ті не то що м’яса, а й молока не вживають. Харчуються лише плодами дерев. Вони не мають ніякої зброї, і ніхто їх не кривдить, бо вони вважаються святими. Коли сусіди між собою посваряться та комусь пощастить утікти до аґрипеїв, то той вже врятований. Ніхто тут його не зачепить, ніхто не видасть...

Або ж гіпербореї... Про них стільки леґенд ходить! Материзна богів, святе плем’я, міста їх — оселі праведних. І вони не їдять м’яса, лише плоди рослин і дерев. Десь там таки й данубії живуть — ці також не їдять м’яса, не обжираються — і підпорядковуються всякому зустрічному. Чи не предки це тих алазонів, що за Геродота несли данину царським скитам? Чи не вони — оті таємничі трипільці, що їх племінні імена залишились історії невідомі?

А тут же поруч і амазонки. Ось кадр: "Прагнучи кари й грабунків, погнали вони скитських коней через чорні нетрі, видаючи бойовий клич на пострах грекам і нащадкам Ерехтея"...

І все це — скити. Одні вбивають своїх старих, що дожили до шістидесятьох років, і ритуально поїдають їх м’ясо та запивають вином, наллятим у людські черепи. А другі — вегетаріянці, святі, праведні.

Пробує Микола пірнути глибше й дістати дно, щоб зрозуміти, — та ще не може.

Учора Гаїна сиділа на деннім концерті, на гальорці, сама. Якась їдка утіха в цій бідній самотності. Сьогодні… ось перед нею люстро, у люстрі стареча бганка біля носа галасує: "Мені вже тридцять років!"

Це вже повинно бути таємницею, що Гаїна хвилюється, плаче від кохання. Не до лиця. Ця бганка біля носа повинна додавати сили в її душевному змагу.

Петрусенко зовсім не хвилювала вчора, бо її пісні не для Гаїни. Той голос надто розкішний, могутній, квітучий. А Гаїнина дійсність — сувора тюрма, ізоляція.

Товариські вечірки, танці? Не для Гаїни.

Цілий день почуває вона себе обчухраною, старою, вилинялою. Лізуть у голову пережиті ганьба, приниження, вигнаність… Оце так вона виглядає, як подивитися збоку? "Не хотіла б я стати такою жалюгідною, як вона", — виринає десь із підпам’яті вислів на її ж таки, Гаїнину, адресу. Відповідь на це — порожнеча. Нудьга й порожнеча… і десь ізбоку — задума.

А як задума заволодіє, тоді вона сильна. Тоді — байдужість до свого зовнішнього вигляду, навіть виклик. Оце така я — і мене не обходить, що ви про мене думаєте! Непотрібні ваші прихильності, вони мене обтяжують.

І от увечорі Гаїна знов плаче, трьома нападами. Гірко плаче. Всі почуття зринули знов, гримнули, залляли, зімняли. Вдарив по всіх струнах Пагуба. Важко боротися з ним — і допустити в серце не можна. Стільки ваги зразу налягло. Гаїна розхвилювалася так, що мусіла покинути все й піти геть. А він — хоч би що! Прийшов, як наречений, і сів напроти. Вона не хотіла помітити й з годину просиділа, поки якась сила не підвела її очей. Дивиться. Зеленим місячним блиском. І не збирається

ховатися з цим. Зацікавлений, трохи здивований, трохи задуманий, трохи втихомирений, дуже добрий погляд.

Що вона має робити? Одне: не помічати. Не поспішати туди. Ця чудова сяйна річ, цей красунь із місячним чаром — не для неї.

Це ж якесь мариво, що з’являється-зникає. І місячний блиск також — не блиск місяця, а відблиск сонця, наша ілюзія. А от —Гаїна, мов лунатик, тягнеться до місяця уповні, що висить у небі. Не вона, а вся її істота.

15

Один образ розкриває новий, ще дальший. Такий, як цей Миколин степ, що в ньому розкошує він, відколи вирвався з Майїних пазурів.

… І на Боспорі, і на Райні не мають кочові скити хат, ні огнищ. Живуть вони у вежах, накривають їх вовною з овечих шкур та повстю. Не їдять хліба, не знають ні плуга, ані оранки. Вежі їх на чотирьох чи шістьох колесах. Це — рухомі доми, часто на дві кімнати, закриті повстю. Туди не досягає вітер, ані дощ, ні сонце. Везуть вежу дві-три пари волів. Чоловіки їдуть по боках на конях, у вежах сидять жінки й діти, за вежами тягнуться отари овець, череди дворогів, табуни коней. Стануть на попас, поки є паша, поживуть, — а тоді далі.

Коли надходить зима, складають усе майно в вежу й переїжджають у тепліші краї. Мабуть, у Крим, — здогадується Микола.

А зима в Скитії люта! Мідні казани від холоду тріскають! У безлісному степу віють холодні вітри, вічно сніг і мороз, а від вітрів ще більша холоднеча. І так — вісім місяців. А влітку — нестерпні спеки.

Отож, як вродиться дитина, її несуть до джерела, мороз чи не мороз, та голеньку занурюють у крижану воду. Витримає — буде, як дуб. Усе

життя здорове та міцне. А не витримає, помре, — для дитини краще, бо не зазнає нещастя хорувати і бути нікому непотрібною... Але як уже жиє, то годують кобилячим молоком і "не приставляють до дитини капосних мамок та дядьків", — висловлюючись словами грека, який усе оце нам розказав.

Дивно! То оце з цієї "непривітної, холодної Скитії, де вісім місяців мороз, туман і сніг, з безлісної пустелі, де росте тільки трава", греки з приємністю одержували всілякі добра? І чого тільки не навозили їм! Скотину, шкіру, мед, віск, хутра, солону рибу і головне — хліб. Експорт хліба був найважливішою галуззю торгівлі скитських магнатів із грецькими колоніями. На хлібові й розбагатіли вони, зазнали смак тонких грецьких вин, повдягалися в дорогі тканини, полюбили різні нечувані розкоші, як ото пахучі олійки, спеції, розкішний посуд.

Добрим джерелом прибутку були ще й раби, — роз-повідають грецькі автори. Не було дому в Римі чи Ате-нах, щоб там не вслуговували скити-раби чи рабині. Кожний хоч трохи заможніший дім мав як не стільника, то пекаря, то водоноса. В Атенах поліція складалася із скитських стрільців.

А вже як самі скити ставали панами, то не дай ти, Господи-Боже! Скитська аристократія була дуже жорстока. Панувала над іншими так бундючно, що рабське слугування в них було сполучене із слізьми та пам’ятне в кількох поколіннях.

Вони чомусь нагадали Миколі нашу партійну аристо-кратію, отих різних князьків — секретарів райпартко-мів. Чи хоч би й "членів комітету незаможних селян", отих неохочих до сільської праці вічно бідних гультяїв, що їх радянська влада поробила "хазяями села" і що безжально викидали на мороз сйоїх сусідів, призначених у Кремлі на загибіль...

Може це в них говорять ті предки, що зневажали працю коло землі, а грабунок вважали найпочеснішим зайняттям? Може цей розгром свого ж свата й сусіда — вияв ще невигаслих, імпульсів?

Микола задумався й дивиться поперед себе. Чому Ляодіка така чужа, змінена? Що з нею? От, уже й пішла. Щойно ж прийшла.

Ця загадка, її прізвище... Царське, а вигляд гіперборейський. Може це й загадка нашого народу? Саї й гіпербореї в ньому перетопилися... Чи може ще не перетопилися?...

16

"Я вже вимучилася докраю. Нічого більше придумати не можу, як просити Вас: не спостерігайте мене. Все-все розумію, тільки серце не слухає..."

Витримки, витримки! Смійся, нарешті, з себе, як не можеш до кінця зрозуміти, серцем пройнятися, що нема його для тебе. А листів, розмов непотрібно.

І от Гаїна знов розхвилювалася, не до читання Марселя Пруста тепер. Що, як Пагуба стежить у цю хвилину? Що, коли вона не вигадує? Яка сила примушує її й його водночас підносити голову, зустрічатись очима? Що це за притягання? Не до Пруста тепер, не до "Одноповерхової Америки". Не до цього. Геть звідси! Та куди ж? До Соні? Ні! Ні, неможливо. Знову бачити ту жінку в білій хустині, що гнеться на розкладачці у сінях, — і їсти ті добірні Соніні страви?

Нічого не хочеться, крім мріяти без дум і образів, згу-щеною емоцією. Мріяти годинами, днями. Може Гаїна збожеволіла? Бож "настирлива ідея" це й є божевілля.

І коли вона відмовляється від Пагуби, то їй здається, що вона сама себе обкрадає. Коли дає собі волю, — здається, що осміяна. Від одної прірви до другої балянсує. Ну, добре, нехай буде друга.

Щоб переключити це напруження, дати йому вихід, Гаїна намагається зосередитися на чомусь іншому. Теми! Якби ви так легко клалися на папір, як оці думки настирливі! Для цього потрібне зусилля, а воно пішло на інше.

Плутаючись у цих думках безрадісних, уявила собі Гаїна: от мине час, вона не відчуватиме гострої втрати. Так, я знаю, втрати! Хоч це буде втрата в повній силі, та відбудеться процес задавнення. Але тепер! Чому ти ридаєш?

Тому, що вся моя емоційна сфера відгукується до цієї людини. Всякі розважання зникають. Чому не можу я дивитися ззовні на свої муки, де ти, велика Я? Ні, цієї синтези не буває. Роздутий бальон емоцій витиснув мою вірну старшу Душу. Вона знітилася.

Відмовитися б від непроханого дару життя, аджеж доводиться ось від кохання відмовлятися. Смерть і кохання — чи не дві рівнозначні сили? Або кохання, або смерть — ти хочеш сказати? Ні, кохання — таке ж невблаганне, як і смерть, і без нього — смерть.

І щоб витиснути таки ці думки, Гаїна починає писати оповідання. Та замість "Ударники ланів" рука виводить: "Біла хустина".

17

Вовк у лісі здох, — Микола вибрався в гості. Подобалась йому ота цікава пара, Тарас і Аріядна, що разом з ними Микола та Євген зустрічали Новий рік. Науковці обоє. Тарас — археолог, сухуватий у вислові, з точним окресленням усього, що не казав би, з малою дозою тонкого гумору. Аріядна — етнограф, з фантазією, цікавими асоціяціями.

Як дотепно бавилася вона давно-забутими символами: Новий рік — народження непереможного Сонця — бик-сонце — хрест — свастика — спіраля... Це — його атмосфера! Жартували з нитки Аріядни.. А ось тепер Микола надумався й собі за цю нитку вхопитися.

Вже давно цвяхом улізла одна думка в голову, щораз вертається та й вертається, — та нема з ким її поділити. Про оте наше слово орачі. Чи не є воно те саме, що й арії? Чи не трипільців тих таємничих це справжнє ім’я? Адже ми їх теж так само називаємо: "хлібороб", це ж синонім "орача". Він оре ралом ("оралом") — "аріє". А що він орав волами, то й віл так само звався Ар. Воли були священні істоти, а оранка — священна дія. Хтось не вмів вимовити Ар і казав Ай. Та й стало — бугай — "бог Ай".

Не пропало воно й після того, як настав злам. Зникає мальована кераміка аріїв-орачів, з’являється нецікава й груба шнурова кераміка, — чомусь смаки змінилися. Цю зміну доісторики зв’язують із рухом людей із бойовими сокирами, — камінними, але виробленими на зразок бронзових месопотамсько-кавказьких. Ідуть вони та й ідуть, змішуються із старожитніми орачами, переймають у них уміння обробляти землю, та разом і з цим і само ім’я. Але ці арії вже не такі! Через п’ятьсот років від початку занепаду трипільських селищ, з’являється войовничий бог Арій-Арес у бронзовому спорядженні і рушає на південь підбивати Егей-ські острови, Крит, Трою... Замість старих божеств, псаджує на Олімпі царську родину батька Зевса... Понесли з собою ці Аресові завойовники й свої казки, ле-ґенди та міти, та й усіх тих героїв-богів: Прометея, Ахіл-ла, Геракла...

Чи правильно думає Микола?

Ну, а в нас ці арії-хлібороби й бронзовики-скотарі, злютовані в один нарід, залишилися з Яром, Ярилом. Микола ладен присягати, що стародавній праслов’янський бог Яр, бог весняного скресання природи, ярої сили весни, врожаю, само сонце навіть — мав він первісно образ бика. Старослов’янський Ярило як і єгипетський Озіріс, весною умирав,

його оплакували, хоронили... щоб зерно, яке сіячі хоронили у землю, зійшло ярою пшеницею.

А скільки слов’янських імен пішло від цього Яра! Яровит — бог у західніх слов’ян. Ярослав, Ярополк, Яромир...

Крім патрона хліборобства, Ярила, є ще й Юрій, патрон скотарства. Хіба ж це не змінений Арій?

Чи вірно думає Микола?

Але це тільки передмова до того, що випливає далі. Витікає ж от що: леґенда про золотий плуг, золоте ярмо, золоту сокиру й золоту чашу це — символічне оповідання про генезу нашого народу. Плуг і ярмо — символи орачів-хліборобів, що орали волами. Сокира — символ приходців-"бронзовиків", що розіллялися по мапі Евразії із своїми сокирами-зброєю. Чаша — символ кровної спорідненості народу, що витворився з усіх цих метаморфоз на державотворчих скитських дріжчах. Чаша — це вже скитський символ, скити пили побратимство з одної чаші. Ну, а що воно золоте... То ж у скитів усе золоте. Леґенда, але яка точна: дочка Бори-стена — місцева людність, орачі; приблуда Тарґітай-Геракл — представник "бронзовиків"; їх нащадки — ті, що потім звалися скитами, ой, вибачте, сколотами...

Чи гарна моя казочка? — всміхається сам до себе Микола. — Це ж стосується українського народу, бо ми й далі — орачі-хлібороби, продукуємо хліб не тільки для себе, ай... Вірніше, — тільки не для себе.

Але ця остання думка абсолютно не пасує кандидатові партії, й Микола старанно її викреслює.

*

Так, у цій хаті приємна атмосфера, не скована зайвими парадами, але насичена думками. Де не глянь, — книжки, журнали. На столі, на канапі, на стільцях. Вся стіна заставлена книжками... Чай із сухариками із сої. Дуже легко тут перейти до печери-могили. Колись Аріядна кинула була думку, що наші степові могили — штучні печери-гори, імітація тих печер, де первісна людина творила перші міти.

— От, пробував був дістатися до вашої палеолітичної печери й ледве вибрався назад, — каже Микола, пригадуючи Аріядні ту її загадкову фразу.

— Так, без Аріядниної нитки звідти не виберешся, — хитнув головою аніяк не здивований Тарас. Він звик, видко, так фамільярно про палеоліт говорити, й Микола задоволено відчув, що потрапив у тон.

— То добре, що ви маєте свою Аріядну, — погодився Микола.

— Коли по-правді, то це Аріядна навела мене на мою геніяльну ідею, — зовсім не пробуючи вдавати скромного, провадить Тарас.

— Вже так і геніяльну? — не повірив Микола.

— Безумовно. Один відсоток геніяльности все таки є. Ще лишилося до цього дев’яносто дев’ять відсотків просиджування штанів.

На це можна пристати. Але що за ідея? Аж вуха горять у Миколи від нетерплячки.

— Аріядно, ходи сюди! Він хоче послухати, — гукнув Тарас до дружини, що на хвилину вийшла з кімнати. — Оце... — показав він пальцем неозначено в повітрі, — печера. Вона захована глибоко в горі. До неї можна дістатися лише покрученим лабіринтом, і не знати, чи вийдеш. У ній — містерійна таємниця життя й буття. А ось — колодязь у критському палаці, до нього можна дістатися теж лябіринтом, і не

вийдеш. Тезей міг із лябіринту вийти лише тому, що Аріядна, дочка царя Міноса, дала йому клубок ниток. І в священних грецьких містеріях є танок лябіринту, що відтворює дорогу до нутра печери. Ця Аріядна, — показав пальцем Тарас, — дала мені таку нитку: наші гагілки, кривий танець та інші, — це ж і є той самий священний танок лябіринту, той самий, що в грецьких містеріях ви-конувався. Що, не геніяльно просто? Пряма нитка від палеоліту до Криту.

—… І до нашого трипілля, звичайно, — додала Аріядна, поглядаючи на Миколу.

—… Та з трипілля до наших днів, — додав Микола, удаючи, що він усе зрозумів.

— Не з трипілля, а з мізинського меандру, найдавнішого на світі зображення лябіринту, — суворо поправила Аріядна. — Тут у нас на Україні зродився й настоявся в довгі часи палеоліту міт цей, аж набрав рисункової форми. А сам по собі міт про печеру й шлях — лябіринт до нутра її — універсальний, він той, що оформив людський світогляд. Це — філософія про те, як постав світ.

— Як же він постав? — зацікавився Микола, бо їй-богу, вже перестав щось розуміти.

— А це вже вам розкаже Аріядна, — схрестив на грудях руки Тарас. — Викладай тепер ти свою геніяльну теорію.

Вона не забарилася.

— Моя теорія ще простіша й вона не моя. Так думав уже… ну, хто? Мустьєрець, що жив біля дніпрових порогів зо дві сотні тисяч років тому. Світ це велика мати, — так собі думав цей мустьєрець. А мати має в собі постійне й невичерпне джерело життя. З неї все виходить і в неї все вертається назад. І земля — мати. А печера — її лоно, повне вічного

незнищенного запасу всього. А дістатися до того світу й з нього назад вернутися можна через лябіринт лише — важку й небезпечну дорогу. Про це, як можна пройти через лябіринт, докладно подає єгипетська Книга Мертвих, що її клали в руки покійному...

Микола майже все зрозумів. А як не зрозумів, то відчув. Так от чому скити, такий патріярхальний нарід, за всіх богів найбільше шанували богиню Табіту! Вони її називали своєю царицею. Папай, бог блискавки й грому, батько родини богів, був найвище поставлений, але все таки вище нього сиділа Табіта. Так от чому в таврів Артеміда, Діва Тавропола, — вважалася покровою й господинею Херсонесу. От чому… Але ж печер у нас нема? — перебив сам себе Микола і запитливо подивився на Аріядну.

— Як, нема? — обурилася Аріядна. — А на Дністрі, а на Поділлі, а одеські катакомби, а київські печери, зроблені людською рукою з незапам’ятних часів. А ті, що ще не відкриті!

— Здаюсь! — підняв обидві руки Микола. — Але як ви таке подружжя, що всі лябіринти мають у вас клубочок і ниточку, то й я маю теорію. Чи є до неї вхід і вихід, — не знаю, але я...

Настала черга і Миколі викласти свою геніяльну теорію, — що він сумлінно й зробив. Виявилося, — нічого нового. Прабатьківщину індоєвропейців вчені шукають уже сто років, пересувають її довільно по всій Європі та Азії. Є й така теорія… — але Микола далі вже не чув, що казала Аріядна.

В цю хвилину Миколин погляд впав на сторінку розкритого журналу й він прочитав: "Біла хустина". Оповідання Гаїни Сай. Прикипів до сторінки очима.

Аріядна урвала на півслові.

— Ви її знаєте? — запитала, показуючи очима на сторінку.

— Ні, — збрехав Микола й густо почервонів. — Цікаве?

— Справа не в оповіданні, а в авторці, — докинув своє слово Тарас. — Одіозна постать. Ми думали, що вже за нею загуло, і слід захолов, а вона, дивись, взяла й виринула.

Заступилась Аріядна, відповідаючи на цей наче засуд. Мовляв, — одіозна постать, то чого ще вилазить?

— Все ж таки з цією Гаїною Сай були ми на першому крусі разом, і зовсім не така вона, як її розмалювали деякі кон’юнктуристи. Це була тиха, скромна, дуже боязка до людей і дуже щира дівчина.

— Та що таке було з нею?

— Ат, ціла халепа! Я її розумію, і я б так написала, якби довелося. Щиро, правдиво, без камуфляжу й штучного патосу описала кілька перших комун, — а вони на неї напали. І чому? Бо вона у своїй наївності й правдивості висловила те, що другі нечесно замовчали б. А головна причина, я думаю… Якась там мурашка Сай насмілилася зачепити кита… В одній комуні перед нею був один знаменитий російський письменник, клясик можна сказати, автор романів, що розходяться сотнями тисяч тиражів по всьому Радянському Союзі. Отож він дозволив собі сміятися з української мови, і навчати комунарів так: "К чему вам етот допотопний украінскій язик? Зачем возраждать допетровскую епоху? Ґаварітє лучше па-русскі!" Гаїна, — що почула від комунарів, те й написала у своєму нарисі. Ех, як знялася веремія! Посипалися листи, спростування, статті, в "Известиях", у наших журналах! Навіть наші комуністи обурилися цим проявом великодержавного шовінізму… Сам той письменник, — хто питаєте? — Фьодор Ґладков, — відхрещувався, але як! Назвав Хвильового петлюрівцем…

Ошелешений Микола мовчав. Він же нічого не знав. Ніхто не казав, ні Євген, ні Василь...

— Так, так... Потім її ще кілька років клювали. Яку газету не розгорнеш — її споминають... Та й відтоді закотилась Гаїнина літературна зоря... Але... не зна-аю... — протягнула Аріядна. — Мабуть би й я на її місці... Якось зустріла була її й питаю, чи буде вона каятися. А вона каже: "Не бачу, за що. Все те, що в нарисі, правда".

— Та чого ти на мене насипалася? — запитався Тарас, гумористично розводячи руками. — Я радий за неї. Хто ж сказав про примару голоду ще за три роки до кошмарного 1933-го року? Вона! І ще хто? Тоді, як цілі села вимирали, наші письменники писали про щасливе заможне життя й ковбасу з варениками на столі в селянина. Я навіть думаю, що коли й залишиться не-зфальшоване щось про добу колективізації, то це оті наївні нариси Гаїни Сай...

Микола, онімівши, дивився то на одного, то на другу. Справді, лябіринт. Чи ж наше життя не лябіринт?

18

БІЛА ХУСТИНА

Оповідання Гаїни Сай

Завжди в білій хустині, зав’язаній кінцями під шию, вона приходила на працю до фабрики раніше за всіх. Така її робота, вона прибиральницею тут. Як потрапила Тетяна на цю працю, сільська статечна господиня у завжди сніжнобілій хустині, із своєї власної хати, два рази на рік біленої, від свого городу до річки, із свого подвір’я, вкритого зеленим споришем, із стежкою до криниці та погребом біля хати, оточеної вишневим садочком?.. Як вона опинилася у цій київській

закуреній фабриці, зовсім неторкнута сільська молодиця, що чисто ходить коло корови й збиває масло, як жовток?

Про це знала тільки вона та ще завідувач господарством фабрики "Ширпотреб", Алік Цимбалович. Тобі, читачу, також відкриємо цю таємницю.

Колись, як її ще не вигнали з хати, до неї в Плюти щоліта приїжджали дачники: Ірма Цимбалович із дитиною, а часом і її чоловік, Алік. Він на два-три дні. Довго він не міг засиджуватися, бо там на фабриці без нього голову скрутять.

Міська Ірма й сільська Тетяна були не просто собі дачниця й господиня найнятої хати. Ні, вони були зв’язані дитячими роками. Ірма ж виросла в містечку біля Плют. Там її батько мав аптеку, там вони обидві ходили до школи, мала Тетянка — щодня три кілометри із Плют. Минули роки, Ірма опинилася у Києві, вони повиростали, — а дружба зосталася. Бо й Ірма була майже сільська — метка, щира, приятельська. А в розмові її не відрізниш від сільської дитини. Отож і приїздила влітку, наче до себе додому. Та й Тетяна не минала Ірминої хати, як бувала коли в Києві.

Але це було. Тетяна вже в селі хати не має. Чоловік її хтозна де, загинув. Зійшов з очей, утік у тридцятому році, як почув, що мають його забрати за невиконання пляну до двору. Буцім то по хліб поїхав до Туркестану чи до Москви, та й так і не вернувся. Двоє діточок було — померли в тридцять третьому. А Тетяні хазяї села сказали вийти з хати, бо в цій хаті має бути дитячий садок. Куркулів і підкуркульників у селі не треба.

Куди мала піти Тетяна? Прийшла до Цимбаловичів, а другого дня Алік офіційно зачислив її у штат фабрики прибиральницею. Жити от не було де, бо в самих Цимбаловичів така тіснота, що нема де й повернутися. Дві вузенькі кімнатки-цюпки, коридорчик, де треба проходити боком, та спільна з іншими сусідами кухня. Тетяна

примостилася десь на Подолі, недалеко біля фабрики, і ото на працю приходила ще вдосвіта.

Але краще б вона не приходила так рано! Одного досвітку вона побачила, що якісь дві тіні виносили з фабрики паки. А вдень виявилася на фабриці крадіжка: украдено кілька тузінів найдорожчих нікельованих ложок.

Хто найперше приходить на фабрику? Тетяна. Хто має ключа від входових дверей? Тетяна. Тетяну й оскаржили в крадіжці. Слідство, протоколи, допити, суд. Але хто там повірить, що каже прибиральниця? Вона не свідок, а обвинувачена, бо інших, — як не шукали, — не могли знайти. Але ж де докази, що це вона учинила злочин? Суд обмежився тільки тим, що ухвалив усунути її з роботи й записати цю ухвалу в її послужний список.

І аж тепер виявилося Тетяні, які це шляхетно-добрі люди, ці Цимбаловичі. Таж така в них тіснота, а вони прийняли її до себе жити. Їм однаково треба у хаті жінки, обоє ж працюють, приходять додому пізно. От і добре, — тепер поприходять, а вдома й попрано, й попрасовано, і обід на столі, і чистенько. Тетяна ж тут у себе вдома!

— Ми тобі довіряємо, як самим собі, — не раз казала Ірма. — Ми ж, можна сказати, сестри!

Чим же Тетяні тут горе?

Одна тільки біда. Де спати? Маленьке те їх мешкання, хоч бери та коліньми розсувай. Вже так би треба було більшого! Та в Києві не так легко. Тисячі на відступне треба дати… Але може щось скоро наклюнеться й без тисяч, — натякала Ірма… То, покищо, Тетяна мусіла тулитися в тому вузькому коридорчикові, у сінях. А вона ж мала колись простору хату, заквітчану клечінням, любистком і татарським зіллям… а на полу — гора подушок була, а на печі — хоч конем грай… а надворі аж

до самої річки — зелене розділ-ля… Та й тепер уся її "територія" — оця розкладачка. Щодня раненько треба її приймати й ставити в куток, щоб можна було пройти. Ото тільки й зосталося від колишньої господині-Тетяни, що завжди біла-білесенька хустина на голові.

Нового приміщення не було, а в хаті Цимбаловичів ставало щораз тісніше та й тісніше. З’явилася кравецька машина. Друкарська машинка. Радіоприймач. Патефон. Піяно. Буфет — ледве втиснули.

Та й на столі несогірше. В соробкопі чорта лисого дістанеш, але зате на базарі з-під поли — чого тільки хочеш! Алік, видко, таки добре заробляє, бо не жалує на харчі грошей. Масло, — то масло, кіло, — то кіло. Риба заварна, риба маринована, риба вуджена, риба-фарш, риба сушена, риба в’ялена, риба в консервах, риба смажена, риба варена. Дуже любить Алік рибу! А Ірма обожнює натуральну каву, ячмінної чи з жолудів їй і не показуй. Мала Світлана без тістечок із заварним кремом не може жити. І Тетяні добре в "панів", як вона почала називати їх про себе. Навіть і черг із досвітку не застоює до споживчої крамниці…

От, як то воно в місті! Це піяно напевно коштує вдвічі більше, ніж та корова, що забрали в Тетяни. Ці золоті годинники з грубелезними золотими браслетами, що ото Алік і Ірма покупили собі недавно, — мабуть, більше варті, ніж хата з садибою разом, що колись Те-тянина була. А дивись, вони й не куркулі! Вони — радянські службовці. Скільки ж то вони заробляють?

Жити в одній хаті й не знати — неможливо. Не так багато. Алік — триста карбованців на місяць, а Ірма може трохи менше, може трохи більше. Вона пішла за батьковим фахом, у аптеці працює. А проїдають вони з тисячу карбованців на місяць.

Не крадуть же вони ложки на фабриці?

Ні, не крадуть. Часом тільки Алік по собівартості дістане який тузінь і або кому дарунок робить, або відступить за ту саму собівартну ціну. Так кравецьку машину купили — собівартість за собівартість,

Бо й чого б то мали вони дарувати? Чого мають дарувати вони й Тетяні — то спідницю, то черевики нові, то квітчасту хустку?.. На товкучці куплене, — так думає собі Тетяна, — а втім хто його знає, може й по собівартості?

І ніяково було запитати, звідки то воно все береться. Та одного разу воно само собою відкрилось.

Тетяна стелила ліжко і під подушкою намацала пакуночка. Був наддертий і якийсь срібний порошок з нього посипався. Вона й поклала на столикові біля ліжка, — і так воно лежало, аж поки не прийшла Ірма. Побачила — й швидко прийняла, сховала десь.

— Того, Тетяно, не треба класти так на виду!

— Або що?

— То коштує великі гроші.

— Ну то що? — ще невтямки Тетяні.

— А те, що… Хіба ти не розумієш?

— То може воно крадене? — жартома питає Тетяна.

— Ні, не крадене, — каже Ірма, за все заплачено, але за нього має бути заплачено більше, "по-блату"…

— А де ж ви взяли?

— Та якось там Алік вмудровує... Він мусить із складу в цехи видати стільки, скільки прийняв, але усушка, утруска, — знаєш... Завгосп завжди якось викомбінує. І фабрика не страждає, і ми якось...

— То це ж шахрайство!..

Останнього слова Тетяна не могла вимовити. Бо й вона ж ласувала тими лакотками, що тільки на товчку можна дістати, у перекупок, за десятикратну ціну.

— Е, з паршивої вівці хоч вовни жменя, — безжурно засміялася Ірма. — Хіба за нашу зарплатню можна прожити? Всі так роблять. Хто до чого має доступ, то якось уриває. А потім — "по-блату". Я тобі друкарську машинку, а ти мені пакуночок із срібним порошком... Думаєш — директор фабрики святий?

Нічого не сказала на це Тетяна. "З ледачої вівці хоч вовни жменя". І Алік не раз це приказував, але не второпала тоді Тетяна, до чого то воно було. "Мусиш якось комбінувати, як хочеш жити. Всі так роблять..." Як вони не бачать, що це ж розбій? І гарні ж, добрі, порядні люди, а не бачать!

Тетяна всю ніч перевертalася на своїй розкладачці у коридорчику. Оце ж, значить, ті хустки, спідниці, все те, що їй даровано в цій хаті, — все крадене? А як же назвати це, коли з цим треба ховатися? І всі оці машинки та буфети... Казали нам: вас не треба, таких як Тетяна з чоловіком. Вас не треба, ви одноосібники, не хочете йти в колгосп, ви куркулі, своїм шаленим опором стоїте нам на перешкоді... А ми от збудуємо щось величне, гарне. Та як же можна щось гарне збудувати, коли кругом крадіж? Як може будувати величне злодій? Ну, нехай ми пішли на злам, може так і треба було, щоб побудувати нове, величне. Може й треба було відібрати в мене дідівську хату, то ж для всіх... Нехай, то було моє приватне... Але ж це фабричне, державне. Ви ж самі понаписували, що державне — священне.

Вони ж перші й тягнуть. А як не треба державі таких, що чужого не зачеплять, то на чому така держава може існувати?

Від останньої ж думки у неї в грудях похололо. То це може й той суд над нею був через Аліка? Може це він — одна з тих сірих тіней, що несли крадені ложки? — Але друга, насмішкувата, заперечила. Ні, Алік і так добре погрівся на тій крадіжі, бо хто його зна, що вкрадено було і скільки вкрадено. Склали акта, а поза актом, як під полою… І чого це суд не шукав там, де треба було шукати, — може в самого директора?

Її вроджене "не займай чужого" кипіло й нуртувало. Бунтувалося, шукало, як вирватися з-під гніту такої дійсности. Боліло її найбільше з усього те, що й вона мусить бруднитися душею в цьому суцільному багні. Бо ж усе вона втратила, — діти померли з голоду, чоловік пропав, з хати вигнали, — але то було насильство над нею, а гідність її зосталася така, як ця біла хустина. А тепер…. Ні! Ні, це однаково, що видерти саму душу, ні!..

Коли вранці Ірма й Алік повставали йти на роботу, то в коридорчику був повний лад. Розкладачка вигиналася в кутку ребрами, складена й поставлена сторч, а Тетяни не було. Все їй дароване в цій хаті було акуратно складене на стільчику, а тільки бракувало того вузлика, що з ним вона сюди прийшла.

Куди пішла й де притулилася Тетяна, маючи вовчий квиток?

19

Вийшовши від Тараса й Аріядни, Микола відразу ж забіг до книгозбірні, вже перед самим кінцем. Цим разом із твердим наміром підійти до Гаїни і привітати її. Він же нічого не знав!

Цей порив скінчився нічим. В останню хвилину Миколі видалося незручним накидатися людині, що дивиться на тебе сухо, неприступно і навіть наче ворожо. І що б він їй сказав?

А жаль... Це був зручний момент. Книгозбірня була вже майже порожня, ніхто й не знав би, що Микола "водиться з клясово-чужим елементом" та ще й "рупором дрібної буржуазії"...

Але що було б потім? Що з цього вийшло б? В останню хвилину, вже мало не заговоривши, Микола передумав. І тепер хтозна, що ця людина про нього гадає.

20

Трохи-трохи свіжого повітря, трохи стати збоку, подивитися на себе і засміятися легким сміхом. От, чого хотіла б Гаїна. Хотіла б бути оце зараз удома на хуторі, серед степів і левад, плюскотатися ногами у хвосі, щоб легіт ворушив волоссям і щоб осокори вигравали срібним листом, таємно щось шелепотіли, щоб зелені коники стрибали у траві, щоб було дитинно-весело від пухких кучерявих баранців на синьоблакитному глибокому небі. Заплющити очі й потім розплющити: як усе синьо!

Та ні! Зверху ллється молочне світло на величезну залю, схилені голови біля столів із зеленими затінями світел. Он і те чоло з виразними півкулями і ледь хвилястим обрамленням каштанового волосся.

Працює. А тепер відчув Гаїнин погляд. Встав, вийшов на свою півгодину. Він уже не буде працювати. Нервозність опановує його. Що ж, хай так! Хай і обридне йому одна особа своїм мовчазним замилуванням, і він зовсім перестане зважати на неї, як і Гаїна на одного тут жахливого телепня...

Може, якби Вродливий перестав зважати на неї, Гаїна якось видихалася б з чаду й навіть сама з себе засміялася б. Яке було б їй діло до того, що якийсь студент сидить на голках, крутиться, забіжить хоч на хвилину, мов шукаючи когось? Чи надавала б такого великого значення вчорашньому?

Вчора перед самим замиканням книгозбірні Пагуба вбіг у залю, глянув туди-сюди по всіх закапелках і вийшов. Поки Гаїна збиралася, здавала книжки, минуло ще пів години. А, ще й він тут? Стоїть на середньому зламі сходів, ще не пішов? Когось чекає? Вже ж нікого в залі нема.

Одягла Гаїна своє картате пальто і свою "чупирад-лу" на голову, неминуче мусить із ним зіткнутися. Кого ж він чекає? Ступає назустріч Гаїні... щось хоче сказати? Підійшов ближче, подивився... і пішов. Ще раз обернувся.

"Подивився"... "Обернувся..." Що ти ще можеш думати?

То й от! Вранці ти обіцяла, що підійдеш до нього. А ввечорі сам підходив, чекав, переймав... А ти — "свята та божа", вдала, що "і я не я, і хата не моя"...

Для Гаїни це вчорашнє повне таємничого значення. Але невже вона не зважиться ступнути до нього, сказати слово? Ні, нема сил, нема сил... Вона боїться, як... кинутися під трамвай!

21

Чорне рядно!

Чорне рядно накрило всі райдужні Миколині перспективи. Прощай, наукова кар’єро, аспірантуро! Його дипломну працю наперед визнано дефективною, ще й не бачили її. "Буржуазний націоналізм, рабське

наслідування ворожих концепцій контрреволюційного історика, Михайла Грушевського"… Та Микола Грушевського й не нюхав! Де його можна дістати? Він користався самими радянськими джерелами, а з того свої думки виникли.

Але спокійно! Без хвилювання розгляньмося, що скоїлося над головою. Було так:

Викликав Миколу секретар університетської партійної організації і в порядку партійної дисципліни сказав подати тези дипломної праці. Микола здивувався. На те є професор, керівник катедри. — Але нам також цікаво. Ми висунули твою кандидатуру на наукову працю і ми хочемо обґрунтувати нашу рекомендацію.

І тут сталося. Пряма лінія від скитської кочової імперії з центром на нижньому Дніпрі, із впливом грецьких колоній, із царськими могилами у Ґерросі, з індустріяльним Кам’янським городищем — до Козаччини, до Січі, (навіть махнівщини!) й далі до індустріяльно-го серця України: металюрґії Дніпропетровського, Никополя, до Дніпрельстану, Криворіжжя й Донбасу, — все це, виявляється, не що інше, як концепція відриву УРСР від СРСР!

Так заявив Миколі секретар партійної організації і порадив, поки кості цілі, докорінно перебудуватися.

— Де тут марксистська метода? — гремів він. — Де ти тут опирався на вчення Маркса-Енґельса-Леніна-Сталіна? Партія потребує партійних наукових кадрів, а не буржуазного охвістя. Ми даємо тобі змогу стати на шлях блискучої наукової кар’єри, але… стережися! Ніяких запорозьких січей, ніяких спроб Причорномор’я організуватися в могутню державу! Чув? За це по голівці не погладять. За це зіпсують зачіску так, що будеш шукати волосинки на черепові.

— Дозвольте! — боронився Микола. — Та там у моїх тезах таких виразів і нема. Я йду цілковито за схемами радянських істориків.

І справді, — це ще тільки на черзі в Миколи, у голові — держава 90-літнього царя Атея. А про махнівщину, як останній відгомін запорозької вольниці, — не було! І навряд чи такі слова в дипломній праці знайдуться. Але Микола десь комусь висловлював от саме такі слова. Чи може тільки голосно думав?

І раптом… як гарапником по голові! Та це ж та фурія! Це горгона Майя здійснила свою погрозу: "Стережися! Я тебе доїду! Ти в мене ще затанцюєш!"

Так, були такі слова… Раз у пориві захоплення темою оці самі слова — саме оці — виллялися назовні, може несвідомо. Це було… як пив чай, зайшов до вільної кімнати… І вона їх, дияволиця, носила із собою, як ножа на мене!

Але чи винен Микола, що сам матеріял на ці думки наводить? Вони самі виникають, коли наука розвуально-вує далеке минуле нашого степу.

Доведеться тепер обтушковувати працю цитатами з клясиків марксизму-ленінізму й шукати в Сталіна висловів про доісторію України.

Та чи випливе Микола з цього?

Оце напруження… і ця непотрібність… Гаїна ж так мало хоче — і нема! Треба в чужу дуду грати, а вона не вміє… І з того всього, у відповідь на тиск цих двох високовольтних напруг, душа каже: хочу не бути. І цей ляйтмотив звучить щораз дужче й дужче. Що воно за стан? Це не бажання вмерти — і не бажання бути скрізь, отой постійний рефрен її маривного окрилення.

Знову Гаїна береться до енциклопедій, цим разом розшукує гасло нірвана, — може воно дасть хоч приблизний ключ до цієї густої емоції, що в ній тонуть усі інші. Та й найбільша, "Большая Советская", на цю тему небагатословна, вона відсилає до гасла йоґа. А по дорозі Гаїна натрапляє на щось дуже цікаве, — таке цікаве, що й за свої стани-емоції забула. Та це ж якась зовсім незавуальована аналогія! Чи не мав автор тут якої задньої думки?

Ось воно, гасло Інки.

"... Інки ввели обов’язкову мову "кечуа" (російську? — випливає з підсвідомости Гаїні) і навчали її в обов’язковому порядку. Держава Інків була рабовласницькою деспотією (еге!). Панівне становище посідали інки (чи були вони члени партії?), які не працювали, а жили коштом данини (союзний бюджет?), що її вони збирали із підкорених племен (союзних республік?), праці рядових членів громади (колгоспників?), рабів ("поражонних в правах" і "заключонних"?), а також і ремісництва (робітників?) Верхівки підкорених племен, "кураки", (члени місцевих партійних органів?) посідали повноваження й привілеї.

"Основною соціяльно-економічною одиницею держави Інків була сусідська громада — "айльйю" (колгосп? — підставляє далі Гаїна незнайомі слова на щоденні). Земля вважалася власністю верховного Інки. (Ну, в нас, — "усе державне".) З території громадської землі виділяли ділянки, де збирався врожай правителеві — "поля Інки" (хлібоздача), а також на утримання жерців — "поля Сонця" (членів партії). Влада правителя була оточена релігійною авреолею ("Сталін-Сонце"?). Державний культ з людськими жертвоприношеннями (арешти, розстріли?) служили засобом застрашування підданих..."

Гаїна мимоволі озирнулася довкола. Чи не підглянув хто, щб вона читає? Чи не підслухав хто її думок? Але це ж — "Большая Советская Энциклопедия", — чи винна Гаїна, що окреслена система держави Інків так разючо подібна на ту дійсність, в якій ми живемо?

23

Микола давно спостерігає. Вона сидить недалеко й робить якісь виписки... Цікаво б заглянути краєчком ока, в якому світі живе ця людина, що читає, над чим працює! От, узяти б та й підійти, і зазирнути через плече. Як це воно, справді? Так добре знаємо одне одного, а роз’єднані невидною скляною стіною. Такого Миколі не траплялося ще ніколи. З іншими дівчатами — відразу на "ти", а тут і головою кивнути спиняє якась непереборна сила. Може б, якби в перші дні відразу заговорив, то все було б інакше, легше. І щораз стає неможливіше.

Але тепер Микола дальший, ніж будьколи, від бажання заводити знайомство, — саме тепер, коли його власна репутація під загрозою. Тут треба докласти всіх зусиль, щоб не стати таким самим викинутим за борт. Хоча, й цей "краєвид", — дивачка, що вперто тримається свого літераторства, — також мальовничий. Оця подиву гідна маніякальність... Після всіх отих убійчих присудів, — і не відступати?...

А втім, обставини її, справді, неважнецькі! Оті її нариси, недавно друковані, пройшли непомітно, ніхто й не згадав ні словом ніде... Казав Євген, що в наслідок відрядження принесла бліденького нарисочка, — ні се, ні те... Каже, — дивився на неї із сподіванням, думав, може перебудується, а тепер... і він уже махнув рукою. Її ж соціяльне походження... — як то Євген сказав? — воно їй скрізь шкодить...

Тут Миколина думка перескакує до свого, ближчого. Нехай той парторг так дуже не лякає! Ми вже лякані. Ніякої контрреволюції Микола не чинить, а з соціальним походженням у нього все в найкращому порядку. Чого йому боятися? Він має певні концепції, що випливають цілком із радянського наукового арсеналу. І не папуга ж він, щоб повторяти тільки розжоване. В нього й свої думки можуть з’являтися...

От прийшла йому думка, що для кращого образу скитів добре було б зазирнути ще далі, заглянути, що було перед ними. І знайшов... нерушену цілину. Навіть імен тих попередників, крім кіммерійців, не довідаєшся. А це ж цікаво було б, — дослідити спільну долю бронзової епохи Греції та нашого Північного Причорномор’я, от хоч би взятися за порівнання наших казок та грецьких мітів... Або ось така заманлива тема: чого це більшість тих подій, що оспівані в Гомера, відбувалися на берегах Чорного моря?

Оце ж днями ясно й недвозначно читав він, що зна-менитий Бородинський скарб цілком тотожній із речами, знайденими в Мікенах та Трої.

Де Одещина, а де Троя! Та найцікавіше те, що ці скарби племінного вождя, — срібні списи, срібний кинджал, сокири з нефриту, навершники булав із алебастру, велика пишним орнаментом прикрашена шпилька, щоб застібати плаща, — давнішої дати за тотожні речі, у Трої знайдені. Так виходить, що до Трої й Мікен вони потрапили з Північного Причорномор’я? Разом із носіями таких речей?

Микола риється в пам’яті, де це він вичитав, а тим часом друга половина думки заклопотана: як це зв’язати з клясовим підходом і марксистською методою?...

24

Коли удома, Гаїна дає собі слово, що заговорить із Пагубою, розірве коло. Коли ж у цій залі, — що забуде його. І так не видно цьому кінця.

В Гаїні зріє враження, що Пагуба грає на нервах. Це, очевидно, приємно — комусь закрутити голову. Ось він і натягнув ниточку, та й не дуже хоче її попускати, — але й дистанції не ламає. Це виглядає так: нема дня, щоб не був тут, хоч на хвилину зайде. Алюрою пробіжить по

залі, аж у найдальший куток, сковзне очима в Гаїнин бік (Чи все гаразд? Ниточка ще не урвалася?) і вилітає.

І от Гаїна бачить, що не вечори страшні їй, хоч вечори живлять її божевілля, а ранки. Увечорі вона хоч чуже читає. Ранками ж вона віддана стихіям у собі напризволяще. Ніщо не цементує волі. Гаїна сама повинна організувати поживу для вічно голодної думки. Це дуже-дуже важко в такому стані, як тепер. Але... ... але — ніхто не порадить, не порятує, крім т и сама себе.

То ж Гаїна-лікар повинна знати, з чого починати лікування. Накласти пластрі на рани, зализати кров, що тече з них. Почати з ранків. У книгозбірню вона ходити мусить. То ходитиме зранку, а вечори хай будуть Пагубі. Може це що дасть?

Ні, лікарю, ти зле міркуєш! Треба перш знайти джерело хвороби. Не в книгозбірні воно, не у Вродливому.

До неї йдеш ти, бо... як можеш, здійснюєш своє природне право: рости, працювати над собою, вчитися великого мистецтва слова. Виштовхнута з орбіти літературного життя, мусиш сама собі знаходити теми, завдання. Свої, навіяні внутрішньою потребою. От, хотіла б створити біографічну повість про Лесю Українку, — іду до мами-книгозбірні. От, задумала спробувати сили в перекладі з французької... Невже ж і така праця її непотрібна? І чому? Чи вона не має глибокого кореня в українській землі, а оця камарилья, що обсіла Спілку письменників, краще знає, що таке джерельно українське? Яка ж це вже українська культура, коли вона роблена не національними силами?

От, прийшла вона до Києва, хотіла всю жагу й снагу літературній праці віддати — її непотрібно! І чому? Чи вона якась контра? Все, що вона хотіла, це бути посильним працівником слова в тих радянських умовах, що є. За це своє воління й тортури ладна прийняти, і смерть. За це — нічого і нікого не боїться. То може за це вона "клясово-чужий

елемент"? За те може, що бачить світ таким, яким він є, а не вміє кривити душею та репіжити те, чого нема й не бачить?

Всім дали ті підтекстівки творів Шевченка. Зіна он нарікає, що їй мало дали. Та певно, підтекстівки хлібна справа... Де пахне великими гонорарами, там і ті "укра-інскіє пісатєлі". Зіні хоч мало дали, а от Гаїні то й зовсім не вірять, що вона зугарна таку складну працю виконати. Ще "пропхне тихою сапою буржуазний націоналізм" !

Може, якби мала працю, якби вірили в її сили, то відразу злетів би весь цей місячний чар, розтало б само собою коло, що в ньому вона очеркнена.

Але треба зробити те, що вони, Зіна й інші, кажуть: "Піди, попроси! Піди, поговори з письменником таким-то, він має вплив... попроси.. Хай він за тебе поговорить, щоб тебе допустив на прийом сам мандарин Мікадович... Чи не досить, що Гаїна сказала голові Шевченківської комісії про своє бажання мати цю працю? Нікуди, нічого просити я не піду! Не хочу! Працюватиму, як можу, сама.

Глузд прагне цей вакуум виповнити. Викинути само-вибраною працею отруту образи.

І це — найголовніша лінія Гаїниного існування. Всі інші — другорядні. І Пагуба теж — по дорозі цій стражденній знайдений. Ось твоє місце, Вродливий!

25

Ну, здається, вже Микола настроївся на добрий лад після прочухана секретаря партійної групи університету. Справді, треба все перевірити, все наново переглянути. Добре, Микола тепер зовсім повикидає із своєї праці всі натяки на тяглу й тривалу династію скитських царів над Дніпром. Вже не треба й Тарґітая, сина бога Папая, Бористенівни, ані

тих леґенд про Колаксая чи Гераклового й Діви-змії сина, Скита... Викинути к бісовому батькові й усю персько-скитську війну на Україні 514-го року до н. е., бо там неминуче треба згадати царя Ідантирса. А про царя Скілура з вісімдесятьма синами ані словом не згадуй, ба навіть і про його заповіт передсмертний, що увійшов до українського фолкльору. Егеж, про отого віника... Перед смертю, — каже переказ, — прикликав Скілур усіх своїх вісімдесят синів і дав їм віника, щоб розламали. Ніхто не зміг. А тепер, — каже, — ламайте по одному прутикові. От, як то легко його розпотрошити! Отак і ви, сини мої, тримайтесь купи й ніхто вас не здолає! — Ця народня українська байка має, виходить, дві тисячі сто років, бо за сто років до Христа цей мудрий Скілур жив у своїй столиці в Криму, Неаполі Скитському. Але це вже тепер Микола знатиме про собе, а в дипломній праці не буде про Скілура ані мур-мур...

А як же бути з такими яскравими особистостями, як видатний гелленський філософ Анахарсис, родом скит? Чи гіпербореєць Абарис, що вбирався, як скит, а як тільки поворушив язиком, то з уст лилися слова, наче в академії? Чи мудрець і лікар Токсарис? То ж кожен із них має таку цікаву біографію! І красномовного Демо-стена, сина та внука скитянок, доведеться викинути. Не треба вже й про Скіла згадувати, — того, що побудував собі в Ольвії розкішний палац із левами на фасаді. Там він жив, коли прибував до Ольвії. Перебирався в гелленську одежу та потайки від своїх скитів ішов справляти гелленські містерії. За це був убитий рукою свого власного брата...

Ні, тепер уже все це не матиме місця в дипломній роботі Миколи Мадія, що найменував себе нащадком цих видатних особистостей. Ще може якось вдасться протягнути царя-воїна Атея, та й то тільки тому, що без нього неможливо подати характеристику соціяльних процесів у Скитії четвертого століття до н. е. та мета-люрґійний перший центр на півдні України, де тепер никопільські металюрґійні заводи...

А всього того вже не треба, хай йому цур! Вже пришили "відрив від СРСР", а то ще, чого доброго, пришиють захоплення "гнилим Заходом"...

Але як же все тоді збіднюється, сплощується! Як же без дарів зрозуміти скитів та їх лад?

26

Цей аспірант Інституту літературознавства замилуваний творами Івана Вишенського. Треба буде в нього попросити на годину, як випише з книгосховища. З аспірантом цікаво говорити, і не стільки цікаве те, що говориться, як те, що не договорюється, а доповняється сміхом очей.

Тому ці розмови завжди вельми благонадійні, ідеологічно витримані, хоч насправді він дуже глузує із сучасних поетів та критиків. В нього, наприклад, якось ненароком виходить не Тичина, а Затйчина. Про Мікадовича каже, що в нього "ґемба скоро одвисне аж до пупа". Що ж тут ідеологічно невитримане? Про Талабуна, — що той зимою носить лисячу шубу свого папаші, остерського рабіна, а літом — вишивану жовто-блакитно українську сорочку. І Гаїну на сміхи бере, так! "Я уявляв вас широченною куркулькою — синя чумарка, смушева шапка набакир, — а ви більше скидаєтеся на перелякану горобличку". "Чи ви вже перебудувалися? — кожен раз питає. І тут же додає: "Я хотів сказати: перекваліфікувалися на... міліціонера людських душ..."

Очі в нього дуже блакитні, можна говорити й безжурно сміятися з ним годинами, — а от нема того таємного притягання, що йде від Вродливого. Нема страху заговорити.

А що ж, хіба за цей час у Гаїни не нагромадилося сміху, хіба вона повинна тільки "переживати"? Якщо справедливо міркувати, то того, що Гаїна має, — багато. Навіть пеан треба скласти Вродливому, що ввів урай.

Неймовірно чутливий, як перський скаковий кінь, з тремтливими ніздрями, підскочив із стільця й вилетів із залі, як тільки Гаїна підійшла

до аспіранта попросити твори Івана Вишенського. Після того почав бігати що п’ять хвилин.

І що за диво? Гаїні — коли б отак тягнулося й тягнулося. А хіба треба грубих проявів для повіні чуття? Вона й з невловлених ознак вихоплює дорогоцінні самоцвіти щастя. Це ж безмірно більше, ніж… Це — пахощі матіоли, а не смак сала.

Мир на душі. Чи надовго?

27

В тій своїй хутряній шапочці з навушниками Гаїна Сай зробилась Миколі мисливицею-Артемідою. Цю дику богиню з луком через плече у супроводі собаки та лані, володарку лісового звіра греки, правда, уявляють собі півголою, лише в самій туніці, розпанаханій на одному плечі, — але це вона поскидала хутра й шапку з навушниками, як прибула до теплої Геллади із своєї Гіпербо-реї разом із людьми бронзової доби та братом своїм, Аполлоном…

От, якби то партійний комітет знав! Боги починають усе більше цікавити Миколу. Замість того, щоб вивчати з клясовим підходом, скрізь вишукувати рабовласницьку деспотію, Микола захоплюється строкатістю вірувань у Скитії. Тут тобі й вовки-неври, і бики-таври, і гіперборейці із священними колосками пшениці, і сколоти — нащадки Діви-змії, і савроматиди з культом коня, і нащадки бога війни, Меча-Арія… Егеж, замість бази, забрався в темні нетрі надбудов, опіюму для народу…

От, хоч би ця універсальна Діва-Артеміда. Скільки різних аспектів вона має! Вона ж не тільки господиня дикого звіра та птиці, вона — володарка стихій, початок усіх початків, вища за інші божества, вона ж і пані гір, озер, лісів та рік. Але в Гіпербореї вона виступає в ролі богині земних плодів, урожаю. Крім того, до неї моляться породільниці, щоб

послала легкі пологи, — то вона ще й богиня жіноцтва. У таврів вона з роду рогатого. Навіть в історичні часи кримські таври уявляли Діву напівдівою-напівтелицею. Вона — патронеса міста Херсонесу і, будучи Царицею його, не раз рятувала від загибелі.

Таври, на Миколину думку, заховали в горах найстародавніші, ще тотемістичні, вірування. Самі себе вони виводили від биків, то й богиню собі таку мали. Та й ім’я ж їх таке... Тавр, Товар... Зрештою, все Причорномор’я колись було заселене різними племенами з культом бика, що ж тут дивного?

Але, до речі, ця таврська богиня була дуже кровожерна. Вона завжди вимагала людських жертв. Всіх чужинців, що попадалися таврам, ці убивали для жертви Діві Тавропполі... М’ясо з’їдали, а з черепів робили чаші. Храм Діві стояв на високій горі, отож туди тягли жертву, освячували її в храмі Діви, вдаряли дубцем по голові, тіло скидали із скелі в ущелину, що "дихала полум'ям", а голову насаджували на палю, несли до свого дому і містили її над димарем. Вважали її охоронцем Дому...

Бідна грекиня Іфігенія, що її Діва Тавропола зробила своєю жрицею, бридилася тим, що мусіла робити. Щоб її не впізнали геллени, яких вона приносила в жертву, Іфігенія перетворилася на стару бабу. Коло жертовника, де вона вбивала жертву, стояв жертовний казан і в нього вкидали убитих. Іфігенія мусіла ще й варити свої жертви на "полум’ї Аїду"...

Чи не хоче й ця сучасна київська Діва-Артеміда людських жертв? Що це за милі розмови з тим вертлявим альбіносом? Або — цілими годинами вистоює у фойє з тим довгов’язим несповна розуму Трощенком та вислухує його "п’єси". Може б уже досить цих жертв? Ні, їй треба іще й іще! Не зволила побачити Миколу тоді, як він чекав її при вході. Та такі ж уже знайомі — і оця комедія, оце відпихання у очах!

Що Миколу в ній притягає? Чого він про неї думає?

Не може збагнути. Вона часом така, справді, безбарвна! Одне тямить він: це не те, що знав досі. Не пристрасть, не жага, не закоханість, — але щось світле, поривчасте. Хотілось би з нею говорити так, як отой, слухати її мову, хотілось би легкої дружности.

А натомість між ними невидна колюча дротяна загорожа. Хто її повісив?

28

Дивно! Рай у душі! Уся вона кричить, трохи іронічно, але цілком щиро: "Спасибі й за це!" Гаїна може працювати, і радість розливається в ній. Жвавість сприймання, свіжість вражінь!

Це, мабуть, одне з тих її просвітлень, що приходить за нагнітанням настирливих ідей. Тільки чудно. Такі її просвітлення приходять після завірюх, торпедових катастроф, — а тепер не було катастрофи, тільки сумно-іронічне ствердження фактів.

Може й правда Зінина? Кожна видрукувана річ — перемога. Зіна ж вічно товче: всякими шляхами, всякими способами не гребувати, а таки добиватися, щоб друкували. Це ж і є боротьба за своє місце… Ось сталося так, що "Біла хустина" видрукувана, і Гаїна почуває саме те, що Зіна їй вбивала в голову. Може це й є причина її сьогоднішнього раювання: перемога над скупою долею?

А то був просто збіг обставин. В дійсності Гаїна тут не пробивалась анітрохи. Той секретар журналу, що надрукував "Два вечори", зустрів її на вулиці, піддав духу, запитав, чи не має вона ще чого, поки він — "своя рука — владика" в журналі, себто поки не приїхав із Західньої головний редактор. Гаїна й занесла "Білу хустину"… Ніколи не думала,

що відразу піде до друку, вона ж звикла чекати роками. Тому не менше здивувалася, як і поклонник творів Івана Вишенського. Це він

із подивом сказав їй про цю подію, бо Гаїна може ще й довго не знала б. Із Зіною вже хтозна коли бачилася.

І тепер вона ковтає друковані слова, її власні… Правда, з деякими скороченнями, десь поділися слизькі місця, але ж... Гаїна ж не знає міри, — що можна друкувати, а що зась…

Чи спатиме ніч? А вранці — знов не відірветься від своєї "настирливої ідеї"? І чому вранці "ідея" сильніша, ніж увечорі? У вечорі Гаїна може міркувати, працювати, — вранці ж вона тільки у вирі почувань, емоцій. Аджеж вечір — інтимніша пора, а ранок — діловіша...

Єдине, що може вона, — щоб розрядити себе, позбутися напруження — це "вийняти з себе", записати. Може й це раювання здобула вона собі отаким способом?

29

Ні, рішучо добре, що парторг загилив Миколі попередження! Так би Микола й не помітив, що в своїому захопленні царськими скитами-номадами, він зіґнорував був і цих цікавих таврів, і інших старожитців нашої землі. Були ж там ще й якісь меланхлени-чорноризці, і неври, і ґелони та будини, і андрофаґи-людоїди… От і про савроматів, наступників скитів, що були в Геродотові часи за Доном, нічого ще нема в його праці. Правда, про савроматид уже багато чого довідався, та то ще тільки для себе, для своєї ще нерозвиненої думки-бруньки. То про те, покищо, помовкуймо...

Але от про кіммерійців, попередників скитів, таки треба згадати. Вони ж залишили стільки пам’яток про себе на всьому узбережжі Чорного моря, стільки назов, стільки міст, що їх тепер відкрито… А в тих

містах знаходимо численні ознаки культу їхньої богині, Кибели. Це, мабуть, і наша народня Купала. З покоління в покоління наші пращури святкували Купалу, а чому? Наші прадіди вже не знали. Ні, таки без кіммерійців неможливо вивчати нашу історію. Це ж вони — єдиний нарід із тих невідомих племен бронзової епохи на Україні, що залишив нам своє ім’я. Кіммерія від Кавказу до Карпат, походи їх на Закавказзя, де їх звали "ґімірі". А ось і грузинське слово "ґмірі", що означає "герой", також зв’язують із кіммерійцями, — вичитав Микола ще й таке. Треба буде запитати в нашого студента, Степана Ґмирі, що ото такого чудового баса має, — чи він, бува, не з кіммерійського роду? Уявляю, як витріщить він очі, — це ж чисто українське прізвище, ще й яке поширене! Але... Як у грузин може бути "ґмірі", то тим більше у нас, українців. Навіть портрети свої позалишали ці "ґмирі" у південних степах України, у вигляді надгробних стел... Егеж, навіть Зевс три тисячі років тому поглядав із свого Олімпу на кіммерійців-кобилодоїльців, "найсправедливіших із людей"...

Чи от про західніх сусідів, задунайців-тракійців. Нічого в Миколи нема. А треба ж! Геродот дивується з одного звичаю тракійського племени, травсів, а нехай він прочитає "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського. Хіба ж у наших верховинських гуцулів не та сама картина, що й Геродот повідає?

"Травси... мають звичай при народженні й смерті ось які:

Коли народжується дитина, то всі родичі збираються навколо й лементують, побиваються, якого то лиха доведеться зазнати новонародженій людині на цьому світі, та й перечисляють усе зле, що лягає на людство. Алеж коли людина помре, вони ховають її з радістю й сміхами та й кажуть, що ось тепер уже померла людина й вільна від усіх страждань, тішиться цілковитим щастям". Чи наші гуцули знають, чому вони тішаться й забавляються при мерцеві? Звичай! Осі. цей самий звичай увічнений на кіммерійській стелі: двоє дженджуристів танцюють, мабуть, на похороні...

Ага! Це якби Аріядна, то вже зараз би підвела свою теорію. І травси, і гуцули, і кіммерійці, що танцюють на стелі, не відступили від старої-престарої віри в незнищенне тогосвітнє джерело. Людина ніколи не вмирає, а тільки відходить у те джерело… і звідти знов приходить у цей видимий, повний усякої недолі, світ… Давно вже не заходив він до тієї пари, — при цьому згадує Микола. — А треба б і зайти.

Так, так… Той батіг, що просвистів у кабінеті парторга, досяг мети. Микола почав зазирати у стародавні "опіюми для народу" та й знаходить там і для себе щось цікаве...

30

Рай знову здмухнуло! Вродливий ходить у фойє із тією носатою, а як роздивитися, то навіть і сутулуватою. То вона своїми гнідими довгими льоконами, на всі плечі розпущеними, намагається прикрити, що на один бік перехняблена. І що він у ній знайшов?

Може між ними нічого й нема… Але… не хотів Гаїну помітити. Посмішка його здалась Гаїні недоброю. І про що вони так довго говорять?

31

Як грім на голову — Майя. Не Майя, а гідра, гарпія, горгона, медуза і фурія! Прийшла "миритися", га? Себто знову загрожувати. З її слів виходить так, що це від неї залежить, — бути Миколі науковцем в Інституті історії, чи... навіть на засланні!

— Аби тільки я слово сказала про концепції Грушевського в твоїй праці…

— Я Грушевського й увічі не бачив, — саркастичною гримасою всміхнувся на це Микола.

— Там знайдуть і без Грушевського, аби я сказала, — своїм безапеляційним низовим альтом цідила вона.

— Що ж, катай, це недалеко! — насміхався він.

Але Майя великодушна.

— Словом, мир! Підемо завтра до загсу, і я тобі все прощаю.

"Мир"! "Прощаю"! Прийшла з ножем за спиною — і "мир"!

— Але тебе можуть заслати! — ще раз загрозила вона.

— Тим краще! Принаймні, вже більш ніколи не бачитиму тебе!

— Я за тобою скрізь поїду, на край світу! І коли треба буде, то й на той світ!

Отака розмова.

Ні, дзуськи! Микола її не боїться. Соціяльне походження його — бездоганне. Рідні закордоном нема. В його праці чорним по білому оперте все на цитатах і висловах товариша Сталіна. А що він думає, то думки з нього не світяться. Досить, що раз покривив душею заради науки. Але Майя!… О, ні!

І як не дивно, — на сторожі біля нього стоїть Ляодіка.

32

"Увага, увага! Передаємо останні вісті!"

Гаїна в горі, вона розторощена! Той клятенний, був немилостивий до неї сьогодні, не хотів подивитися! І треба ж було, щоб блакитноокий "аспірант Івана Вишенського" підійшов до Гаїни, і щоб вона п’ять хвилин із ним поговорила,— як цей прийшов "дивитися на годинника", ревнивим поглядом її допікати!

33

Ах, всі вони однакові! "Гіперборейка"! "Ляодіка"! "Артеміда"! Яка там Артеміда? Кокетуха! І як говорить, — вимахує руками. Богині таких простацьких жестів не мають. Що вона знайшла в тому пустопорожньому альбіносикові? Якби то вона додумалася, що той може бути приставлений до неї... О-йой-йой! Хай побільше розбалакує!

Геть усіх бабів! Мій роман із гетитами куди цікавіший, куди захопливіший! Це ж вони виринули з-під землі зовсім недавнечко. Не якась там "культура", представлена кількома черепками, а фундаментальне явище, на одному рівні з Єгиптом та Асирією. І як це так, що таку велику імперію, розкинуту на просторах Передньої Азії, із підлеглими царствами, із укріпленими містами, із столицею та її монументальною архітектурою, із власними письмовими знаками, — як це так, що її було забуто, витерто з пам’яті історії, мов доброю Гумкою? Таж вона існувала яких півтори тисячі років, імперія, що промінювала далеко не тільки в Азії, а й на півночі від Закавказзя, може навіть до Карпат. А головне, — гетити виявилися предтечами індоєвропейців, бо мова їх — протоіндоевропейська. В деяких вже розшифрованих словах просто таки впізнати наші: "їсти", "вода", "вертіти", "кості" тощо. А що найголовніше для Миколи.— ці гетити з’явилися в Закавказзі з півночі, з Кубані, з наших степів!

І ці гетити були ґрунтовно забуті, засипані піском непам’яті. Ото тільки й лишилося від них, що в єгипетських гіероґліфах згадується не раз якийсь нарід хета. Та ще в Біблії кілька раз говориться про якихось гетгїв. Авраам закупив печеру в гетія, щоб у ній поховати свою Сару. Давид грав на гетейських гуслях, а Соломон відібрав у гетія Урії жінку

Варсавію, самого ж Урію послав на першу лінію бою, щоб швидше був убитий.

І от років з вісімдесят тому почалася захоплива історія, пригодницький роман відкриття такого значного явища. Почалося з того, що один цікавий мандрівник побачив у Анатолії монумент із чорного каменю, обписаний невідомими гієроґліфами. А за цей короткий час дійшло до того, що тепер існує вже велика література про них, розкопано кілька їх міст-твердинь, відкрито їх мистецтво, розшифровано їх письмена — і вже багато прочитано. Відтворено їх історію, їх звичаї, побут, церемонії, вірування, державний устрій, закони, геть навіть і літературу! А що ці гетити були люди дбайливі, то для наступних поколінь вони позалишали не тільки архіви на глиняних табличках (часом і по двадцять тисяч штук), але потурбувалися вирізьбити на стінах високих скель свої власні портрети.

То ж недаром є такі погляди деяких авторитетів, що початок скитів зв’язаний якимсь чином із гетитами. Микола ще добре цього не розуміє, але щось таки справді є. Подивитися тільки на ці портрети, на ці обличчя, на цю одежу: щось дуже схожа на скитську. І штани, заправлені в чобітки з закандзюбленими носами, які ще й тепер можна побачити на Кавказі, і короткі казакіни з поясом, і високі шапки... Еге, а ось на одному єгипетському зображенні полонених "хета" — козак із оселедцем, ну й правда ж!

Тепер уже й сам Микола може долучити до єгипетських "хета" та біблійних "гетіїв" немало назов на Україні, що носять сліди перебування гетитів. Треба б полічити, скільки на Україні є міст, що звуться Хотин. Багато. Під самим Києвом є містечко Хотів, і село Гатне...

Що ж було причиною такого розросту, піднесення й успіху якоїсь ватаги сміливих пригодників, що з кубанських степів спустилися кавказькими просмиками у Закавказзя та почали там свою історичну місію, спочатку винищивши й розгромивши месопотамську колонію купців, яка там вигідно обжилася? (Постій! Коли це було? Та так на

початку другого тисячоліття до нашої ери… Відтоді й починається історія гетитів.)

А от що: вони вже вміли приборкувати коней. Небувале досі явище! Запряжені в колісниці, коні несли військо на ворога з такою нестримною силою, що ге-титська армія стала найстрашнішою й найуспішнішою збройною силою того часу. Хто ж міг із ними змагатися? Ніхто. От вони й розпросторилися в Передній Азії, стали пострахом для Єгипту та Асирії.

Але було ще й друге небувале. Це в гетитській імперії вперше навчилися виробляти залізо. І трималося це вміння ще тисячу років у секреті. Володарі Асирії й Єгипту зверталися до Його Сонячности, "шарру" гетитського, — чи як він сам себе називав, Сар Мата (Володаря Землі), — щоб він зволив уділити їм дещицю цього дорогоцінного металю, коштовнішого в п’ять разів за золото та в сорок разів за срібло. Єгипетська цариця, вдова Тутанхамона, зверталась до володаря гетитів, Суппілюліюмаса, щоб прислав їй за мужа одного із своїх синів, бо рівного їй серед свого оточення вона не мала… Таке розповідають архівні документи, листи на глиняних табличках, збережені в храмах гетитських хатуз, чи пак укріплених твердинь. (Може від цього й наша "хата"? — вставляє про себе Микола.)

Та все ж волю Його Сонячности обмежувала рада мужів, що мала назву панкус. Це панкус вибирав і призначав царя, затверджував спадкоємця покійного царя.

А над панкусом і Його Сонячністю стояла ще вища сила. Це вона, як показують барельєфи у твердині-хатузі, наділяла юного царя силою й владою. Це вона була найвищою патронесою гетитської держави й монархії. До неї цар найперше звертався за допомогою в часи народньої небезпеки чи битви. Це — богиня-Сонце, цариця неба й землі, господиня царів і цариць землі Гатті. Недарма ж емблемою гетитського царя — знак сонця!..

Знову боги в думках дипломанта київського університету! От якби Майя їх прочитала! Зразу новий матеріял зя’вився б у моїй особистій справі. А дзуськи!

І нащо Миколі, справді, оці гетити? Роман, що не кажи, прецікавий, але нехай уже для іншої праці. Це — зіпає на наукову докторську дисертацію.

Ні, безумовно, вони потрібні! Не все ж, що знаєш, конче витрушувати. Але як знаєш, то хоч і не все скажеш, та вірно насвітлиш. Ось тепер йому здається, що гетити й скити з його предком Мадієм — один кількатисячолітній процес. Гетити — початковий етап, а скити — кінцевий, чи передкінцевий. Можна б назвати: становлення залізної доби? То ж Мадій Прототієвич спускався у Закавказзя знаними вже шляхами, тими самими, що протоптали попередники гетити…

Так то Микола справляється з своєю темою. Один за одним обрії, ще дальші. А тут треба триматися залізного кістяка. Тільки чи винен він, що наша минувшина так щільно пов’язана із проблемами інших народів, що в цьому вузлі вона — у самому центрі? Як усе це обійдеш і водночас правильно насвітлиш?

34

Сніг аж зелений, аж синій від розжарілого морозом місяця. Ламкі лінії його сполучаються з чорними контурами дерев. Мороз кипить, під ногами рипить скло. Лютий! Пам’ятний цей вечір, пам’ятна дата! Поворотна фаза, — мусиш розглянутися в цьому.

Вчора вона думала, що Пагубу заторкнула її демонстрація із "аспірантом Івана Вишенського". Думала, що його приглядання "котра година" було з ревнощів. Сьогодні Гаїна зустріла крижану байдужість. Мало того, що не помітив її, — і Гаїна не відчула його приходу.

І з таким холодом вона й вийшла. Довга черга затримала її біля відділу здачі книжок. Може й п’ять, може й десять хвилин чекала. Озирнулась — зустрілась очима із Вродливим, він виходив із залі. Вже не сподівався її бачити, — і в погляді була ворожість та якась сірість чи нудьга.

І цьому заскоченому поглядові Гаїна більше вірить, ніж нарочито наготовленим признаванням. Нема в ньому тепла-чуття, він бавиться мною! Душа його така, як написано в очах. Це тільки гра моєї уяви призвела мене до великої напруги. Недобрі в нього очі, пихасті, жовті, нема в них м’якости. Мабуть, плиткий і, може, ще одна банальність на життьовій дорозі.

В цей час, як Гаїна — ображена, знищена, — побачила цю незацікавленість і нудьгу, якась книжка впала їй в око серед гори зданих. "Утрачені ілюзії". Еге, ось назва сьогоднішньої події!

І не того жаль що знайшла вона мертвечину там, де шукала повноти, а саме жаль, що сьогодні — "утрачені ілюзії".

Синювато-зеленкуваті тіні морозної ночі хвилюють Гаїну, як хвилювала в шістнадцять років одна ніч...

... Вона пішла сама далеко в поле, вночі. Там десь позаду в гуртожитку педагогічної школи женихалися пари при смороді каганця, а Гаїну охопило те могутнє почуття, що відділяло її й віддляе від усіх оцих навколо. Не могла й хвилини залишатися, вийшла — й пішла-пішла. Місяць палахкотів на небі несамовито, сніги сипали фіялкові, бурштинові, рубінові, смарагдові іскри, а урочиста мовчазність чатувала все це жар-миготіння снігів.

І враз вилилася в душі певність: це ж моє таке рідне, таке знайоме! Так було там! — Де — "там"? — Не знаю, але там було саме так. І зовсім

не треба було чарівника-морозу, щоб було так буйно самоцвітно сяйно. Я — звідти, а сюди втрапила через помилку…

І так побувавши "вдома", Гаїна сумно-щаслива по-верталась із іскристих снігів, від мільярдів аметистових мерехтінь у чадну тюрму каганцевої дійсности… З тією тугою, що з нею й народилася… за чимось, що втратила.

Сьогодні Гаїна іскор не бачить і туга її сьогодні інша. Жар, як доторкнутися рукою, крижано холодний.

35

А Микола був далеко-далеко, на Закавказзі. Крім Арієвого племени халібів, добувачів заліза з надр матері-землі, знайшов він там ще й Арієвих дочок. Аж тепер стали йому зрозумілі ті різні леґенди про грізних войовниць амазонок, дочок Арія й Афродити.

Вони зросли біля ріки Термодонту у Скитії, а як хочеш знати точніше, то цей Термодонт та місто їх Теміскіри лежить у тій самій місцевості на східньо-південному узбережжі Чорного моря, де панувала гетитська держава. Не диво, тут і повітря цим напоєне. Багато міст, як от Сінопа, вірили, що їх заснували амазонки, тому й берегли культ своїх героїнь та засновниць. Богиня війни панувала в тих містах, названа різно: Гепіт, Шаушка, Ма-Белонна… Ці міста були їй посвячені, в них процвітали храми, наповнені озброєними служительками її культу, цілим її військом. Що ж тут дивного, як і в самій столиці гетитської імперії цариця мала ті самі права, що й сам цар. Вона посідала власну печать і нею скріплювала, поряд із царем, офіційні листи до єгипетських та асирійських царів. У своїх дипломатичних листах ті царі відписували обов’язкові поклони цариці. Вона ж показана на печатках у обіймах богині-Сонця. Наглядний доказ охорони й любови.

Про ориґінальний спосіб життя амазонок не раз уже читав, але не вадить пригадати... Ага, звикли всю важку роботу виконувати самі: орати й сіяти виходили в поле у повному військовому спорядженні, не скидаючи охоронного пояса. Воювати вони були завжди ладні. Де ж пак! Дівчина не мала права вийти заміж, аж поки не заб’є хоч одного ворога. Через це деякі так неодружені й умирали, котрим не склалося воювати. Кажуть, що в троянській війні вони допомагали троянцям проти ахейців. Імена деяких із них відомі в переказах...

"Але нащо вони мені? — знову хапається за голову Микола. — В’їхали своїми кіньми в мою працю!"

Та як? — обурюється сама таки її величність, Дипломна Праця. — Таж Геродот залишив нам такий чудовий образок цих Арієвих дочок з берегів ріки Термодонту... У ті розбишацькі часи нічого дивного було попастися морським піратам, які ловили людей, щоб постачати ринки невільниками. Зловлені отак зненацька, горді й волелюбні амазонки перебили піратів, а самі, заблудивши на Чорному морі, пристали не до рідного берега, а в незнаній землі, на північному березі, біля Озівського моря, що тоді звалося Меотидою. Тут вони не розгубилися, а, наловивши скитських коней, сіли верхи й почали здобувати собі прожиток воєнним способом. Ото ж вони, — каже цей Геродотів переказ, — і були основоположницями отих савроматів, що жили за Доном. Пошлюбилися ці Аріеві дочки із скитськими родовитими юнаками, а це нове плем’я, що пішло від них, греки назвали "гінекократичними савроматами". Себто "савроматами, що ними управляють жінки".

Може леґенду розказав нам Геродот про родовід савроматів за Доном, але Микола не може її оминути. Бож ці савромати за Доном, звичаями й мовою малощо відмінні від скитів, — у другому столітті до нашої ери посідали вже ті землі на Дніпрі, де ще недавно були скити.

Ну, це вже виходить за межі його теми, а все ж цікаво... Чи й вони доклали свою частку у це таке відоме й так мало знане явище, як Микола Мадій?

Як це жахливо — сидіти в цій промерзлій кімнаті, коли там у книгозбірні так затишно, тепло й змістовно. Довгі тіні від абажурів бродять по великій залі, крок тоне в м’якості доріжок, почуваєш себе у могутній громаді думки, кожної хвилини можеш мати ту книжку, яка тобі до смаку. Всі словники, енциклопедії, довідники — до твоїх послуг, тільки простягни руку.

Проте сьогодні треба сидіти вдома. Правду сказати, сьогодні Гаїна з більшою охотою читала б "Граф Монте-Крісто" Дюма, ніж оце ліпити своє… Може й справді? Нащо репіжити свої недолугі писанини, коли бездонна криниця літератури усе твоє життя може постачати живлющу воду? Але ні, так мусить бути! Навіть вигнана — мусиш рости. Як не власна композиція, то переклад, хай! Як не треба їм, — треба мені.

Отже, знов та дивна впертість. І ось вона з цією неухильною впертістю сидить у хаті, ламає голову, як убгати в форму багатоликі образи недавніх трагічних років на селі. Нема-нема, та й навертається на думку… Може воно ніколи й не побачить світу, але це її не спиняє.

Література ж, власне, надзвичайно цікаве грище. Скільки сміливців безперестанно вибігають на поле змагання, кожне біжить своїм бігом — і ніхто із зма-гунів не знає, чи коли дістане нагороду. Може, ніколи, а може, — через сто років після фізичної смерти. Але вже хто запустився, — і не думає виходити з поля гри. І в цій грі нема конкуренції, бо кожне має свою неповторність, а в цілому твориться кольориста панорама… Течії, стилі, жанри, напрямки… Диспути з веселими насміхами публічно й почуття великої дружньої родини робітників слова в приваті.

Тепер, правда, веселе змагання перетворилося на побоїще: каторгу й кулю для блискучих, атмосферу нищівної зневаги до таких, як Гаїна. Зіна цю атмосферу якось обходить, упрошується, а от Гаїна — як тільки побачить тінь відпихання, зараз знічується, сама відходить. Тому вона

хоче уперто працювати так, наче нема їх, тих, що перетворили перегони на різню. Це — теж спосіб змагання із терором над тобою. Невтомно шліфуватися, наче нема їх... Якось же треба знешкодити ті чорні клуби диму, що несуться на тебе й душать, оцей мертвущий клімат...

Хоч веселе грище й перетворилося на побоїще, красно письменство не перестало бути для Гаїни притягальною силою, магнітом.

Сиди й працюй! — з цього такий рефрен.

А душа роздерта навпіл. Гаїна вже певна, що в тій душі, якої вона ні на мить не забуває, нема — "на рівних засадах". Коли б і там було таке напруження, то воно шукало б виходу. Ні, Пагуба навіть не хоче її знати. На кожному кроці виявляє нестерпну байдужість.

Проте ж не спускає з ока. Завжди знає, де сидить його жертва, — не звертає уваги, а знає. Раптом, в несподівану хвилину, повертає голову й занадто відверто, щоб не сказати гнівно, лиховісно допитує про щось. І чого від Гаїни хоче?

А вона? "Утрачені ілюзії" і потреба любови. Дві не-сполучні стихії... І як вони уміщаються в Гаїні? Почуття неповноцінности й смішности в цій чупирадляній шапці — і свого великого права на щастя. Певність — і невіра.

Невіра:

Час уже звикати до цих гірких трунків і бути готового їх перетравлювати. Та чи зразу все випити, чи потроху, по краплиночці ковтати? Нащо нудити світом і зустрічати ще й ще одну весну, лякатися її скресання? Чи на краще б розлетітися й бути у всьому, а окремій не бути? Бо таке життя однаково, що й нежиття. А тому, найвище благо — читати "Граф Монте-Крісто", ту літературу, що вилучить із дійсности.

"Граф Монте-Крісто"... Так багато чекає від цієї книжки. Та може, коли почнеш її читати, — розчаруєшся?..

Певність:

Сиди в хаті й працюй! Ось, що найвище благо.

37

Надійка написала, що виходить заміж! Щасти, Боже! Восени це був би для Миколи болючий удар. Тепер — сам із себе здивований. Спокійно й байдуже прийняв цю вістку. Так мало статися. Микола благословляє, бажає щастя... І ще що? Жалує, що не може приїхати на весілля, — був би за дружбу. Бо що ж між ними було, як не юнацька дружба?

38

"Монте-Крісто" навіть у цій могутній книгозбірні нема, є якісь жалюгідні зачитані рештки. Щоб не образити Дюма, взяла навмання іншу книжку, ось — "Двадцять років згодом". Спочатку не подобалось: нема характеристик дієвих осіб, голі зав’язки й інтриґа, утерті персонажі... Неглибоко, тенденційно... Гай-гай! Далеко до "Королеви Марґо" і "Трьох мушкетерів"! Але як виступив на сцену Араміс із його епікуреїзмом, Гаїна увійшла в смак. Ці суто французькі до-тепи, цей стиль "гайнування життя"... Ні, таки французька література — корона всіх літератур!

До речі: чому скандинавське письменство увійшло в світову скарбницю, а ось про турецьке, чи про яке балканське, чи навіть про сучасне грецьке — ніколи не чула? І ті, і ті мають море. Турки — те саме море, що й стародавні греки. Турки з балканцями сидять на землях, насичених попередніми культурами, а скандинави — на каменистих фйордах. Це, мабуть, свіжі течії Ґольфштрому промивають і продувають голови скандинавам, і ці вислали Гамсунового "Пана" у світи...

От! Буду думати про письменство, про героїв світової клясики. Тут я — необмежена цариця. Що хочу, як хочу, коли хочу! А про це все довкола не волію!

39

… Гінекократичні савромати… Це ж, власне, й кінець теми. Тут треба добре розжувати.

Гінекократичні племена за Доном на Озівщині ще довго зберігали в устрої виключну ролю жінок, і в військовому, й у політичному житті. Напевно, це спадщина ще від тих таємничих кіммерійців, що населяли наш південь і Кубань… Жінки тих племен виступали не тільки, як войовниці та провідниці, — цариці, воєна-чальниці… Вони також були на чолі культових відправ. Амазонки — дуже поширений і частий сюжет на пантикапейських (керченських) вазах: озброєні служительки верховного божества, Матері Богів Кибели, абож — Ма, Матінки.

То оце ті самі сармати, що в V-му столітті до нашої ери були за Доном, у другому вже верховодили над Дніпром, а ще через два століття вони вже за Дунаєм? Егеж, їх наймогутніші й найчисленніші передові загони, — племена аляни, роксоляни і язиги, — перекочуються степовим скитським царством, залишаючи за собою дике поле. Це вони, властиво, знищують скитську державу. Доживає свого віку Скитія у Криму, із столицею в Неаполі Скитському. Вже в другому столітті нашої ери про скитів нічого не чути, а в четвертому зосталися лише назви…

Ну, а гінекократичні савромати, дочки Арія й Афродита, що розпочали всю оцю хурделицю? Гай-гай, от що розказують їхні, тепер розкопані, могили. В давніших савроматських похованнях — жінка-воїн у центрі могили із своїм конем — звичайне явище. Дедалі все менше військового спорядження в таких могилах. Зате її могила, більша, насипана в центрі, довкола неї менші. Це могила матері роду-племени і невідмінно при ній емблема її жрецького сану: камінний похідний

жертовник. Але… в пізніших сарматських могилах уже картина інша: в центрі могили похований чоловік-воїн із конем та зброєю, а в ногах у нього… рабиня, насильно вбита, з проламаним черепом.

40

Вчора все пішло шкереберть, усі Гаїнині обіцянки собі — покласти край, зробити кінець. Ні, ще не кінець, але який тягучий міляс!

Все було, як слід. Гаїна свято дотримувалася заборони дивитися в бік Пагуби. Нема потреби. Гаїна йде собі своїм шляхом, інші люди — своїм. Вона часом розтрощена, а часом із таємною непоясненою радістю, що пробивається звідкілясь, наче з-під землі. А в цілому горда з того, що самостійно збиває коліна на своїй життьовій дорозі… "У всякого своя доля і свій шлях широкий". Що ж тут дивного, коли хтось на когось колись глянув, а сьогодні вже не хоче? Маленька зустріч у дверях? Ну, так, впізнали одне одного, але нема потреби признавати.

В залі відкрито на десять хвилин вікна, треба вийти, бо лютневий вітер-мороз гуляє. Гаїна стоїть у фойє, зіпершись об балюстраду, дивиться вниз на широкі мармурові сходи з різьбами-левами, на листаті пальми. Думає вона, що все ж найкраща новеля, це коротка новеля американського письменника О’Генрі. І найбільший розміром сучасний роман — американський. Яка протилежність проявів! А цікаво, чи американські хмаросяги і єгипетські піраміди теж належать до поняття: "західноєвропейська культура"? І те, і те не європейське. І чи може європеєць зватися культурним, не маючи уявлення про хмаросяги та піраміди?

Гаїна любить отак порозкошувати собі: рикошетом, без зв’язку наче, погратися думками. Чому ні? Від усіх тіл світу, громадських і родинних, відірвалася скалка й кружляє у космосі за власними законами…

Перебивають ці думки Гаїні голоси позад неї. Між ними й той чудний, не подібний на всі інші, голос. Говорять про середні школи у невеликих містах України. Що краще? Дістати призначення на посаду директора середньої школи, чи стати редактором у якійсь районовій газеті? — Ага, це — студенти п’ятого курсу, дипломанти. Збираються влаштовуватись на роботу після закінчення університету. Вродливий між ними, це його голос. Ну, от, принаймні, хоч знає вже Гаїна, які інтереси в людини. Але голос! Чому він не такий, як уявляла собі Гаїна?

Вона мусить озирнутися. Ні, нема тут кінця! Погляд його сполохано відскочив і сковзнув по обличчях розмовників, потім знову, вже лагідно, повернувся до Гаїни.

Гаїна відчуває, що озирнутися вже не може. Що за чудний голос! Вона намагається вловити всі інтонації, — а як же хочеться озирнутися! І піти звідси неможливо. Прикипіла.

Тут трапляється хтознащо. Один із них розповідає про Львів, про якогось Вайса. Запропонував Наросвіті, що хоче читати лекції з марксизму-ленінізму. Доктор Вайс. Там, знаєте, звання доктора дають за студентську дипломну працю: чистенько написана, — от і доктор. Але завідувач сектору кадрів Наросвіти зібрав про цього кандидата додаткові відомості.

Вже як прийшов за призначенням, його в Наросвіті питають:

— Слухайте, докторе Вайс, ви, виявляється, рабін?

— Ну, то що? — здивовано відповів на це доктор Вайс.

Не розсмішитися несила. Реготалися всі, сміялася й Гаїна. Але це неможливо, це незручно — стояти спиною, підслухувати чужі розмови й реготатися. Гаїна зірвалася звідти.

А потім вони удвох весь час сміялися одне до одного, забувши, що незнайомі. Дивно, доктор Вайс, львівський рабін, що хоче читати студентам університету курс марксизму-ленінізму, зблизив їх.

І вже не було ніяких перешкод, гонорів, образ. Крига розтала, вони не могли спинити себе, вони раділи великою поділеною радістю, зустрічалися очима без пересторога і говорили повінню чуття все-все! Словами стільки не скажеш, хоч би говорили й віки, як сказали… так, одним поглядом. Таке всерозчинливе тепло було в ньому!

І Гаїна цю ніч не спала. Вона змучена від цього щастя. А воно їй напередодні снилося. Снилися білі всі в ренесансовому орнаменті палаци, а перед ними високі всі в білому цвіті дерева. Така квітуча біла вулиця. І Гаїна там.

41

Та начебто й усе, що міг охопити наш дипломант, Микола Мадій. Початок і кінець скитів. Перед очима пройшла Грандіозна картина давньої історії України, що зародки її сягають… куди? В імлі йому ще не видно, але всі ті, що перейшли перед духовим зором, — учасники одного велетенського, розтяглого на кілька тисячоліть, процесу в лоні індоєвропейського розросту. І скити, й кельти, й тракійці, і кіммерійці мають попередників гетитів, що може й предки, а може тільки одна з ранніх галузок, відломаних від кореня, хтозна.

Вразила Миколу строкатість Скитії, а водночас і щось спільне — могили на всім просторі від Карпат до Кавказу. Вразило й трохи з пантелику збило те, що лісостеп був відгороджений від степу цілою системою укріплених городів. То що ж це, — Мадій, той, що воював у Ніневії, що збудував собі столицю Саккиз в Урарту, — не його предок? Він же таки, Микола Мадій, слов’янин, а слов’янство так начебто витворилось отам, у лісостепу, відгородженому від степу, та в лісах…

То виходить, що даром він оце стільки натрудився, а таки скити і їх славетний Мадій нічого спільного із слов’янським світом не мають?

Шкода Миколі. Образливо! Як так почнемо викидати все, то з чим же ми зостанемося? Як же безбарвно й убого виглядатиме наша історія, коли ми проженемо з неї скитів із їх буйно-мистецькою вдачею та мальовничою славою на весь світ! І тих, що були перед ними та позалишали свої скарби в землі, і войовничих амазонок… Що ж залишиться в нашій народній генеалогії? Якісь невиразні "культури", що нікому нічого не кажуть? Он же навіть у Біблії сказано, що скити — народ давнезний, найстаріший з усіх, — а ми їх виганяємо з наших предків.

То якщо так, чому ж Святослав, князь слов’янський, присягав на меч, втілення скитського бога війни, Арія? Чому Володимир Великий мав за державного, княжого й свого приватного герба того самого скитського меча, застромленого в купу хмизу?

Ех, треба було б піти до Аріядни, може її ниточка виведе, або вона сама щось тут вдіє, бо ці думки, що в них уперся сьогодні Микола, його зовсім не тішать.

42

Серце Гаїнине тягнеться до друзів — і їдка оскома осідає на тому серці від них. Чи можливо жити без од-ної-двох людин, щоб було з ким душа в душу порозмовляти? І що може заступити друзів? Хібащо, уявити себе в кам’яній скрині й так поводитися, наче в скрині.

Кидається вона до людей з усією віддaністю і щирістю, а дістає — що впаде з багатого столу, шкуринки вигризені… Так із Зіною, так і з усіма було.

Зіна тепер тільки й може до Гаїни, що звисока протекційно запитувати: "Чи ти вже перебудувалася? Ні? То треба перебудуватися".

Це вже й вона "відмежовується"?

А про дружбу з Пагубою Гаїна не сміє й думати. Яка безмірно щаслива була б вона, коли б дружба! Коли б Гаїна все зустрічала той тепло-золотий, без недоброї тіні погляд! Але цього не повинно бути в її думках. Ще повірить у таку можливість — і тоді що? Розбитись об камінь дійсности?

Скільки вже разів без слів вони сварилися! І кожен раз так: після великого зближення настає холод. Після найвідданіших признавань він починає гоноритися, не помічати, ніби сердитися. Гаїна стає дибки — ще більше не помічати. Тоді Вродливий намагається її вернути. Коли Гаїна бачить його з іншими, з тією носатою, що розпустила по плечах гриву, — починає відчувати гострі кольочки у серці. Тоді питає його, — і знову починаються вершини, де є рай. Коли Вродливий бачить Гаїну у розмові з яким тутешнім знайомим, — він допитується. Починає бути немилостивим, гонористим. І тоді Гаїні треба його вертати. Але вчора, здається, дійшли вони згоди. Чи надовго? Чи не зустріне знов його немилосердний, страшний Гаїні погляд? Чи не буде він знову демонстративно не бачити її?

Це ще питання: чи треба, щоб почалася розмова? Може це найкраще в цьому мовчазному романі, що говорять самі очі. Гаїна, принаймні, може вірити в велику повагу й шану до неї. І в дружбу, і в закоханість.

43

Оце зайшов до них Микола, а натрапив на родинну сварку. З півгодини слухав, поки добрав, що до чого.

Ну, добре, Тарас каже, що Україна з найдавніших давен — широкий коридор. Переходять через неї, починаючи з тих невідомих на ім’я, що всіяли українську землю могилами із скорченими кістяками, посиланими червоною-вохрою, а на фаховому жарґоні, — "скорчеників". Орда за ордою, ватага за ватагою сунуть, нищать усе, що на дорозі трапляється, частково осідають, змішуються з місцевим населенням, потахають і зникають у субстраті. Тому ми — конґльомерат різних народів і крови, що ще в процесі перебродження…

Це так Тарас.

Але його Аріядна тримається цілком інших поглядів.

Як це так? Прийшли й пішли, прийшли й пішли, — одні за одними, з історичними іменами і без них. Як це так? Ні, Аріядна вважає Україну не коридором, а центром. Один кінець дуги опирається на східній бік Піренеїв, а другий на Байкал і кордони Китаю. Таку грандіозну картину вивершила собі Аріядна й ладна боронити її зубами, на кожному молодому зубі по сотні ваговитих аргументів.

А в тому арсеналі доказів найважчий і найнепереможніший, —— слухає уважно Микола, — це доба оріньяку, еге, перший етап пізнього палеоліту. Це там на заході оріньяком звуть, — поправляє себе Аріядна, — а в нас краще б назвати її добою мамута. Вона в нас на Україні тривала дуже довго. Там на заході мамути швидше вимерли, мисливці на мамута схрестилися з іншими племенами, напливними з північної Африки, а в нас ще довго-довго, тисячоліттями водився мамут…

— Та яке це має значення? — наважується вставити Микола. Справді, не второпаєш…

— Як — яке? Таж у мисливців на мамута витворився своєрідний побут. Який, питаєте? Мусіли сидіти на місці, ставати осілими. Не тільки

могли, а й мусіли, бо мамута із собою не потягнеш же. Там і осідали, де вполювали.

Робили собі півземлянки, із огнищем, із першими рисами осілого життя. А навколо цього виростали й уявлення про світ, про себе. Зроджувалися вірування. Ото там біля огнища народилася незнищенна віра в матір-береги-ню. Охоронниця огнища й роду, вона стала прообразом усіх дів, артемід, кибел, табіт і баб. Хіба ж ви не знаете, що цей образ поширений на велетенському просторі від Піренеїв до Байкалу? Отой одностайний образ "палеолітичної Венери"?

— Правда!

Та досі Микола не зв’язував цих двох образів — мамута й "палеолітичної Венери", отієї нагої дорідної тітки, що схилила голову й схрестила на грудях руки.

— То що з того?

— А те, — висунула Аріядна свій другий важкий аргумент, — те, що як ця цікава доба мамута на Україні тривала найдовше, то це тут у нас склався той мітологічно-світоглядовий спліт уявлень, який потім став першоджерелом та прообразом наступних. З України й рознесли на захід та схід, до Піренеїв і до Байкалу, свої байки, казки та міти люди оріньяку...

— З України? — перепитує Микола. — А на заході його не було?

Чи не переборщує ця Аріядна?

— Чому ні? Та ж і назва "оріньяк" надана цій добі по місцю першого відкриття. Але дедалі ясніше стає дослідникам, що центром, звідкіля розсувалися на схід і захід ті племена, була таки Україна. Між Доном і Дніпром... Із столицею в Мізині на Десні... І я навіть певна, — ну,

попереджаю, це моя власна теорія, — що індоєвропейський спосіб мислення, перші слова й перші закони мовотворення, почалися вже в тій оріньяцькій добі. Тут, у нас, в часи довгого осілого побутування. Все ж, з якийсь десяток тисяч років треба було, щоб заклалася основа, така міцна, що вилонила із себе одинадцять прерізних мовних гілок...

Тут Тарас уже не витримав.

— Все таки ти, Аріядно, дуже далеко заїхала у своїх фантазіях! — обережно поправляє він. — Може б так із палеоліту переставитися на мезоліт? Все таки безпечніше, — на десять тисяч років пізніше... А втім, — несподівано додає Тарас, — і я такої думки, що розгалуження індоєвропейських мов почалося не в бронзовій добі, а десь далеко раніше.

Але Аріядна не збивається із своєї візії. Вона бачить, що відтоді вже, від доби мамута, Україна не переставала бути центром, весь час постачала нові формації, свіжі сили, що розходилися на схід, захід і південь.

— Одна з них пішла на південь-схід, — дивлючись на уявну мапу, вирікає вона, — і стала предком гетитської гілки мов. Що лишилося, — видало з себе предків мовлян вірменської, індоіранської й гелленської гілок. Те, що лишилося, можна назвати вже європейською гілкою. Одна за одною відходили латинські, кельтські мовляни. Згодом і германська група відкинулася з пра-джерела, а залишилися балто-слов’яни. Відкинулися балти, а слов’яни залишилися в посіданні предковічної території. То як, чи це — не в центрі індоєвропейських мов? — запитливо подивилася, нарешті, на своїх слухачів Аріядна. — А українська... Чи вона не в центрі слов’янських мов? Всі інші слов’янські позмішувані з тими сусідськими, що їм найближчі...

Картина, справді, ґрандіозна. Микола раптом почуває, що він на високій горі і п’є там гірський озон, далеко-далеко бачить. Оце ж усі

вони, від Гімалаїв до Піренеїв, від Брітанії до Індії — одна велика родина. Якби так узяти кольорово-образно-графічно, а час збити докупи, щоб сто років у одну хвилину відбулися, то виходило б так, як рідина вимішується. При цьому вона змішується з іншими кольорами та витворює різні нові відтінки, взори й барви. Миколі вже уявляється така центрофуґа. Але ні, у центрофузі все крутиться біля центру, а тут вісь розпалась, рідина розтеклась по мапі Евразії...

Картина, справді, грандіозна. Але Микола має ще якусь, свою, ні Тарасову, ні Аріяднину думку. Він обережно питає:

— Чому це люди покидають те місце, де витворили свою оригінальну неповторну народність? Чому після тисяч років проживання на своїй землі люди раптом зриваються з місця із жінками, дітьми та скарбом і переселяються? Чи є яке на це пояснення? Люди ж люблять свою батьківщину й добровільно ніхто ніколи її не кидає.

Аріядна, що до неї звернене було це питання, тільки знизала плечима.

— І тому… — розкриває свою думку Микола далі.

— Може, центр, що ви себе ним оголошуєте, був не в вашому Мізині? Може, він був десь у іншій частині нашої старенької Землі? Може там тепер океан, і "центр" спочиває десь на морському дні? А може й навпаки: де був едем, там тепер безводна пустеля, і то звідти посунуло "велике переселення народів"? Україні поталанило, — коли хто чув про якусь іригаційну систему на нашій землі? Он, у Середній Азії без іригації неможливо, а в нас...

На це Аріядна нетерпляче сказала:

— Ах, мене зовсім не обходить "десь"! Я говорю про Україну й кажу, що довгий час співжиття громад мисливців на мамута, з матір’ю-

покровою на чолі, — підклад, що на ньому зросла сьогоднішня етнічна цілість України. Може це на перший погляд видається фантастичним, як мені коле очі Тарас, але це з оріньяку й до сьогодні на цій землі живе й квітне невгасний культ: культ Матері.

— Але чому саме з оріньяку?

— А що, ні? Вже тоді Україна була заселена материнськими родовими громадами, то з того часу й лік починаймо…

Тут уже й Тарас ствердливо потакує головою. Він, здається, потерпів цілковиту поразку від завзятої Аріядни. Ще одна амазонка! Про одну колись чув Микола в цій хаті. І тепер зайшов із таємною надією щось про неї почути.

Та він не хоче себе зраджувати. Тому він дипломатично зазирає у журнали, розкидані на столі, але там не знаходить того, що його цікавить.

— Ага! — ще дипломатичніше згадує він. — Я й забув! Ось приніс той журнал, що позичив був.

Це з оповіданням Гаїни Сай.

— А що, варто було читати? — питає Аріядна.

— Варто.

— Тільки не заздрю їй! — додав Тарас. — Ой, вона за. нього дістане! Ой, дістане! Я вже чув одним вухом, що її збираються за нього громити. Словом, готується "рішуча відсіч"…

— За що? — здивувався Микола.

— "Наклеп на радянську дійсність".

— Це ти від Євгена чув? А я чула, що інші кажуть: нехай вона прийде до нашої фабрики, наш партійний комітет видасть їй довідку, що все те. правда, що вона написала, — вдоволено всміхнулася Аріядна. — Скрізь таке.

Микола ошелешено мовчав. "Рішуча відсіч"? "Наклеп на радянську дійсність"? От тобі й Ляодіка!

Вискочив він від цих двох із змішаним почуттям. Може й справді... Може й йому такої товаришки бракує? Сьогоднішня родинна сварка його просто розчулила. Але... Але не хотів би він бути в шкурі того, кому пришивають наклеп на радянську дійсність!...

44

Гаїні здається, що записування своїх думок це й є її справжня робота, призначення її життя. А все те інше, що робить, — нічого не варте, відпадок. В цім записі вона навіть не те нотує, що становить зовнішню частину... Вона ж навіть і не згадує про ті негусті дні праці, про свої пошуки роботи, як їй зле, як голодна лягає спати, як тиснеться з копійкою, розтягає її до безконечности... Не розводиться вона й про те, як то вчиться мистецтва "не мати потреб", та що це — її найнадійніший "економічний ресурс".

Ні, нічого з цього вона не вважає вартим запису, їй навіть нудно було б усе те нотувати. Але от записувати свої дурні, нікому непотрібні думки, нікому нецікаві найневидніші порухи — це їй видається найвищою потребою, категоричним імперативом.

А не ті нариси-оповідання, що їх замовляють редактори? — запитує якийсь іронічний голос ізбоку.

Ні! Якби можна було без ляку, що "ідеологічно витримане", а що "політично неписьменне", то й те було б цікаве. От би використати записки, що привезла з села… А як не можна, — то й нецікаво. І не вміє. І повернули "Трактористку".

Може з протесту, в потребі волі, нотує вона свої найдрібніші порухи думки й емоції. Кістлява, рука душить за горло — ні дихати, ні говорити. Щоб це моторошне відчуття зняти — обкутується Гаїна своєю атмосферою. А може… шукає способу ослабити свою потребу в другові? Аджеж, поки то надибле книжку, що своїм змістом відповідає складові її душі і так стане Другом! Такий Стендаль. А здебільшого доводиться читати те, що не говорить із Гаїною. От, розтрублені мемуари комбріґа Іґнатьєва її анітрохи не зворушують, більше двох сторінок не могла вчитати. Лежить ще на столі "Річард Левине Серце" з епохи варварства. Так, так, варварства. Люди вбивали людей із душевного покликання. Прочитала Гаїна кілька сторінок: люди ганяються, мов хижі звірі, одне за одним. Теж ні, не моя це книжка!

А в цей час її вдача, її найінтимніше шукає виходу. Воно нікому непотрібне, але потрібне їй. Тільки життьові бурі й цей Пагуба відтягли її від шукання свого місця в цім чужім світі.

Тим то сьогоднішній весняний провісток, — десь, звідкілясь у повітрі запахло весною, — здмухнув осугу, що осідає на душу. Гаїна знову чистими й ясними бачить свої ідеї, своє життьове спрямування.

В цьому світлі (чи подуві весняних провістків) нове і ясне: та пристрасть, що магнітом притягає їх двох, може бути короткочасний шум крови. Етап. Коли це щось на все життя знаменне, — ми знайдемо шлях одне до одного. Коли це — гра уяви, то не можна марнувати своїх душевних сил так, як ти, Гаїно, марнуєш. Мов п’яниця: сьогодні впиваєшся, а завтра знов тобі мало.

Епохальна хвилина! Поставлено останню крапку в дипломній праці. А тепер, коли вже роботу здав, витворилася якась жахлива порожнеча. Але думка Миколина, заряжена цілорічною працею, вібрує далі, увесь час. Нема ніякого бажання "відпочити". Літом — або в експедицію, або тут у книгозбірні.

Цими днями має бути затвердження в аспірантуру. Микола спокійний, та не дуже. Що то вирішать там нагорі, де й керівник катедри не має голосу? Затверджує нових аспірантів Наркомат освіти, але фактично тих, кого затвердив відділ науки при Цека партії. Ну, й що ж? Мій батько поліг, як мені було десять років, у боях під Перекопом за радянську владу. Червоний партизан. Що вони мені можуть зробити?

46

Душа повна розмов із тобою. Розмов без слів. Картини й образи обступили мене, а в цілому це зветься — сум за тобою. Чи чуєш ти мене в цю мить?

Я не знаю, чи тебе люблю, чи витвір своїх марень. Стендаль каже, що центральне місце в житті посідає щастя. А щастя — то бути пліч-о-пліч із людиною, що ти їй дорога. Холод може заїсти людину. Я через холод нидію й гину. І от тепло з’явилося. З твоєї посмішки, з твоїх очей. І я боюсь, що сама себе обдурюю. Щастя сліпого може стати трагедією, коли він після видющости знов мусить стати сліпим.

Тому я питаю тебе й себе: для чого? Для того, щоб потім знов піти в кам’яну скриню? Я до неї звикла, як кінь у шахті звик бути без сонця.

Гаїна перевела дух. Геть видива, вона не закохана! Це збунтувалося природне бажання мати друга. Всі знаходять подібних собі, а чому Гаїна ні? Зіна й усі інші — то сурогати. А якої треба сили, щоб перейти через життя, несучи на собі цю нікомунепотрібність! Ось сама вона: готувал себе до такого, та й бачить, що здає.

Чи витримає вона? Скільки раз вже вчила себе: треба навчитися пити гірке, бо коли все разом сьорбнеш, то затруїшся. Треба виробити імунітет. Треба бути духом сонячною. Тепло, де ти? В книжках? В техніці літературної композиції?

Гаїна дуже велика поклонниця цієї штукенції, —-а хіба люди не віддавали жару своєї душі колекціям марок, ґудзичків? Чому б їй не мати своїх "ґудзичків"? Треба кудись вкласти цей жар. Гаїна боїться людини, боїться, що людина її не прийме з таким жаром, із теплом. Гаїна не вірить, що вона комусь потрібна. Вона ладна відвернутися від усіх, стати відлюдком, аби знайти своє тепло. Вона кричить, як полководець, коли міст висаджено: "Розуме! Чому ти мовчиш"? — Розум сказав: "Збудувати міст!"

Який же міст збудує Гаїна?

От, зараз! Не читати. Нічого не думати. Писати ці дурні лементи. Який же міст?

Збудувати себе!

47

Коли повісили на стіні списки, Микола навіть не підходив до них. Він уже знав усе. Серед майбутніх аспірантів його прізвища не було. Про це він довідався раніш, у кабінеті секретаря партійної групи університету.

Парторг спеціально викликав його на таку розмову: вони в університеті зробили все, що змогли. Дали найкращу рекомендацію. Оцінка керівника катедри блискуча. Але там, — парторг зробив павзу, — там вважають, що товариш Мадій до наукової праці ще не готовий. Його праця відгонить концепціями західніх буржуазних учених, а це радянській науці не підходить.

Микола хотів щось заперечувати, але парторг не дав і вичитував далі:

— У твоїй праці зігноровано клясовий підхід, недостатньо показане клясове розшарування й рабовласницький характер скитської держави. Воїн-аристократ перетворювався в магната-купця, в нетрудовий елемент. Нічого не сказано в тебе й про те, що в скитів існувало вже клясове розшарування, — бідні працювали на землях багачів. Ці збіднілі члени громада, що не мали свого воза, вони й були продуцентами хліба, торгували ж цим хлібом магнати-аристократи. Експорт хліба до грецьких колоній і портів був головним джерелом прибутків скитської аристократії...

—... Так же й тепер! — хотілося крикнути Миколі, чуючи отаке. Та треба було слухати про клясове розшарування, яке цей парторг натягнув на свій копил.

—... Або ось рабство... При війську у них завжди були натовпи беззбройних хліборобів і конюхів — рабів... А в тебе, товаришочку, цього нема. Бідні, що не мали своїх коней, мусіли йти в раби до своїх багатих родичів. Цю рабовласницьку природу скитського суспільства переконливо висвітлюють у своїх геніальних працях Маркс і Сталін, а в тебе, браток, ні словечка про це нема. Так, що прийдеться тобі, братішка, переглянути свою працю і зробити її пристойнішою. А тому...

І парторг довірочно показав резолюцію з написом угорі — "таємно": "З огляду на те, що Микола Мадій походить із бідняцької родини та що його батько загинув у боях за пролетарську революцію в 19-му році, йому дозволяється бути викладачем історії в середній школі на периферії."

"Дозволяється"? Який глум! А де подінуться його мрії про наукову працю, про аспірантуру, про докторську дисертацію? Як плекатиме він

візію про велич України далеко від великих книгозбірень і науково-дослідного інституту? Він, її плоть і кров!...

48

Теж мені протекторка знайшлася!. Зінина вся думка скерована на те, щоб якось пропхатися, протовпитися, просунутися. І з цими методами вона й до Гаїни лізе.

— Порадься з жидівським письменником, Давидом, як поговорити з головою ювілейного комітету, — навчає вона.

— Давид дуже хороша людина, — відказує на це Гаїна, — із ним приємно говорити. Але якби я звернулась за такими порадами, чи він мені почав би такі поради давати, то, я думаю, уся приємність випарилась би.

— То ще краще: піти до обкому партії у відділ агітпропу. Там сидить Партецький, він себе вважає дуже великим літературознавцем і любить, коли до нього приходять просити. Головне, — не треба мовчати!

Мабуть, це вже випробувані шляхи, — із успіхом. Зіна не каже, але по чомусь невловному видно. Може по цій повчально-наказовій нотці?

— Принеси мені щось своє, — ще каже вона, — я подивлюся, чи можна його десь пропонувати до друку...

Вона вже береться мені иротеґувати? Бере наді мною шефство? Вона навіть піде до президії Спілки письменників, за Гаїну Сай просити! Аякже, вона теж визначна парсуна, може за інших слово сказати, а тим часом і свої справуночки просуне...

На це Гаїна відповідає здогадом:

— Може там в агітпропі партії спеціяльно придумали ці ювілеї та переклади, щоб дати "своїм" заробити на "кусочек хлєба ис маслом"? От, якби Шевченко знав про ці знущання! Ні, не треба нічого ніде просити! Мені ці "методи" огидні і... не можу! Краще працювати над тим, до чого душа лежить, ніж викручувати свою душу.

І що Гаїна таке сказала? Зіна на неї смертельно образилась. Ледве вітається.

49

Микола сидить удома, чорний, як туча. Люто перегортає він сторінки своєї злощасної праці й начиняє її цитатами із Сталіна, — хай їдять! "Завдяки мудрому керівництву... В своїй праці товариш Сталін геніяльно зазначив... Старший брат..." — Старший брат? Навіть, коли починати історію з Київської Русі, то Київ старший за Москву. Чорт з ними! "... Старший брат... допоміг українському народові..."

Тут поламалось перо. Поки насаджував друге, вихорем летіли свої, непросвічені думки. Все, що найстарше — на Україні. І не північніше. Повище сучасних етнічних меж України археологія не знайшла ще ні одного сліду палеоліту. Палеолітичні Тарасові й Аріяднині селища, ті, що їм по двадцять-тридцять тисяч років, — де вони? Кирилівська стоянка — в самому Києві, Гінці, Пушкарі — на Полтавщині, Костенки — на Вороніжчині, Мізинь — на Чернігівщині, Амвросіївка — на нижньому Дніпрі, Володимирівка — на Гуманщині... Де це все? А кубанські, а кримські? А що у вас на Московщині у той час? Поставили в чотирнадцятому столітті нашої ери на річці Москві перехнябленого моста й кузню та й чванитеся своїм "Кузнєцкім мостом..."

На ручці вже нове перо. Тепер треба ще й про рабовласницьку природу Скитії подати, за вказівками мудрого нашого вождя товариша Сталіна. От тут Микола й задумався. Що ж ті раби у Скитії робили? Ні міст, ні колгоспів не було, Біломорканалу скити не будували даровою

силою тисяч рабів... Ані одної цитати з Геродота не підбереш, прийдеться обмежитися "мудрими вказівками"... Е, вали! А натомість треба буде викре-слити, що все доросле чоловіче населення було завжди при зброї і це з нього складалося скитське військо. І що це дуже нагадує козацький уклад та ідеал: усі — вільні козаки, без холопа, без пана. Всенародній зрив, Хмельниччина, на цьому базувався, на цій підвалині наридньої української свідомості, на цьому самозрозумілому одвічному праві, успадкованому від дідів-пра-вдурів. Ще дивно, що до цього не причепилися. Не помітили, видно.

Отак то виправляє свою дипломну працю Микола Мадій — із успіхом.

50

Грізна лава наступає на Гаїну, коли приходить весна. Як боронитися? Нікому цього не сказати, а міркувати треба. Не міркувати, а відганяти, забивати, — вже й способів не вистачає. Міркувати, — ятрити себе, добра не витворювати, тільки шкоду.

Та ці ж питання — основні для неї, як про них не думати? Як не спостерігати себе?

От, оцей афектовний стан. Хочеться і про Лесю Українку, і про Пагубу, і про Зінині метаморфози, і про зоряне небо над містом, і лежить облогом велика тема, "Жменя колосків", почата Нового року.... Все не обіймається нездійсненою творчістю — головною темою її безвихідних дум. А пойняти все, всюди бути, — мало сказати: хочеться. Потреба! Спрага! Жадоба!

Якби то можна було створити композицію, що обняла б усю текучість життя. Якби над Гаїною не висіло зась, якесь страхопудище! Кістлявою рукою показує воно на сучасні й невчасні теми, ідеологічно невитримані й сухозлотицею витриманости обгорнені, корисні й безвартісні для СОЦІАЛІСТИЧНОГО будівництва, потрібні й шкідливі, життєрадісні сто з

гаком процентні позитивні герої і таку кислятину, як оце Гаїнине писання... Якби можна було писати, що хочеться!

"Трактористка" лежить відкинута, немила на столі. І коли Гаїна візьметься за неї знов? Додати той "на замовлення" кінець (трактористка в Кремлі дістає орден від самого.. — і тоді вони приймуть. Ні, їй хочеться чогось різноманітнішого, складнішого, багатшого. Але Гаїна до трактористки візьметься. Навіть бачила одну таку... Нарвана, але все таки козир-дівка, не викинеш же ти її з народу. Та й треба ж чимось заливати свою заклятість.

Гай-гай, заклята, зачарована. Зняти заклятість зміг би коханий, але ніхто її не любить — і вона нікого.

Болить її це нерозв’язне. Віддано любити можна тільки тоді, коли й кохана істота віддана. Але це вже не віддано, як за давання ти вимагаєш віддання. Коли бачиш, що твоя приятелька не дає тобі стільки приязні, як ти їй, — і ти втрачаєш приязнь. А що ж у такому бездонному, як любов? Яка тут любов? Я себе в першу чергу люблю, а іншого тільки доти, доки не вразить мене. Отже, ніякого тут виходу нема. То Гаїна така вже егоїстка?

Ні, Гаїна жадає бути відданою, та нема кому.

Йде вона Крутим Узвозом і зорі зовсім близько. Раптом відчуває вона, що крім цих кам’яних згромадищ, над нами є ще простір і небо, є куди летіти, й не придушать її рамки міста. Весна йде, навколо тепле, запашне повітря, — скинь тягарі, Гаїно!

51

Може це останні дні й тижні, що "дозволяється" сидіти тут біля криниці мудрости? Але Миколі обридло все. Ні думати, ні читати не хочеться.

Все йде своїм порядком, і його волі тут немає. Вже цими днями має він сказати, в яку область хтів би їхати на посаду викладача історії в десятилітці. Може попроситися до Західньої України? Треба б зайти до Василя. Чув Микола, що той уже повернувся назад із Галичини й знову працює в тій самій школі. Може, справді, до Галичини проситися? Добре, що хоч можна вибирати? Е, зайду до Василя, розпитаю!...

52

Здається, Гаїна занадто багато уваги віддає самоаналізі. Небезпечне зайняття. Воно на жарґоні критиків зветься "самокопирсанням". Можливо, на неї впливає Марсель Пруст із своїми "Розшуками втраченого часу"?

А що ж робити, як на душі таке вихрить, а нема з ким розібрати, де тут своя вдача, а де зовнішній тиск? Чому вона нидіє, скніє? Як би то стати зверху та подивитися на себе?

Ідучи до книгозбірні через парк, Гаїна відкрила, що ось-ось має гримнути весна і що найбільше її нещастя — непоміркована гордість. Ох, оця її неприборкана амбіція, сплетена з невірою в себе, із самознецінен-ням! Ось оці дизгармонійно поєднані непоєднальні речі кують Гаїні всі її нещастя.

А вже повертаючись, сказала собі, що гордість і невміння вклонитися, де треба, — то її найбільша охорона й панцер на шляху оборони власної індивідуально-сти та найбільшої її життьової місії: самовдосконалення. Зіна колись зневажливо сказала, що така ідея — жадна. Ніяких горизонтів. — А яка добра? — запитала тоді Гаїна. — Інтернаціоналізм? Як не буде вдосконалена сама людина з власного внутрішнього покликання, то й інтернаціоналізму ніякого не буде, крім мертвої догми, про яку говорять, але в яку ніхто не вірить...

От які слова хотілось би говорити Вродливому, що йшов би оце поруч. Та його не видно вже кілька днів. Замість його самого, спогади товпляться у душі, оті скарби великі, оте багатство неомірене, що його ніхто в неї не відбере... Якщо тільки Гаїна їх сама не розсипле.

Коли б і не побачила ніколи більше в житті Вродливого, зостанеться його їй багато. Рідна, тепла, золота посмішка! Милий друзяка!

Дурні мрії! Низати їх у слова не варто, бо це сміх один, які дурні!

А хіба Гаїна не має права навіть насмілитися бути дурною? От, хочу мати дурні мрії, я, Гаїна! І що ви мені зробите, фабриканти мертвих схем та догм?

Мрія небезпечна. Краще вже підійти й запитати:."Пагубо, чого ви такий похмурий?"

53

Така маленька кімнатка у Василя, що нема як і розминутися. Та це ж навіть і не кімната! Це — колишня купальня з кахляною долівкою, слідами від ванни та з вузькою смужкою матового скла на тому місці, де має бути вікно. Тут на вікно й стіни не знайдеться. В цій келії ледве вмістилося залізне ліжко, столик і стілець.

— І чого це ти сюди втиснувся? — першим словом привітання вирвалось у Миколи. — Ти ж мав таку гарну кімнату.

— А що, кімната буде мене чекати? — філософічно відповів Василь. —Мені тут добре. Це — школа, тут я працюю, далеко ходити не треба.

— Та тут же й чихнути ніяк! Нема повітря!

— Але більше, ніж у Львові, — ще вигідніше розсівся Василь на своєму ліжкові і... весело розреготався. — Ех, якби ти побачив, яку чудову резиденцію мав я там! Із вікнами на парк! Окреме помешкання із самостійним входом, килими на стінах та на підлозі, та все в українському стилі! Якісь націоналісти зникли одної ночі, залишили все... Ціле, незачеплене!

Микола дивиться на цього стоїка, що покинув розкішну резиденцію з килимами і вікнами до парку заради цієї цюпки та ще й радіє. Нема де шкільних зошитів покласти, думка об стіни б’ється, а він...

— Ще й, уяви собі, був там неабияким цабе, — кепкував Василь. — Інспектором книгозбірень усієї области, на всю губу начальство... Але волію перевіряти зошити у цій комірчині в Києві, ніж ті високі львівські посади та резиденції. Я ж сам попросився, щоб мене відрядили назад до Києва. І такий був щасливий, коли вже сів у поїзд!

От тобі й маєш! А Микола намірявся щось подібне зробити, думав туди їхати. І від чого ж це Василь так утікав?

Але Василь не поспішає з одвертостями. Він розказує все загальне, не раз чуване, добре відоме тут у Києві… Як приїхав він до Львова, то вже всі львівські крамниці були обчищені від товарів, виметені. Наша сарана розкупила й розхаґіала все, навіть нічні горшки. Це ті, що перші допалися, так постаралися.

— Ми тут чули, — не дивується Микола. — І бачили. По два авта усякого барахла попривозили деякі, високі птиці. А трохи менші, то просто возом притарагу-нилися з тим проклятим буржуазним добром...

— І при тому вони платили там нашими грішми, інакше кажучи, просто грабували, бож місцеві люди бачили вперше гроші й не знали, що в нас треба дати сотні карбованців за те, що там іде на злоті…

— А чи правда, що знаходилися ще й такі типи, які платили облігаціями, наче грішми? От, жлоби!

— Словом, як я приїхав до Львова, то в крамницях було вже так само, як і в нас, — порожні коробочки на полицях. Ще щось можна було купити на товкучці, люди продавали своє... Ось цей костюм, що на мені, на товкучці придбаний...

— Порядний! І там є товкучка?

— Відразу навчилися.

— А чи правда, що наші дами на вулицях і в театрах з’являлися у нічних сорочках? В нас стільки про це плещуть... Нібито, ті дами були певні, що вони — в-бальових сукнях...

— Еге, було таке, — притакнув Василь.

— Я щось не можу повірити. Хіба ж наші жінки не вміють до смаку вбиратися? Не бачили ніколи нічних сорочок? Чи ми не бачимо влітку на вулицях Києва елеґантних модниць?

Микола запитливо подивився на Василя.

— А ти думаєш, якась лєйтєнантша з Пензенской деревні, взагалі, знала, що існують якісь на світі нічні сорочки? — здвигнув плечима Василь. — Та певно, що такі випадки були, як отака Аксінья із своєї дєрєвні опинилась у Львові. Але от що... Львівські панюсі похопили це, роздули й перенесли огулом на всіх "східнячок".

— Східнячок? — не зрозумів Микола. — Цікаве слово!

— Ще такого не чув? Львівського походження. Там нас усіх східняками прозивають. Ой, ці львов’яни з їх язиками! А особливо жіночки! Часом поставлять тебе в таке становище, що на грані леза балянсуеш. Я одній інтелігентній жінці, — бібліотекарці! — порадив був вивчати російську мову. Мовляв, здасться. Як приїдете до Києва… А вона мені: "То це в вас там така Україна, що я в Києві мушу по-московському говорити? Такої України я й знати не хочу! Не люблю московської мови й ніхто ніколи не змусить мене "чтокать да какать"! Ох, дурепа, дурепа! Мій обов’язок був про те переказати, куди слід... Бож ти, мабуть, знаєш, що всякий, хто дістає перепустку за колишні кордони, має таке зобов’язання. І що? Гарна, розумна, інтелігентна жінка через пару необдуманих слів — ф-ф-і-і-ть? А якщо я цього не зроблю, то я — ф-ф-і-і-ть! Дурацьке становище. Не можна було зустрітися ні з ким через оце їхнє нестримне розпатякування. Якби я був ретельний у виконанні свого зобов’язання, то... тільки й чуєш: там підстрелили кореспондента газети "Совєтская Украйна", там без вісті пропав уповноважений культ-пропу… Потім знаходять труп… Весь час будь напоготові, постійно озирайся на всі боки, неси на собі забороло... Ні, у найбіднішій цій кімнатці я вільніший і щасливіший, ніж там серед килимів.

Микола киває головою. Зрозуміло тепер, тут і здогадуватися не треба. Ясно й так. А він збирався…

— Один тільки раз, уже на від’їзді, я був щирий у Львові. Милі й гарні люди, — які вони там гостинні! — влаштували мені прощальну вечірку. І я, відпроваджуючи додому ту оглашенну бібліотекарку вже маючи в кишені квитка на поїзд, не витримав. "Шкода мені, — сказав я їй, — шкода мені, що ми вас завоювали. Галичина, — такий чудовий нерушений заповідник України, а як ми побудемо тут з пару років, то й тут заведемо все оте наше свинство". Не знаю, що вона подумала на це. Здивовано так глянула й нічого не відказала. Порозумнішала за півроку.

І так само здивовано Микола глянув на Василя. Якісь нові нотки, що їх не знав у дольвівському Василеві, відчув він.

А все ж, хоч там і лезо бритви, а все ж цікаво було б побачити такий світ, де люди звикли казати, що думають, де не ховають своїх переконань за сімома запиналами.

54

Як нудно, як нудно! Від нудьги Гаїна гине! Примусила себе сидіти вдома й писати якийсь марудний нарис про свинарку з орденом. Про таку епохальну високоідейну справу: свині її народили багато поросят і за те вона дякує товаришеві Сталінові. Зрештою, і такі в нас є: мріють про орден і люльку Сталіна. Гаїна не кривить душею. Але так нудно!

Вже знову гарчать на неї ці критикончики-балабончики. Гаїна того й у думці не мала, що є між ними Алік, критик із таким самим ім’ям, що й у її "Білій хустині". А тепер вони особливо зацікавилися цим її оповіданням. Чула вже... Зіна казала, що в найближчому числі "Радянської критики" буде гостра стаття на це оповідання. І щоб якось захиститися, треба цю свинарку репіжити. Колгоспна тематика. А ось відколи маринується в журналі "Юна гвардія" її новелька "Пахощі степового зілля", з числа на число відкладається, а й досі не друкують. Певно, від Мікадовича нема санкції. То ж кажуть, що цей князь української літературної сатрапії затверджує особисто зміст усіх журналів... А також запрошення на бенкети.

Якби ц е надрукували, то може б і те.

Дивно, але так виглядає, що Гаїна випливає на ширші води. Починають її друкувати, навіть ось статті на себе діждалася. Хай лайливої, але... але не те мертве мовчання, наче вона не існує. Дивно, проте на спині четвертої хвилі випливає вона.

Це має Гаїна таку теорію. Бачить вона хвилю за хвилею, що зносить цілі верстви, шари суспільні змиває. Перша хвиля — початки революції — забрала й "скинула в Чорне море" поміщиків, імперське чиновництво,

велику буржуазію, фабрикантів і купецтво. Друга хвиля пішла на хуторян, на дрібних землевласників і на ремісників-кустарів. Серед них змела й Гаїниного діда, і його хутір із стома десятинами землі. Правда, дід і так би помер, від старости. У своїй хаті, а не на цементі "холодної". Може це потрібно було революції, але за законами марксизму є ще якийсь містичний зв’язок між тим дідом, який хіба цукерку на Різдво подарував, та Гаїною, яка усе своє життя — чистий пролетар. Коли яка власність була в її життю? Коли з чиєїсь праці жила? В шістнадцять років прийшла до Києва вчитися пішки. Ця друга хвиля відкинула Гаїну на далеку відстань, хоч не зімняла.

Але третя хвиля, що перейшла землею українською, — вирила прірви, змила найширші селянські маси, залишила вимерлі села й вікопомну кривду цій щедрій землі. Ця третя хвиля покрила Гаїну, кинула об ребра скель із гострозубими назвами-пащеками: "буржуазний націоналізм", "рупор дрібної буржуазії", "куркульська агітаторка" та іншими рогатими страховиськами. Чи такі в неї сили, щоб опертися? Упала й лежала непритомна.

Та за тими хвилями прокотилася й четверта, вже на тих, що доконували попередні спустошення. На членів партії та тих, що тако-сяко зачепилися за наш радянський корабель. Через Гаїну ця четверта хвиля пройшла горою і не зачепила, бо що ж таке Гаїна Сай? Безталанна невдаха, Синя Панчоха, невиразна тінь, викинута за борт. Інші недобитки третьої хвилі поставали хоч сторожами, двірниками та шахтарями, а вона просто ніщо. Парія. Тільки одна вона в усьому світі сповнена певности, що праця із словом — її святе право. І більш ніхто. Але хай! Хай увесь світ думає інакше, Гаїна буде своє право здійснювати. Які не є малі сили, — боротись за нього. Пробиватись крізь каменистий ґрунт і рости.

Тепер вона потрапила в цікаву позицію. То ж звідусіль її виганяли ті, що сьогодні самі поставали "ворогами народу". Але не всі виганяли. Є такі, що з першою можливістю прочинили їй двері. "Приносьте щось,

надрукуємо. Тих, що вас били, вже нема". От, і журнал "Колгоспниця України" замовив нарис. Гаїна випливає на четвертій хвилі у життя!

Тільки нудно їй писати на замовлення. Нецікаво! Не вміє! Лише те, що само собою виливається, не питає, — можна, чи зась, — те запалює вогник творчости, креше іскру, жере час.

Так нудно Гаїні, що навіть туга знітилася. Тільки жаль до Пагуби. Сперечається з ним у думках. Чого він нарочито її принижує? Гаїна йшла йому назустріч, а він надувся й не глянув! Хіба це можна забути?

А коли б так із приємністю для себе міркувати, то Вродливий може те саме відчуває, що й Гаїна. Та його надутість може маскує глибину, і сум, і тугу, що й у ній? І може те чекання, коли нема тільки одної людини в залі…

І це все, що на її долю припадає, — вірити своїй уяві?

55

Микола гадав, що вже назавжди позбувся багатоголової медузи, горгони й мегери, — а вона його таки знайшла!

Приходить він оце додому, а на порозі біля дверей сидить цяця. Голос її той обридливий, горловий, безапеляційний! Все, що вона каже, вже давно вирішене, тільки виконувати.

— Я принесла тобі листа від твоєї Надії, — сказала Майя так, наче вони вчора бачилися. — Лист прийшов на мою адресу.

— Чому на твою? — здивувався Микола.

— Бо я написала їй, щоб не турбувалася більше, я твоя жінка. Чи дозволиш відкрити й прочитати?

Гарпія ще й знущається! Лист, справді, нерозкри-тий. Микола знизав плечима. Що нового для себе може вичитати ця? Надія вже давно написала, що виходить заміж, за якогось осетина. Микола знає, що лист — лише привід. Розмова буде далі.

— Ага, — читала Майя листа (листа про себе, а коментарі вголос). — Вона мудро зробила, і от — щаслива. Бач, яку корисну дала я їй научку. Тепер знає, як треба фронтовим ударом завойовувати чоловіка й не ловити ґав.

— І чого ти ще хочеш? — перебив Микола пащекування, навіть не беручи листа з її рук, щоб самому читати.

— Я вже нічого не хочу більше, як маю! — Майя з апльомбом заклала ногу за ногу. — Знаєш, де я взяла твою нову адресу? У партійному комітеті. Я там сказала, що ми, — жінка й чоловік.

— Де це написано? — скрипнув зубами Микола.

— Не турбуйся! Але ти повинен бути мені вдячний.

— Я — вдячний?

— За те, що я принесла тобі добру новину. Призначення на Урал тобі не буде.

Що вона меле? Яке призначення? На який Урал? Микола на Урал не просився.

— Так! І дякуй мені, що я випросила тебе й ти залишишся на Україні.

В Миколі підносилася хвиля люті. Взяти б і викинути це зінське щеня за двері! Прийшла мене шантажувати тут! Але це, знов, дуже цікаво. Ми ще нічого не знаємо, ще місяць до закінчення учбового року, як уже десь у якихось кабінетах призначають, лічать, мов курчат у койці, — що на юшку, а що на печеню. І тому Микола стримався. Що вона ще виплеще своїм нахабним краканням? Отже, мене "призначають", а вірніше, засилають...

— Хоч би і на Сибір, хоч на Камчатку, хоч на Чукотський півострів, — аби здихатися фурії, — проте не витримав він.

— Не турбу-у-йся! — проспівала Майя. — Я за тобою й на Огненну землю, і на полюс, і ще далі, якщо можна буде... Але я тебе випросила, пам’ятай. І май на увазі: це вже другий раз я тебе врятувала. Твоя пам’ять, мабуть, тримає, що зроблено з поклонниками Зерова й послідовниками школи Грушевського? А тепер — адьє-о-ревуар, не буду заважати тобі в твоїй науковій роботі. Проведеш мене трохи?

Вона "не буде заважати"! Цілий вечір тремтіла душа, всі фібри, всі нерви від обурення. "Науковій роботі..."

Лють його відступила трохи на задній плян лише тоді, як почав читати Надійчиного листа. Справді, дуже цікавий. Писала вона аж із Північної Осетії. От, куди може занести доля людину. Писала, що й досі не може звикнути до тамтешніх звичаїв.

"Уяви собі, — писала вона, — всі в селі, де народився мій чоловік, вважають себе братами й сестрами. Уяви собі, приїжджає до нас у місто із села такий брат, а по-нашому, односельчанин, і гостює собі, живе, — він бо в себе вдома. Може він гостювати тиждень, місяць, рік і більше, — та й вважає це своїм правом. Він же в своїй родині. Яко братова жінка, я маю йому варити, прати, вслуговувати за столом. І непристойно було б з мойого боку виявити хоч виразом лиця своє невдоволення..."

Який не був схвильований Микола, а це його наелектризувало. Живий родовий лад! Десь із підпам’яті виступило, що осетини це ж нащадки алянів, савроматського племени, і що мова осетинська вважається модерною паростю скитської. То це ж те саме подають і старовинні джерела про родовий лад у скитів. Вся громада — брати. Вирізнялися лише покоління — батьки, молодші, діти. Діти вважалися дітьми усіх старших, та воно й зрозуміле… То ж недаром греки-хронікарі так прославляли чесність і щирість скитів, їх родову спаяність, справедливість… Не треба заглиблюватися в минуле, коли можна це спостерігати ще живцем.

Для тогочасних греків оцей родовий побут уже був минулим, незрозумілим пережитком, як видно з Гомерової "Одіссеї". Оті "сватачі" Пенелопи викликали загальне обурення тим, що роками сиділи в домі Одіссея, пили-їли, розважалися й бавилися у чеканні, поки Пе-нелола вибере котрогось із них. Бо ж вони всі були брати (як у сучасній Осетії) і всі були законними чоло-віками Пенелопи, замість загинулого Одіссея! Дім Одіссея — і їх родовий дім, його отари овець та череди — їхні також. Оце ж і Надійка опинилася в такому старому-престарому індоєвропейському роді та й нема як нарікати…

Спокійний, з відтінню гумору, тон Надійчиного листа вплинув утихомирливо й на Миколу. Не знати, що керує людською долею. Ось Миколине нещастя стало щастям колишньої нареченої. Невідомо, що зле обернеться на добре, і навпаки.

Одне з цього всього добре й для Миколи: він може без закидів сумління писати до Надії й розпитувати її про осетин-алянів — (може і йому що здасться?). Вона ж там напевно й мови вивчилася, і не від того, що в селі їхньому буває. То цікаво, які там у них звичаї…

А з Майєю ми ще дамо собі раду! Так лясну по руках, що довго буде пам’ятати, як то оклепувати облюбовану жертву!

56

"… Багато разів павутинка еманації простягалася між нами й багато разів обривалася. Тепер вона обірвана.

Можливо тепер, коли цей "павутинний роман" на грані між дійсністю та спогадом, час мені запитати Вас: чи Ви не суцільна гра моєї уяви?

Про це багато разів поривалася я запитати Вас, але смертельний страх охоплював мене завжди, коли я до Вас зближалася. Виростав неперехідний вал, вищий за мене. Ще нікого в житті так не боялася я, як Вас, і від страху ставала скована, наче змертвіла.

Ви не раз бачили погляд мій, погляд сомнамбули. Я питала себе: "Що це за з’ява? Може фантом? Чому ця незнайома людина так притягає мене й так лякає? Чому кожен той погляд відбивається в мені спалахами й пожежами? Чому безперестанна думка так виснажує й вимучує? Може варто поговорити раз — і все розвіється?

Але не знаходжу в-собі сили для цього.

Я більше не хочу витрачати на це свою душевну енергію. З цим листом приходить до мене велика полегкість. Кінець загадці! Кінець грі уяви!"

Багато вже листів порвала Гаїна. Але цього листа покладе вона на столі перед Вродливим. Добре чи зле, шукає Гаїна виходу, як уміє. Так їй здається, що з цим листом приходить до неї велике облегчення. А як буде насправді?

Що ж Гаїна робитиме, коли після цього в читальню не можна буде зайти? Куди себе подіти? От, заковика! Тут вона має хоч таке-сяке духове пристановище у цій безлюдній самотності, а тоді? Чи рядити так свавільно своєю долею?

Так!

Ні!

Щось треба вчинити!

57

Ці оббивання порогів у партійному комітеті, у Наркоматі освіти, у відділі науки Цека партії, — добування перепусток, із чеканням, поясненнями, вислухуванням нотацій… Яких це коштує нервів! Тут не нервів, а сталевих тросів треба. Скільки б він за цей час прочитав, передумав, розшукав!…

А для чого? Чи не однаково? Чи поможе це?

Ні, я мушу! Відчиститися від болота, що наліпила на чисте ім’я Мадія причепа. Чого це вона має Миколу рятувати? Він сам уміє. Від чого вона має його рятувати? Що він таке вчинив проти влади чи проти уряду? Секретар університетської організації закинув відсутність громадської роботи, — одне, що й міг. Нема активности! Так, наче активність це — торохтіти-тарабанити на зборах заяложені промови, складати докупи штамповану фразеологію. Активність мозку — для них не актив-ність. І це ще в університеті. А коли стане вчителем, то так і будуть ганяти по всяких громадських навантаженнях!

Здається, моя помилка. Чого поліз у партію? Хіба нема безпартійних істориків та аспірантів? Сидів би собі тихо безпартійним, не було б усього цього чортовиння, з Майєю вкупі. Оце то забезпечився! Перестрахувався.

58

Учора й сьогодні Гаїна жагучо хотіла бачити Вродливого. Забула б за колючі дроти умовностей і підбігла б до нього з усім своїм найкращим. І його не було. Але чому ніколи так гостро не відчувала його відсутности, як тепер?

Коли не буде його й далі — Гаїна потужить-поту-жить, та й почне байдужніти, як от байдуже їй до розкоші. То — не для неї! Її дивацтва, відлюдність та внутрішній, нікому нецікавий і незрозумілий сад, ритм на-ростанній-палахкотіння й спаду-завмирання душевних сил, ще більше запустять своє коріння.

Хтось там скаже: ніякої користи світові. То… то чи вона сама — не частина світу? А хоч би й хотіла себе змінити… Вдачі ніхто не переробить. Треба якось до-калатати той час, що покладено жити.

От був би конфуз, якби Гаїна із своїми приязнями та щиростями вдалась до Вродливого, а він зчудовано видивився б! Живе він якимсь своїм змістом, нема в ньому потреби її бачити… То тільки вона прив’язана павутинами-мотузками…

"Наукова робота"! Який глум! Аж чотири рази: ха-ха-ха-ха! Ні, п’ять разів, ні, цілу годину, на весь світ: ха-ха-ха!

Доведетеся тобі, предку Мадію, Прототієвий сину, вдовольнитися тими чотирма сотнями коней, що поховані з тобою в могилі на Кубані. Історика Мадія не буде.

Розділ 3

1

Микола йде вестибюлем і несе важкий тягар свого приниження. Щойно там, під дверима кабінету наркома освіти, почув він, що його

наукові аспірації — тільки мильна булька. І не з уст самого наркома, а лише наркомового секретаря. Нарком не мав часу його прийняти.

Щоб знечулити чергову кінську дозу отрути, і йде він оце знов до своїх друзів-книжок, до книгозбірні, може там прийде до пам’яті.

І що це було допіру? Чи йому привиділося? Гаїна Сай до нього говорила? Може це яка галюцинація? Що ж хотіла вона сказати?

2

Ну, листи вже непотрібні! Непотрібен і той останній, можна подерти. Вже крапку поставлено. І Гаїна не шкодує. Жаль тільки цієї залі. Але, — де п’ють, там і ллють. Тепер шукатиме зміни, світ-заочі, не можна вже їй сюди!

То що ж, із цієї хвилини вже слід дати заголовок третій частині цього зошита. Це вже післямова роману "Синя Панчоха". Був "Зойк Синьої Панчохи". Було "Скрипіння Синьої Панчохи". А тепер? "Позіхи Синьої Панчохи" чи що? Так, позіхи, бо порожнеча. Пустка, що її треба чимось заповнити.

Буду працювати удома, а в вільний час ходитиму по садах та парках. Геть читання! Геть висиджування по книгозбірнях! Непотрібні турботи про порядне взуття! Бійся тепла, що на дні таїть отруту!

Та й о! Мужньо сприймай самотність, що на неї приречена змалку!

І якщо Гаїна тепер у розбурханому стані, ні про що інше думати не може, то вже тієї людини в її вихорі нема. Та людина ні при чому. Вона перейшла крізь усі Гаїнині іспити й, не розмовляючи, Гаїна знає: людина та не мала ані крихти тепла. Гра уяви підвела Гаїну, обдурила. Нікому вона непотрібна!

3

І вчора Гаїни Сай не було у книгозбірні, і сьогодні нема. Що ж Микола має зробити? Може… Може розшукати її адресу? Ось скоро вже його в Києві не буде, то треба зробити це тепер. Хто ж міг би знати, де вона живе?

Його турбує це. Значить, щось важливе, як вона звернулася?…

4

Гаїна прокинулася з гострим почуттям: я — осміяна! От, плоди довірливости й нездатности бути штучною. Ось тобі!

Ні, Гаїна не шкодує. Вона ж увіч побачила, що створила собі мрію, а там — нічого нема. Банальний і аляпуватий. Гаїна думала, що під тим виточеним мармуровим чолом є душевна тонкість… А виявилося, що отой нудист Трощенко — і то цікавіша істота.

Що я зробила? Нащо? Що штовхнуло мене?

Розмовляла з Трощенком у фойє, він доконував Гаїну своєю черговою п’єсою. Проходив оцей манекен…

Ще треба було йому зупинитися на мить, — мов вражений, мов для привітання. Справді, скільки це часу, як бачили одне одного? Гаїна перериває Трощенків монолог, каже: "Вибачте, одну хвилину!" А слідом за цим: "Почекайте, я хочу…"

І…

— Ви до мене? — здивовано обернувся Пагуба.

— Так, я хочу щось запитати.

— Відносно чого? Ну, я вас слухаю...

Гаїна відчула себе прибиральницею, що з мітлою зайшла до кабінету начальника й, перешкодивши підписувати папери, просить підвишки заробітньої платні. "Відносно чого?"... Все можна простити, тільки не такий суржик. Інтимно вийшло, що й казати! Як тільки почула це "відносно чого, я вас слухаю", все в Гаїні збунтувалося. Весь її порив пропав. Здмухнуло.

— Я... — героїчно почала була й зірвалась. — Ах, ні...

Муки цієї хвилини, коли не можеш поривного сказати, а іншого не знайдеш нічого, коли таким тупим бевзнем стаєш, — можна втишити тільки провалом крізь землю.

— Ну, давайте! — протекційно підбадьорив "прибиральницю" "начальник".

— Ні, я вже іншим разом запитаю, — не знала, що белькотала Гаїна.

— Давайте, давайте... — ще підбадьорливіше умовляє "начальник".

Гаїна вже більше не може витримати цієї палі. Вона відступає, знічується, зникає. Однаково, ніяка сила не примусила б її говорити отут на сходах із людиною, що запитує "відносно чого?".

От, на кого тратила вона свою душевну енергію! Гаїна думає так: коли б ця людина була тонка й чутлива, то не пішла б вона отак додому, не добившись розмови.

Нащо ж він увесь час стежив за нею? Що за спорт? Добре, що Гаїна подивилась просто в вікно цієї халупки, побачила, що там, — тепер уже ніяке чарування її не пройме. Добре, що вона себе так обставила: тепер кожен рух її в книгозбірні буде її ганьбою.

5

Вже місяць минув із того часу, як заговорила Ляодіка. Микола щодня виглядає її — і нема. Що вона мала йому сказати? В ту хвилину Микола був такий розтрощений, потоптаний, ошелешений… І сам не второпає, як тоді все скуйовдилося. Що за дика коза?

І от у Миколиній свідомості все міцнішає переконання, що він мусить цю дику козу розшукати. Але як? Хто може знати, де вона живе? Він прийшов би просто до неї додому. Причин на це кілька.

Перша — останні дні в Києві. І хтозна, чи доведеться ще коли зустрітися. Гаїна ж Сай дала Миколі дуже багато, вона того й не знає. От, чогось ні від кого не йшло на нього стільки творчої енергії думки, бажання мислити, працювати. Хотів би їй це сказати. Невже ж тільки тому, що вона — істота жіночої статі? Ті, яких він знав, були зрозумілі, але ні від однієї не вихоплювалася ця чарівна іскра, що не потребує й дотику, а запалюється.

Друге — Микола читав критику на її оповідання "Біла хустина". Хотів би піддати їй духу. Це неправда, що її оповідання — "наклеп на радянську дійсність". Дійсність така й є. Хотів би їй сказатигщо чув у одному товаристві з приводу цього оповідання: "Хай вона прийде до нашого партійного комітету, ми їй видамо довідку, що все — чиста правда". Таке в нас робиться скрізь. І чому це не може бути позитивного героя серед репресованих? Всі вони — конче потвори? Чому селянин має бути показаний, як диверсант, злодій і бандит, а одвічний селянський закон "не займай чужого" — викривлення дійсности? Хотів би привітати її з гарним, правдивим, щирим твором. Одна стаття з тих напастей,

Шмульзонова, має заголовок: "На задворках жизни". То може на задвірках краще можна життя побачити, ніж на фасадах... Все це — полова, на ту злісну критику не треба зважати.

Ось, що хотілось би їй сказати. Ух, і дісталось же їй, бідній!

Тільки як це зробити? Такі споріднені духово, алеж реально вони нічого одне про одного не знають.

6

То вже не може Гаїна на нудьгу скаржитися. Щось ще гірше прийшло.

Вона думала, що четвертий вал перехлюпнув через неї, а лише вистромила голову, — і її накрив, топить. Чого це їх так зачепило те її мале оповіданнячко? Чого вони так заворушилися? Чи якась там парія, мала Гаїна, щось значить на тлі велетенського розмаху соціялістичного будівництва, що вони ним так вимахують? Якщо "Біла хустина" — наклеп на радянську дійсність, то чого так хвилюватися? Самі себе побачили?

Три погромні статті, одна навіть у столичній газеті "Коммунист". Обговорення у Спілці письменників. "Нещадна відсіч куркульській контрабанді в літературі!" "Наклепниця!" "Вилазка клясового ворога"... Чи Гаїна Сай така вже "персона ґрата", що цей несотворенний ґвалт учинили? "Нещадна відсіч" поширилась і на новелю "Пахощі степового зілля". Повернули. "Анемічне". Що ще чекає Гаїну?

І свідомо чи позасвідомо вона готується, збирає сили, щоб встояти перед майбутніми ударами.

Це вже їй нікуди нема тепер ходу. Вже ніхто не запросить принести щось до журналу, побоїться. Що б вона не принесла, яке б воно не було

най... найсучасніше, — повернуть, не читаючи. "Анемічне". Вже годі анемічному давати повнокровні твори. І що ж тепер робити? Сліпа стіна. Знов Гаїну виганяють із життя.

Критикам моїм, усякому перекотиполю, широка дорога в українському письменстві, а мені, з чорнозему, — сліпа стіна. Тепер тільки спостерігати, як "завойовання" зникатимуть, мов пара на сонці, та як почнуть сахатися й переходить на другий бік вулиці при зустрічі ті, що вчора приємно всміхалися...

Але ж ні бо! Перекотиполе тільки тому злетілося до українського письменства, що їсть із нього булочку. Якби не було тих всіляких вигод, то їх би тут ніхто не побачив, тих "українскіх пісатєлєй". Я ж без вигод буду працювати, хоч би що вони мені робили, хоч би як мене не помічали. Для себе. На кін — давній задум, мій, неторкнений ніяким "замовленням"! Виправдати перед собою це існування на землі!

Слова ці чудові, але чим платити за хату?

7

— До речі, — недбало сказав Микола, зайшовши ненароком до Василя. — До речі, чи ти зустрічаєш ту... як її? Гаїну Сай...

— Це ту маніячку? І нащо вона тобі? — заскалив око Василь, як це він уміє, коли хоче без слова сказати якусь глумливу задню думку. І, як колись, додав: — Не раджу тобі ангажуватися в Гаїну Сай.

— А чого це вона маніячка? — заступився Микола. Він зовсім не ненароком зайшов сьогодні. А все ж таки трохи скривив душею. — Я, бач, хотів пропонувати їй маленьку роботу...

Василева міна дедалі все більше розквашувалася в розлитому на лиці презирстві й нехоті. Знайшов, кому пропонувати, — казала ця міна.

— Отій світовій зануді? Вже були такі, що давали їй працю, хотіли помогти. Ось одна моя колеґа, одна вчителька, просила її замінити на пару тижнів у школі. Прийшла до неї до хати, як до чогось путнього. І що ж? Та її вигнала! — Вона хоче працювати в слові, в літературі! Вона — дитина цієї землі й має право на ту працю, для якої народжена, а не когось там заміняти. Хоче бути літераторкою, а іншим нічим не хоче бути. Це її право! Вона там потрібна! — Та жінка послухала-послухала, знизала плечима й вийшла. А що ця Сай таке зробила, чи сказала, що так дуже потрібна в літературі? То як ти назвеш такий вчинок? Психопатка та й годі!

Може та людина й психопатка, — думає собі Микола, — але чи це не слова, й думки, й почування, вихоплені з його власного серця? Це ж і він тепер мусить робити не те, чим душа палає, ось готується їхати на периферію вчителювати, коли його місце в Києві. І може психопати щасливіші, що можуть вголос сказати те, чого нормальні не сміють пікнути. Тому Микола удав, що не помітив Василевої нехоті.

— Я читав її оповідання. Дуже добре, і ніякої психопатії в ньому не помічається, — відказав він.

Василь чмихнув.

— А я читав ще й рецензію Шмульзона на те оповідання. Має рацію Шмульзон, а не люта невдаха! Оті скигління куркульки за вишневим садком і подушками до стелі… на тлі розмаху соціалістичного будівництва, — яке ж це вузюсінько-дрібнюсінько міщанське… Ані великої ідеї, ані широкого горизонту бачення, ані волі й характеру… Оце твоя Сай.

Микола вже й розсердився.

— Я думаю, що чесно жити й мати на це силу — велика ідея. І не плазувати ні перед ким. А що ж, краще, як твоя Зіновія Деревій? Це ж ти

мені сам розказував, що аби тільки вона не дістала запрошення на який бенкет, то вже всіх голів, усіх членів президії, обкоми й місцевкоми оббігає, набридне всім до чортиків, а все таки слізно запрошення вимолить...

— Не треба вимолювати. Треба тільки написати талановитий більшовицький твір. І все!...

—... і будеш мати не вузюсінько-дрібнюсіньку міщанську хатку у вишневому садочку, а велику в більшовицькому дусі золоту копальню на ім’я Літфонд, — докінчив Василеву думку Микола. — Безплатні санаторії в найкращих курортах кримів і кавказів, дотації, творчі відрядження, безплатних лікарів, а там, давись, і просторне приміщення у модерному житловому будинку. Дійсно, хатка у вишневому садку щось дрібнюсіньке, порівняно з таким розкішними перспективами.

— А хто ж ій не давав? — тут уже Василь обурився.

— Таж я сам, ще коли ми були студентами, переказував їй запрошення редактора газети "Пролетарська правда", щоб прийшла, там її посада чекала. Не прийшла.

— Чому?

— А спитай її. Журналіст заб’є в ній письменника, щось отаке собі вимізкувала. Досі виробилась би... Я знаю одного пролетарського письменника, що батько його мав п’ятсот десятин землі. Другий — син власника цукроварні, третя з офіцерського роду... То дрібниці, напиши тільки талановитий твір, сучасний... а не тримайся обома руками за старе. Життя треба брати за роги, бо воно тебе візьме на роги. А ця вилізла із своєю куркулькою й християнською мораллю! Ох, і не люблю ж таких кислятин!

Не зважаючи на таке Василеве обурення, Микола переповнений ніжністю до Гаїни Сай, слухаючи ці слова. На це він каже:

— Чи скоро бачитимеш ти ту колеґу-вчительку? Запитай її, все таки, про адресу. Я цими днями ще зайду... або може краще вкинь листівку, бо маю багато різних справ перед від'їздом.

— Добре, добре, — вже пересівся Василів гнів. — Цікаво буде послухати від тебе, як то вона тебе виставить...

А келія Василева все таки вузесенька!

8

Купила! Зіна купила з усіма потрохами! За те, що вона гарно говорила про Гаїну, Зіна вимагає покори й підданства.

Після того, як Гаїну викреслили із списків місцевого комітету письменників, їй уже й не було чого заходити до Дому літератури. Новини доходили до неї в Зініній інтерпретації. І от раз Зіна каже, що вона не бачить Гаїниної вдячности. Та за що?

— Цікаво знати, чи те, що на твою думку гарне, справді було гарне? — запитала вона Зіну. — І як хочеш знати, то я нічиїм васалом не збираюся бути.

— То як? — аж розгубилась Зіна. — Скільки раз я за тебе заступалася, — і це така вдячність? Як хочеш ти знати, то от що я тобі скажу. Ти поводишся по-дурному. А я тобі пораджу: коли почуваєш, що хтось хоче бути зверхником, — мовчки використовуй добрість зверхника. Удавай, що нічого не тямиш, не бачиш...

Ти тільки попробуй цю тактику, побачиш, як усе тобі добре піде...

— То це якийсь февдалізм! — вирвалося у Гаїни.

Так от чому у Зіни на лиці застигла та її посмішка!

Як мило всміхається вона до голови Літфонду, а він же її так безцеремонно ганяє! Принижує, як тільки знає. Зате — і їй перепадають "блага": екскурсії, курорти, відрядження...

— То це ніхто не має права тримати свою гідність високо, бо позбудеться й того, що має? То як? У одному колективі вчора всі були рівні, а сьогодні є вищі й нижчі? Можновладні й безправні?

— Ну, то сиди на гальорці, а я хочу бути в перших рядах... а може й у президії, — шпигнула Зіна.

Це правда. Гаїна при найменшому косому погляді в її бік знічується, замість мило всміхатися та не помічати косяків, відходить. Ну, то вона опинилась на гальорці, а тепер уже й з гальорки випхали. Це правда. Відбулася якась хемічна зміна і вилилась уже в тверду форму розшарування. Пускає парості сумнів, чи вико-ріниться коли клясовість, як у такому малому середовищі, за найкоротший час, розквітла справжня кастовість.

Проте ж Зіна ще не стала таким великим цабе і Гаїна може ще сказати:

— Слухай, Зіно! Чи знищене визискування людини людиною в духових проявах, коли я маю підлабузнюватися навіть до тебе? Ти ж моя товаришка, а хочеш уже, щоб я стала в тебе васалом! Ще вчора ми спільно переживали, що нас не друкують, а сьогодні ти видрукувала пару віршиків, дали тобі ті переклади, допустили на новорічний бенкет, — і "ги вже вимагаєш від мене підданства? І я до тебе повинна примильно всміхатися? І не посміти сказати того, що я сказала?

Зіна ображено відказала:

— Я тобі тільки раджу... Як хочеш знати, то посмішка — теж зброя. І дуже могутня. І вона нікому не шкодить.

— Ні, вона шкодить, — уперлась Гаїна. — Потрібна непримиренність, а посмішка її змазує. Потрібен дух незалежности, що диктує душі вчинки. Потрібні, щоб протиставитися великому злу, а те зло, мов грибок, поширюється на всі звиви мозку.

— Яке ж тут зло? — знизує плечима Зіна.

— Та таке, що у своїй власній голові боятимешся подумати індивідуальну думку, не з плякату й не з газетної передовиці. Лише подумати не наважишся, а не то, що її обстоювати. То тоді загниє, завмре все життя, не буде протікати чиста вода... Зрештою, я не проти посмішки, якщо вона не підлабузницька.

Тут уже Зіна починає всміхатися, тільки не примильно, а глумливо. Вона вже не раз чула ці Гаїнині маячення.

— Знов ти із своєю християнською мораллю. "Зло", "добро"... А тут треба використовувати кожну можливість, щоб відстояти своє місце й не датися, — бо зіпхнуть! Треба боротися за себе! І з такою дурною філософією ти нікуди не заїдеш...

Нехай, — думає Гаїна. — Я порошина, не маю сили воювати із брилами за свої думки. Але я хочу їх мати. І перший вияв цього — в духовій незалежності. Нехай будуть дурні й смішні мої думки, нехай "християнська мараль", — як уже не раз із мене насміхалися. Але вони — мої!

І так Гаїна з Зіною посварилися. Не на особистому ґрунті, а принципово, за посмішку. Зіна думає, що вона має геніяльну тактику, а Гаїна не може позбутися своєї "дурної філософії"...

9

Принаймні, хоч одно добре. Дістав Микола призначення на південь України. Він так уже зрісся із степовим царством Атея, що йому не складало ніяких труднощів уявляти на канві археологічних звідомлень живе життя, як воно протікало дві з половиною тисячі років тому в степах.

А житиме й працюватиме він у Ґерросі. Це тепер зветься селом Кам’янкою. Ця Кам’янка — у найближчому сусідстві з Кам’янськими кучугурами, знаменитим у археології Кам’янським городищем. Це — площа, більша розміром за грецьку колонію Ольвію, і займає щось із дванадцять кілометрів.

Ці піскові кучугури вже кількома наворотами дослі-джувалися й розкопувалися, починаючи ще з минулого століття. Тепер уже картина більш-менш ясна. Це — місто епохи великих царських могил V-III-го століть до нашої ери і розташоване воно якраз. у центрі цих могил. Ось і на мапі видно, що три найбільші могили — Чортомлик, Солоха і Башмачка — обступили Кам’янське городище. Це й було осереддя, центральна територія саїв, простору від Дону до Дунаю. Там же десь і та Гілея, де була господинею жінка-змія, прабабка скитського роду. Ото тут десь у лісистій Гілеї й зав’язався її роман із Гераклом...

От тепер уже Микола на власні очі це побачить. Походить по тих кучугурах, де колись жили й працювали ковалі-металюрґи, скити-ювеліри. Виробляли ж вони не тільки прості речі, — серпи, залізну збрую та ще там що, — але й розкішні ювелірні вироби для прикрас із дорогоцінних металів, у звіриному стилі.

Місце вони собі вибрали знаменйте. Зв’язані з вод— ним шляхом, — бож з усіх трьох боків вода, ріки. Під боком — Криворіжжя із залізною рудою, а під носом — никопільські поклади цинку й міді. Караванні шляхи розносили їхні вироби не лише по всій степовій Скитії, а й на схід, у Приозів’я. Хтозна, може ця індустрія Кам’янського городища відогравала не меншу ролю у збагаченні скитів, ніж торгівля хлібом, рабами, шкурами, медом-воском, солоною рибою? Тож недаром греки вважали скитів винахідниками заліза, а Скитію називали матір’ю заліза?

О, то може це тут уже започинався пролетаріят, робітнича кляса? Визискування людини людиною?

Щось того не видно. І в пишних царських могилах, наповнених усяким добром, і в могилах рядових скитів, і в рештках жител кучугурських металюрґів, — всюди знайдено такі самі амфори від грецького вина. Одної марки, одного виробу. Всі вони пили лише добре вино. І пили вони того вина багато! Ці уламки-черепки з амфор усюди. Про рівність говорить і така деталь, як звичайна пряслиця. І принцеси, і прості жінки брали з собою в могилу пряслицю, щоб і на тому світі не дармувати. Гроші були їм незрозумілі, хоч люди подекуди берегли різні монети. І так: біля кожного житла — рештки відпадків від ковальського діла, шлак від ливарництва, форми для відливання... Тільки в середині гордища розкопувачі виявили якусь споруду, найкраще вироблену, — певно, храм і огнище їхньої Табіти, чи як каже Геродот, Гестії-Господині. Найвищого скитського божества. Тут же знайдено й огнище та попелище, — мабуть, не одна жертва тут була принесена, у вінках і з позолоченими рогами...

І от все це зникло. Спочатку городище, а потім і акрополь. У другому столітті вже савромати ховають свого царя над річкою Молочною, трохи вище Кам’янського городища...

Це ж Микола побачить увіч той краєвид, із ланцюгом могил на обрії. Чи ж не диво? Хтось налічив у тій околиці 176 могил, а кам’яних баб — 428! Оце ж і він ступатиме власними ногами по тих місцях, а в місцевому

музеї напевно побачить і кам’яні баби, і ті речі, що вирвали з надрів землі дослідники.

А тим часом він готується, підковується… Найбільше заглядає в Геродота, що від нього, власне, всі танцюють. А, ось і наш Дніпро, яким його бачив дві з половиною тисячі років тому той грек. Він розписує, яка то багата Скитія ріками та їх допливами, але Дніпрові співає ось яку славу: "Слідом за Істром (Дунаєм) іде Бористен. На мою думку, це найпродуктивніша ріка не тільки у Скитії, а й у всьому світі, за винятком Нілу… Ця ріка має на своїх берегах найпрекрасніші й найчудовіші випаси для худоби, а в ній є сила-силенна найделікатнішої риби. Її вода найприємніша на смак. Її течія прозора, а от у інших ріках — болотяна. Най-багатший урожай виростає вздовж неї, а де ґрунт незасіяний, там розростаються найбуйніші трави. В її гирлі витворюється багатенно соли без людського втручання. А ще водиться там велика риба, що зветься антакай, вона без гострих кісток і добра для засолу… І це ще не всі дива Бористену…"

Еге, якби то ти побачив найбільше диво! Якби побачив Дніпрельстан, що ти тоді сказав би?

Ні, таки добре, що так вийшло! Це ж і Микола вперше тими дніпрельстанівськими шлюзами допливе аж до низу Дніпра!

10

У газеті вже кілька днів друкується оголошення. Видавництво дитячої літератури потребує негайно коректора. Потрібне знання української мови й літератури.

От Гаїна узяла цю газету, пішла на подану адресу й подала заяву. Це робота саме для неї. Як не переклад, то хай би й коректорство, аби дотикатися скарбів українського слова, відчувати його гнучкість і пересипати в руках його невичерпне багатство. Гаїна любить українське

слово, як своє найінтимніше, і залюбки працюватиме над ним у всіх його видах.

Заяву прийняв дуже чемний молодий чоловік, ввічливий. Дав зразок тексту. Гаїна написала, а він приклав до заяви. Дав ще анкету, щоб Гаїна вдома її заповнила. Узавтра з анкетою прийти за відповіддю. І взавтра ж приступити до праці, бо потрібно негайно. Гаїна начебто вже й прийнята?

Здається, все підходить, — думає Гаїна, заповнюючи анкету. — Освіта? Закінчила літературний факультет Інституту народньої освіти. Чи вистачає цього, щоб бути коректором? Закордоном родичів нема. Чи є в родині репресовані? Нема й родини. Соціяльне походження? Де працювала? Із селян, працювала вчителькою один рік...

Тут Гаїна пригадує ще одну свою біду. Конструкція її мозку якась така, що думки її можуть бути виявлені в звязаній і зрозумілій формі лише на папері, як вона їх аранжує. В голові її вони течуть помалу. Але іншим разом завихрять-захурделять, тоді Гаїна не встигає вихору перекласти на мову слів. А якби встигла вбрати у слова передумане за мить-хвилину, то вистачило б на годину звичайного темпу думання...

І от саме тоді, як треба їх викласти перед авдиторією, вони зникають. Через цю свавільність мислі вона прилюдно ані слова сказати не може. А те вчителювання було мукою. Щодня наче підвішувалась під сволоком, а як виходила із школи, так наче вивирвалась із тюрми. Вчитель повинен мати рівний темп думок, а не такі скоки й контрасти. Ледве відбула той рік стажу.

А вони ніхто її не розуміють. Думають, що вона вередує... Але не буде ж вона розводитися про це в анкеті...

З анкетою прийшла Гаїна другого дня. Мабуть, вже її сьогодні залічать у штат, і вона до кінця дня ще й працюватиме.

Зустрів її той самий ввічливий молодий чоловік, але вже не той: одягнений у кригу. І анкети Гаїниної не треба, бо їй відмовлено.

— Нема вже місця? — питає Гаїна. Вона й сьогодні бачила оголошення в газеті.

— Ні, ми не можемо вас прийняти, ви не надаєтеся до коректорської праці, — відповів без зайвих вихилясів молодий чоловік. — Ви неписьменно пишете. В тому тексті, що я вам учора продиктував для іспиту, ви зробили грубу помилку.

— Яку?

— Слово "наївний" пишеться з одною крапкою, а у вас тут дві.

Гаїна спустила голову й вийшла. Слово "наївний" пишеться вже з одною крапкою. Навіть до коректорської праці їй зась. Куди не поткнеться, — лобом об стіну. Що ж вона тепер має робити? Який глухий мур виростає навколо!

11

… Головне джерело прибутків кочових скитів було панування над хліборобськими племенами між Дніпром і Дунаєм та збирання з них данини. В північній частині їх царства кочові й осілі жили впереміш… Це певно почався вже процес осідання. А от царські скити, "кращі й численні" саї, ті кочували без перешкод по всій Скитії й усіх вважали своїми рабами…

Вже не раз ці слова в різних варіяціях попадалися на очі Миколі. Але часом відкривається новий, досі небачений зміст, поза рядками, наче блискавка проріже й освітить їх.

… І от скитів не стало. В четвертому столітті нашої ери з навалою гунів останні згадки про скитів зникають. Скити-зверхники потонули в поневоленому народі.

Наче на спеціяльне замовлення доля поставила йому зразок цього розпливу зверхника в поневоленому. Сай! Вона ж навіть не знає, що означає її прізвище. Їй воно передане від дідів-прадідів, що може з п’ятдесят поколінь тому й були тими саями, окремим племенем зверхників-кочовиків. Вони потонули в стихії хлібо-робської Гіперборей, що кволо й стало зберігала одвічні традиції своїх пращурів, творців мальованої кераміки. Зосталася звукова форма імени, а зміст уже давно став інший. Тепер ти, принцесо Сай, — "рупор куркульської стихії", чи як там тебе лають… себто нащадок гіперборейського складника нашого народу.

Це нагадує скам’яніле дерево: форма ще зовсім як дерево, а вже зміст — камінь-яшма.

Ні, не простить він собі ніколи, як не знайде її цими днями й не поговорить із нею.

12

Катастрофи вибухають одна за одною. Буревій бушує далі. Ще в "Правді" цілий підвал, — погромна стаття на неї. "Лживый рассказ". Далі вже й фантазія не видумає. На столі лежить ще один відкинутий рукопис. "Річ непогана, але друкувати не будемо", — така на ньому резолюція. Повернули її самоініціятивно зроблений переклад "У пісках пустелі Ґобі" Свен Гедіна. З поясненням: нема в видавничому пляні.

Зіна із своїми порадами вже осточортіла. Все те саме: конче мусить Гаїна йти кудись, просити когось…

— Ти можеш свої засоби залишити для себе, — не було вже сили слухати Гаїні. — Ні в кого нічого просити я не буду! Це мерзенно — бігати по принципалах, сльозу пускати, підлабузнюватися, принижуватися…

— Ти просто заздриш усім, хто хоч трохи має який успіх! — прийняла останні слова на свій рахунок Зіна. — То я тобі щось скажу: цими днями я їду до Галичини, побачу Львів, Карпати, Гуцульщину, Черемош… Маю перепустку на два місяці. А ти сиди на колгоспній тематиці!

Повернулася і пішла. Але ні, вона ще не все виклала. Вернулася.

— Забула тобі сказати… Я просила за тебе Мікадовича, а він, знаєш, як висловився? "Нам баляст непотрібен!" От!

І Зіна тріюмфально повернулася спиною.

Чи це вже остання краплина в цій гіркій рідині? Не те, що пророк Мікадович, — він же, як папуга, повторює за Шмульзоном, — а що й Зіна… Воно може й нічого не змінить у її долі, оця втрата приятельки, але так болить. Це ж уже всі. Соня більше їй не дає роботи, відтоді, як Гаїна гонорно відмовилася від ордера на дрова. А тепер, після "Білої хустини"… Ой-ой! Хто ж у неї ще є?

Згадала. Є ще в неї у Бучі двоюрідна сестра. Вона й її чоловік, Яриней, працюють на будівництві. Мають свою конячину, то він підвозить цеглу, а вона носить на плечах ту цеглу на поверхи. Тільки, що ж вони можуть? Самі з чотирма дітьми туляться в малій хатині, а їх гарна, простора хата у Троянах була під залізною покрівлею, то потрібна стала колгоспові. Хоч Яриней із Настею й безземельні, але вперлися й не захотіли вступати до колгоспу. То їх і виперли із села. Добре, що ще коня не відібрали…

Але це Гаїні ні до чого. Що ж у неї ще є?

13

Миколі пощастило. За кілька днів він уже мав адресу своєї Ляодіки. Навіть більше: довідався при тій нагоді, що вона посідає дуже гарну, хоч невеличку, кімнату з круглим вікном-ліхтарем, у вікно зазирає столітня тополя, а за нею — краєвид на весь Поділ. Тепер уже не втечеш, дика козо! Побачу, як вона живе. А що, як вижене?

І ось він уже стукає в двері. Що то буде?

Двері відчинив... Василь. Не уявний, а живий і реальний, із широкою й підступно-лукавою водночас усмішкою Василь. Микола поточився назад. То ось, що воно означало, те кілька разів повторене: "Не раджу тобі ангажуватися в Гаїну Сай!"

— Заходь, заходь! — широко й гостинно розчинив Василь двері навстіж, сам відстроняючись. — Я тобі безмірно вдячний!

Але як же Микола може зайти, коли цей тут удома? Шибнула тільки одна думка: як тепер викараскатися з цих широко розчинених дверей, що ось-ось покажуть і Гаїну Сай?

— Я не знав, що ти одружився! — в пориві відчаю й ще чогось терпкого змолов Микола. — Ти не признавався! Та ще й насміхався...

Але Василь у своєму райдужному захваті тягнув Миколу за руку всередину й гукав:

— Та подивись же, яку чудесну кімнату купив я в тієї дивачки! Випадково зустрів на вулиці, зачепив... хотів же тобі подати вірну адресу... А вона раптом каже: "Продаю кімнату! Купіть!" Спочатку я видивився на неї, чи вона притомна, а потім... Чому ж би й не купити? Ти ж знаєш, як я мучився в тій комірчині...

— А де ж вона сама? — вже не слухаючи Василевих теревенів, питав Микола, обшукуючи очима кімнату.

— Звідки я знаю? — байдужо знизав плечима Василь. — Гроші я заплатив, домоуправа мене приписала… Яке мені до неї діло?

14

Треба забути те лице, ті очі. Вони не бачать Гаїни. Нікого й нічого не треба, крім того лиця й тих очей, — а от забудь!

Як забути? Написане воно незмивними барвами, й ніякі барви не постануть на тому місці. Це травма. Гаїна суцільно травматизована. Та треба усвідомити, що сила душі все повинна перемогти. Ні, не ламатися від цих нескінченних травм! Велич душі має бути!

Людина весь час живе з думкою, що це — несправжнє життя, а справжнє ще прийде. Цікаво, яке ж те справжнє? Може, якби подивитися на сьогоднішнє, як на "справжнє", то й велич душі знайшлася б та й стала вища за вал?

Може це й є велич, що руки вже огрубіли від торфяних цеглин, набилося в них чимало остюків? Це Настя їй дала знати, що в Бучі набирають до торфяних розробок багато робочих рук. А Гаїні це не первина, вона студенткою теж колись працювала на торфрозробках. От і тепер тут. Київ не для неї. Через те, що вони люблять Київ, їй у ньому нема місця.

Та й от збирає вона висушені на сонці торфові цеглини, складає їх у п’ятки, а потім збирає в кіш ці п’ятки й носить до штабелів, будує піраміди. Увечорі йде вона до Насті, там у неї повна хата школярів, то на всіх після роботи треба наварити їсти. І Гаїні смачні житні галушки на рижієвій олії. Настя має коло хати городець, скоро помідори наспіють…

Корівчина доїться… А садок залишився удома, навколо хати під зеленою бляхою.

А потім Гаїна йде до гуртожитку і від втоми відразу засинає. Але часом от такі дурні думки довбуть і довбуть мозок. Буча не Київ, тут нема книгозбірні, нема чим живити думку.

А може саме в тому й велич, щоб уміти знайти в собі повноту, коли нема чим живити думку?

15

Через золотистий океан біжить чорний ланцюжок-змійка, загублений межи буйними м’якими хвилями.

Якщо тут було море, то так воно й виглядало, тільки тоді хвиля була піняво-синя, а тепер іде з крайнеба на Миколу золота і, не доходячи, зникає. Херсонщина, Мелітопільщина, Одещина — рівний степ, тільки обрії горбляться далекими могилами. Це ж ті могили, що про них цілу зиму думав, читав, що їх уявляв. Тепер бачить увіч із вікна поїзду.

Позаду десь зосталася книгозбірня, Ляодіка, що слід її загубив, — вона, як мариво, що ось стоїть над ланами. Відпливають десь у минуле і ті двоє, Тарас із Аріядною, що в їхньому товаристві так любив останніми часами бувати Микола. Десь і Майю завіяло, хвала Аллахові. Вона напевно загубила його слід. Відомо було, що його призначають за його бажанням у Кам’янку, а в останню хвилину він довідався, що призначили його десь на Одещину, у містечко Вознесенське. Це близько Одеси, от Микола й їде тепер до цього міста, потім буде екскурсія морем, а тоді вже добереться до Вознесенського та й почне влаштовуватись на новому місці…

Аж на душі легше, що втік від своєї "жони", як вона себе величала. Самозванно і скрізь! "Жона"! Кожен раз наче нагайкою сікло по виду, як чув це слово.

Алеж таке життя. Губиш щось одне, знаходиш інше. Доводиться петляти в житті, щоб свою мрію здійснювати. Микола — книжний мрійник, що петляє, а Гаїна Сай — простодушна мрійниця, що петляти не вміє. Може несвідомо, але сам же Микола перейняв у Гаїни її стоїчність. Хоч і дивачна буває мрія, але обстоювати її й не поступатись, — такий стиль Гаїни Сай. Може й дивачні його намагання просвердлити своїм духовим оком темінь минувшини і знайти там доісторичні підвалини українського народу... Може. Але що ж у тому злого, чому він цього не може здійсню-вати? Це — його радість.

Ось і тепер, загублений із своїм ланцюжком-по-їздом у золотому океані, він, отака собі точечка в ньому, хоче обняти думкою вісімсотлітній скитський період у цих степах. Це ж тоді, замість оцього жовтого океану, росли тут трави повище людського зросту, вершники ховалися з головою в них. І все це належало їм. Кому? Всім, всьому племені, чи царям? їх було сімнадцять, — легендарних і засвідчених історією... Ні, це не те... Микола покидає цю лінію й перескакує на ту, що найчастіше займала думку, — таємницю їх етнічного кореня. Хто вони? Іранці, туранці? Деякі навіть вбачають в них монголів. Ну, це вже абсурд! Подивитися тільки на їхні лиця, хоч би й на вазах із воронізьких могил. Чиста, гарна європейська раса...

Алеж наші предки — осілий хліборобський нарід, що вже вісім тисяч років обробляє та культивує український чорнозем, плекає мистецтво хліборобства, — цього ж ніяк не обійти! — заперечує сам собі Микола. — А ці — кочовики.

В цьому золотому океані пригадує собі раптом одну Аріядно-Тарасову суперечку. Дещо в іншому світлі виглядає вона тепер, під зливою сонця.

Це ж і є той Аріяднин центр, — від Карпат до Кубані, — що виповнював схід, захід і південь новими народами. На периферіях цього центру швидше складалися й формувалися нації, схрещені з тими, кого вони застали. А в центрі ще довго-довго затримується стара традиція. Яка ж то та традиція? Та мабуть, ще з палеоліту, коли ще живий був тотемний лад із предкинею-берегинею на чолі. Звідси й культ могил, звідси й славетний звіриний стиль, гордість і морока скитологів.

Звіриний стиль! Ось, де ключ! — ухопився Микола за нову ниточку. — Та як же це вони не бачать, що повсюдне й повсякчасне зображення звірів, — магія мисливства, така сама, як і в мадленських розмальованих печерах? В степу нема печер, але є шкіра, кора, дерево, камінь... Це з роду в рід, з покоління до покоління відтворювання звіриного світу, започатковане в млі віків, у часи останнього льодовика — виробило певний, неповторний стиль, що його не сплутаєш із іншим. Скільки ж то тисячоліть треба було, щоб все-народньо дійти до такої майстерности! Мисливці бачили звірине царство щодня, в усіх моментальних станах спокою й руху і, — так, як уміли майстерно стріляти з луку всі, від найстаршого до найменшого, — уміли відтворювати звірину.

Ну, нехай, може в скитів давно вже вигасла віра в тотеми. Назвімо їх "оберегами", оті олені, пантери, бики, барани і всяке таке інше, — але чи це не те саме? Тотем і є опікун, оберігач від зла, давач усякого добра. Ці повсякчасні відтворення опікунів і добродійників не збереглися, бо були з нетривкого матеріялу, а може креслилися при потребі просто на землі. Дійшли до нас ті, що в металі, як він увійшов у побут. А дослідники шукають походження звіриного стилю по всіх усюдах — на стародавньому Сході, в Малій Азії, Китаї, у Сибірі, і де тільки не шукають. Шукайте в минувшині!

Всі оті незчисленні шедеври скитського стилю, що дійшли до нас, — олені, барани, бики, грифони, кінські голови, всілякі птахи і так без кінця-краю, — показують, що творці цього стилю якнайщільніше зрослися з своїм оточенням. Вони так добре його знали, що могли відтворити індивідуальні риси кожної тварини, а одночасно в рамках тієї

умовної манери, що в ній відразу впізнаєш руку скита-майстра. Мабуть, всі вони до одного володіли мистецтвом малюнку… І цей універсальний талант замінив їм письмо, бо скитські речі краще за письмо розповідають про тих, що в своєму побуті не могли обійтися без зображення звірини.

То хто ж може бути творцями звіриного стилю, як не мисливці й їх нащадки? Споконвіку жили вони тут та спостерігали звіра у всій різноманітності: пасуться, сидять, утікають, б’ються, хижак замучує плоху тварину… А фантастичні сюжети, небувалі звірі! Це ж напевно їх мітологія, записана не словами, тільки образом.

І так, дякуючи звіриному стилеві, впізнав Микола в цих нащадках мисливців степового Тарасового "коридору", а Аріядниного "центру", у цих кочових скитах — предків. Цей ляйтмотив, що проходить через усі його думи та візії, збагатився ось у цю хвилину одною думкою: вони ще й тому наші предки, що розсмоктались, розпливлися у хліборобських наших предках.

Поїзд мчить серед золотих хвиль і вони навівають Миколі нову візію:

А хіба в наш час не спостерігаємо два типи у народньому масиві? Один — працьовитий, з восьмитисячолітньою наполегливістю й любов’ю до землі — на клаптику ґрунту робиться заможним. А другий — скільки ти йому землі не дай, — все буде бідний. Він — вічний незаможник, він працю коло землі зневажає, так і дивиться, щоб її уникнути. З таких виходять і геніяльні майстрі, пророки, — і ледарі, охочі поживитися на чужому… Та тепер уже нема походів на Закавказзя чи в Мідію…

… Але зате є "клясова боротьба"… вискочив якийсь чортик у Миколиних думках. Бо чого це одна частина сільської громади з такою охотою пішла розбирати пожитки приреченої на вивіз і загибель другої частини тієї громади в роки "знищення куркуля, як кляси"? Як легко натиснувся ґудзичок приспаного, але ще не відмерлого інстинкту! Учора

були сусіди, куми й свати, а сьогодні сусід пішов забивати дошками вікна й двері сусідової хати та розбирати, що є в чужій скрині...

А все ж, — веде далі свою думку Микола, не зважаючи на непрохані інтродукції, — а все ж у цьому процесі перемога зосталася за осілим хліборобом, за тим, кого прийшли підкорити. Тільки ж...

Тільки чого ж це. так, що скрізь повиникали держави, а ми, хоч і такий старовинний нарід, хоч можемо похвалитися родоводом із глибокого палеоліту та соковитими ще сьогодні традиціями з тих глибин, і такими двома потужними живлющими складниками (що сплелися в одне), як мальована кераміка й звіриний стиль із їхніми відмінними світами, — а ми на державу не спромоглися. Хоч без історії України неможливо зрозуміти шляхів історії всієї Европи, та й Азії, а от ми через щось ніяк не можемо зажити нашим окре-мим державним життям. Скільки було спроб, полічи: після скитів та їх найвизначнішого державотворця, Атея, було й Боспорське царство, на Боспорі Кіммерійському із столицею в Керчі, там же десь — Русь Тмутороканська, й Русь Амастридська, і якісь Артанія, Куявія, Славія таємничі... Ну, найкраще ми знаємо про Русь Київську, наймогутнішу державу у всій Европі тогочасній, а що потім? Запорозька Січ на місці Атеєвого царства, держава Хмельницького... — Тут думка Миколи ламається, — і от триста років згодом... а держави нема, хоч так начебто природно вона уготована всією найдальшою глибиною існування людської раси на цих землях...

Може тому, — думає Микола, — заколисуваний буйною золотою хвилею пшениці, що безперестань бігла до нього, пшениці, що вже три тисячі років годує світ, — може тому, що етнічні сили цієї землі весь час у розпиранні, у вибухові? Поки то на сонці витвориться можливість життя, поки то воно охолоне настільки, — пройдуть мільярди мільярдів років. А на землі, периферії сонця, воно вже є. Так і в нас, випалахкотіла була протуберанцем Запорозька Січ, як прояв старого скитського суцільного козацтва (все чоловіче населення при зброї)... але треба було ще триста років, щоб ідея держави "без холопа, без пана" стала

центральною ідеєю українського думання. То ж та Сай, у своїй вимозі мати право на творчу роботу на своїй землі, має цілковиту рацію. Це ж і є державницьке мислення, — відчування свого повного, законного права на творчий розквіт своїх сил… на участь у культурному процесі. А що ж, хай нам чужинці творять нашу культуру, а ми — в прибиральники та шахтарі?

Щодо себе самого, то Микола вже змирився, що його доля так круто повернула своє річище. Нічого! І туди можна буде передплачувати літературу, і там можна думати, бути вірним своїм неопублікованим думам. З тією тільки різницею, що Гаїна Сай дозволяє собі сваволю не підпорядковуватися вимогам дійсности. Що ж, вона платить за це ціну: викинена за борт.

16

Звичайно, що вона й Настя вже неоднакові, хоч і двоюрідні сестри. Настя звикла змалку до фізичної праці на сонці і їй не важко носити цеглу на четвертий поверх на спині. А от Гаїні й по рівному невдержка. Сонце пече, колючки заганяються в ноги, земля, що колись була болотом, висохла і кусається… Важко. Вона вже виніжена. То ж змалку її посилали до школи, а не жати в поле.

Але Гаїна азартниця. Вона нічого не може робити, "абияк"… Вона захоплюється, забуває за себе й за свою втому, — і тоді стається дивне. Вона опиняється у вирі чудноти. Все навколо неї не таке звичайне, а чудне, нове, гостро-цікаве. Це, напевно від мускульної праці витворюється якийсь новий ритм і творить п’яні емоції.

Нові ясні думки приходять у вирі чудноти, — ось тільки Гаїна повторює ще й ще раз один той самий рух: нагинається, накладає у кіш торф, підходить до другої купки, знов нагинається… Чи може це чисте повітря так діє, що вона наче без завіси все ясно бачить, по-новому?

Бачить вона: правда зветься брехнею, а брехня правдою. Гаїна винна, ще є це в нашому суспільстві? Хіба не треба з цим боротися? Хіба письменство не на те покликане, щоб бичувати? Завдання ж його — виховувати. А як? Тільки обгорненими позлотицею порожніми коробочками? Коли я помічаю й ненавиджу підлоту, хіба не мій обов’язок повстати проти того? Інші можуть миритися, я — ні. То таким нема місця в радянському возі?

Давно вже ставила вона собі питання: чи її прямота не архаїзм часом? Можливо, що складніше суспільство має бути гнучкішим, хитрішим? Зіна каже: хитрість — ознака розуму.

Ні, прямота й чесність — основа здорового суспільства, — не поступається Гаїна. Хитрість і крутійство — ознака розкладу. Це вічне, як природа. І хоч хитрости розпаношилося кругом, гай-гай! — не нею будується світ.

Скажуть: такий закон. Кожна жива істота живе коштом другої живої істоти. Берімо за одиницю не одну окрему людину, а все суспільство. І от у такому суспільстві, хто попереду забіжить, той має, хто не лізе по головах, той теж має: облизня. А може це такі норми клясової боротьби, хоч ніби в нас уже кляс нема? То як назвати, що одні мають невпоїд, а другі й рижієвій олії раді?

А ця спекуляція, оце захлистування "дефіцитного краму" перше, ніж він попаде на очі споживача… Хто ж ті, що видерли? Парості вимирущих кляс, тільки змімікровані, із гнучким хитрішим розумом. О, вони вигадали немало нових штучок-трючків, щоб приманити "по-блату" й спустити спекулянтам, а ті — далі… От там, на товкучці, вже й Настя може купити своїм школярам черевики… Вимируща кляса взяла реванш.

Гаїна, мабуть, і доживе свого віку під гнітом цього реваншу. Але такий неминучий хід життя, що одиниця (не окрема людина, а все суспільство) неухильно має вдосконалюватися. Не тільки техніка буде в

його руках, але виступить на кін і високоорганізована душа. Стародавні філософські вчення, що тепер лежать забуті й замуровані в саркофаґах відмерлих релігій, починають уже відживати у вигляді гіпнозу, ясновидіння… Невраховані елементи передчуття, інтуїції, еманації, що ними володіє кожна людина, і що їх тепер вважають мало не забобонами, будуть ще відогравати немалу ролю.

От, скільки то перебіжить думок у голові, поки перейдеш від одного кінця торфяного поля до другого! Як би їх не забути, записати увечорі…

Чи можна вкласти це в мистецькі образи? Це ж було б щастя, якби зуміла, це ж була б найбільша нагорода! Це був би Великдень!

І тут під жарким сонцем якось не дошкуляють напасті перекотиполя, отієї талабунової камарильї, та й остаточний вирок "самого" мандарина Мікадовича. Тут вона знає: все те — дрібниці. Правда на її боці! Хай її знищують — вона спокійна. Аби тільки подати в мистецьких образах ось це, що так яскраво щойно пережила.

А де ділася мана, що водила її цілу зиму? Де зник той туман, ті сірі очі, що часом були зелені, часом золоті, а часом такі жовті, як бурштин?

Гаїна почуває велике-велике звільнення. Під цим сонцем туман щез.

17

На цій могилі ще навіть кам’яна баба стоїть. Вітри й дощі століть-віків посікли лице, зітерли візерунки на одежі й шапці цього пишно вбраного предка, що й досі ще тримає турячого рога в руці.

Микола йшов від Вознесенського до одного тут села й видалося йому, що дорога через поля буде коротша. Він і пішов навпрошки, і так оце натрапив на могилу. Могила була старанно оборана, і квіття та зілля

буйніло на ній таке самісіньке, що й за скитських часів. З почуттям побожности Микола вийшов на могилу і сів біля ніг предка.

Якщо він відчуває таку містичну побожність, то як же почували ті, що цю статую тут встановлювали?

Сонце заходило й било червоним промінням у хмару, що згурдилась на сході. Камінь статуї зробився також рожевий, одушевлений. Він наче питався самотнього гостя: — Чого ти прийшов? Які таємниці хочеш випитати? Він наче дивився десь поза Миколу і бачив не зорану цілину, не стерні, а нетолочений степ, бур’яни й усяке зілля вище голови, в них спутані коні, за ними вкриті шкурою й повстю вежі...

Бачив він свій власний похорон. Вже відбуто всі похоронні обряди, що тривали сорок днів, і ось везуть його тіло до могили. У важкій скрині, на високій колісниці, обкарбованій бронзовими, срібними й золотими візерунками. В колісниці над скринею розвівається розкішний балдахин. Над чотирма його стовпами по кутах, щедро прикрашеними бронзовими фігурами левів, орлів і оленів, розстелене запинало яскравого кольору, виткане золотими візерунками та у золотих нашивних бляшках. На кінцях воно обшите китицями. На стовпах висять брязкотельця й дзвоники, що їх тримають у своїх дзюбах золоті орли. Дзвоники ці весь час дзень-дзелень, це вони відганяють від померлого та всього роду-племени злих духів. Восьмеро баских вгодованих коней у золотій і срібній збруї помалу везуть свого владику степом.

А за колісницею суне вся родина, близька й далека, у кожного в руках посуд із дорогоцінного металю, кожне лементуе-плаче. Те рве на собі волосся, друге з надрізаним вухом, з надрізаним пальцем, а ще інше прострелило собі ліву руку. Знак жалоби. Чи може це всі ті, що хотіли б піти на той світ разом із батьком? А ні, то хоч якусь частину себе віддає: шматок вуха, чи трохи крови?

А позаду йдуть незчисленні череди, отари, табуни, аж курява все те вкрила.

А ось і його товариші ще з дитинства, найближчі дружинники і в походах, і на бенкетах. Вони — щасливі. Вони йдуть сьогодні разом із ним у могилу, щоб і на тому світі бути вкупі. Ось і та жінка, котру найбільше любив владика за життя. Правда, вони всі тягли жеребка й вихвалялися одна перед одною, що саме її найбільше любив цар. Ті жінки, що не дістали жеребка перейти у той кращий світ і бути разом із владикою, зажурено відійшли геть і йдуть аж у самому кінці походу. Щаслива ж ось іде за повозом у дорогих шатах, що на них міняться золоті бляшки. На шиї в неї золота гривна й намисто, на голові — золота діядема, а поверх неї тіяра, вся обшита золотими бляшками, у вухах — золоті сережки з медальйонами, на руках три золотих браслети і дев’ять золотих обручок. А черевики ж, черевики! Вони в неї зверху донизу розшиті золотими розетками.

Ось і викопана могила. Глибоко в землі вже готова кімната, обставлена дерев’яними плахами, викладена берестяною корою, застелена морською травою. Поклали його в цю кімнату у саркофаґ із кедрини, а поруч нього поклали булаву, меча із золотою рукояттю у вигляді двох бичачих голів, золоту нагайку, сагайдака у золотій оправі з луком і стрілами. Довкола розмістили жертовний посуд: золоту чашу, символ влади, та срібного глечика. Стіни обвішали дорогими килимами та одежею покійного, розшитою золотими нитками. При вході поставили грецькі амфори з вином, а на одній привісили черпачка. Тут таки й бронзового казана поставили, а в нього наклали шматків воловини та баранини, не забули й ножа встромити. Поруч — і жарівниця на колесах, щоб смажити м’ясо...

Здається, вже все, що потрібно на тому світі, приготовлено й покладено владиці. Чи не забули парню? Ні. Сам владика маестатично лежить у саркофазі у своєму багатому, вкритому золотими бляшками, одязі, на шиї золота гривна з двома левами на кінцях. Золоте намисто. Пояс — шкіряний, так і сяє прикрасами. На руках — широкі золоті

браслети, на пальцях — гладенькі обручки, а на ногах — бронзові наколінники…

Аж тепер поклали умертвлених найближчих товаришів, улюблену дружину. Настала черга й на жертвенні тварини. Найбільше забили коней, улюблених жеребців, і поховали їх в цій самій могилі, у всій тій чудовій збруї.

Та й засипали могилу. На першому шарі землі розклали поламані шматки похоронного повозу. Ще раз вкрили землею, — та й тут же почалася тризна. Всі племенем поїли страву-жертву, напилися браги-меду і грецького вина, а потім узялися до роботу. Насипали цю могилу. Ще довго-довго її насипали, місяцями… а що було далі, владика з могили вже не бачив. Чи поставили ж вони через рік навколо могили п’ятдесят забитих юнаків-вершників? Чи справили знов тризну, різні перегони, змагання, грашки?

Микола озирнувся й собі, думав побачити те, що бачила статуя: рудих скитів із довгим волоссям, із вогненними бородами… Озирнувся — і справді побачив

Якийсь чолов’яга їхав повагом на бричці шляхом і махав до нього рукою. З неохотою розпрощався Микола із владикою та його видивами і пішов на поклик.

Хоче чоловік підвезти. Ото добре! Бо вже, начебто, й сонце на вечірньому прузі.

Та який же був він здивований, коли довелося показувати пашпорта! То був об’їзний міліціонер. Його обов’язок дивитися, чи тут не шалаються які підозрілі, чужі люди. Міліціонер був огнисто рудий, волосатий і бородатий, тільки ще довгого волосся, розсипаного по плечах, бракувало. Але не скит, а представник влади, — щоб навіть у

степу людина не забувала, що вона живе у двадцятому столітті, у державі, де навіть від села до села перейти без пашпорта не можна.

Микола необавки зайшов у дружбу з рудим бороданем. І поки доїхали до села, то той розповів Миколі, що тут на ріці Богові є острів Мігія. Скалистий і каменистий, як твердиня. Старі люди розказують, що там колись була Мігійська Січ. "А це вам, як учителеві історії, мабуть, цікаво буде знати", — підморгнув огнистою бровою балакучий міліціонер, наглядач над тими, що вештаються тут у степу без діла.

Микола сам із себе насміхався. А він так не хотів їхати "на провінцію"! Та він же тут щохвилини купається у такій старовині, якої ніякі томи й фоліянти відчути не дадуть. Та тут тільки пів години поговорив із таким дядьком — і вже колупнув до середньовіччя.

18

Настині діти мають велике господарство. Кролика годують капустяним листям і всі гуртом заглядають у коєць, як він хрумає. Ще й песик є. Приблудна кішка привела четверо котенят, — і втісі не було кінця-краю. Тільки песик зажурився вельми, що на нього не ллються всі колишні ласки, і почав жалібно скавуліти.

То його перепросили. Яриней узяв на руки, поносив, погладив, — і песик заприятелював із котенятами.

А то раз приходить Гаїна, а по хаті гуценя чалапає. Що за гуценя? — Та це йшли діти із школи, бачать, — під стовпом сидить гуценя оце нещасне.

— А та дурноверха Санька взяла й принесла його з собою до хати. Мало в нас є своїх ротів? — бурчала Настя та все любовно позирала на клишоноге пухнасте створіння жовтої масти, що дибало за Санькою, куди та не повернеться.

Цей світ із котенятами, гусенятами-курчатами й песиком не чужий Гаїні. Вона в нього пірнає й забуває, що десь є великий і байдужно-жорстокий світ міста, той світ, що або втягає в себе й розчиняє, або ламає, або викидає. Це, мабуть, тому, що хоч Гаїна у фізичній витривалості вже й не така, як Настя, але психіка її зосталася ще зовсім селянська, хутірська бо навіть. Міська людина думає й калькулює дуже швидко, а от Гаїна — помалу-помалу. Ця волячість думки — напевно, селянське.

Тому, може, й не прижилася в місті, через оцю свою волячість та неповороткість думання, через зв’язану з цим прямодушність та щирість. Мабуть таки село, мале містечко, де всі одне одному вітаються при зустрічі, її рідне середовище...

Пам’ятаєш, як вперше потрапила до Києва? Яка ж ти була ображена тоді, що ніхто на вулиці не бачить і не помічає, всі дивляться, наче тебе зовсім нема! Таке відразу стаєш ніщо! У Бучі — кожне, хоч би й не знало, то бачить, що ти йдеш вулицею. Це дає якесь запевнення, що ти таки є.

І хоч Гаїна за справжнім станом — міська богема, психікою вона ще довго буде носієм села. Це, мабуть, уже Санька не буде така вайлувата думкою. О, Санька, хоч пішов їй одинадцятий рік, а вже все на світі вміє. Вона тобі повезе до Києва продавати молоко, і вистоїть у черзі хліб, і виторгує в перекупки собі хустку… Чи десь без черги пролізти, доскочити дефіцитного краму… Там вона перша!

— О, Санька на це мастак! То така проноза, що де не посій, там вродиться, — каже про неї сама Настя. — Це якби наші дідуньо, царство їм небесне, то сказали б зараз: "Е, вона в тебе доскоцька й допитацька…"

Гаїна так би не змогла, а от Санька вже вміє хитрувати, отаке мале. Вона своє гусеня носить із собою до школи. Воно ж за нею ходить по п’ятах! Санька до школи — воно за нею чимчикує. То що робить Санька?

Вона його ховає в кишеню, а в клясі садовить під партою та киває до нього пальцем, щоб мовчало. А як гусеня подасть голос, то паскудне дівчисько вчительці так збреше, що й комар носа не підточить.

19

Цікавого листа прислала Надія з Осетії, просто із села. Оце прийшла із свята, що зветься "стирхіст", а означає "поминки", "свято мертвих". І пише: "На ці поминки все село громадою склалося: зарізали п’ять волів, п’ятдесят баранів, наварили казан пива, напекли спеціяльних пампушок і всім селом все це й спожили. А тоді почалися різні ігри, змагання, перегони, стрілянина, — з цінними виграми".

То це ж та сама страва, тризна, що й у слов’ян, і в ахейців, і в скитів була!

А воно ще дуже подібне на свято героїв. Це Геродот пише, що в Скитії щороку відбувається свято героїв, влаштоване в одному місці, а з’їжджалися на нього з усіх усюд. То це в Галичині теж існує таке річне свято, — начебто перегляд шляхетських родів: всі шляхтичі прибувають у одно місце верхи, у повному бойовому спорядженні, й там відбуваються такі перегони, ігри, відзначення...

І ще пише Надія, що вивчити осетинську мову дуже легко, бо багато є подібних слів до наших. От, наприклад, аз, що означає "я". То і в церковно-слов’янській мові так же само: "аз єсьм!" Дада — наше "тато". Нана — наше "неня", "мама". Фандир — старовинний музичний інструмент, — ну, а в нас же "бандура". — І по-скитському майже так, пандура, — пригадує Микола.

Надія ще наводить таке слово, як беттир, що означає "володар", а по-нашому —-зіпсоване слово "багатир". Дон-беттир у них означає "володар вод". То ж у нас майже всі ріки звуться на "дон", а в кожній пісні є Дунай... Дійсно, зовсім легка для нас ця осетинська мова!

"Господар" у них хаздар, а це вже зовсім по-стефаниківському, —— ґазда. Де Гуцульщина, а де Осетія!

Словом, Микола й Надії знайшов роботу. Тепер між ними зав’язалося інтенсивне листування. Микола все збирає, зберігає, а нащо — й сам не знає.

А тим часом — екскурсії в Усатове, в Ольвію, в одеський музей. Стели з часів бронзи, могили у вигляді сонця із символом бика, себто обкладені каменем кола, а в них чотири бичачих черепи на всі чотири сторони світу... Ольвійська колонія, вже так добре розкопана, що мало чи не знайдено руїну палацу скитського царя Скіла, того самого, що скинули з царювання самі скити та власноручно вбив брат за те, що відцурався скитських звичаїв, а полюбив грецькі...

Микола почувається приємно одуреним. То він цілий рік присвятив розшукові родоводу свого предка Мадія у закритих стінах і нічого не знайшов, крім скарбу в столиці Саккиз. Та й той подарував... А тут само життя, само повітря, сам краєвид, самий ґрунт і цей зубчастий від могил обрій, само небо безкрає, не закрите ні лісами, ні горами, — вводить його в безпосередній контакт із подіями, що відбулися тут кілька десятків поколінь тому.

20

Санька прийшла з плачем із школи, — вигнала вчителька! Та чого? Та за що? Ледве добилися пуття, а воно он що!

Вчителька викликала Саньку до дошки, Санька вийшла на середину кляси, — а за нею гуценя! Кляса хлихонула сміхом, вчителька спочатку сторопіла, а потім розсердилася. Накричала й відіслала Саньку додому. Скажи-но, хай прийде мама!

Настя, замість пожалувати, і собі на бідну Саньку мокрим рядном:

— А що? Не казала я: ой, дограєшся! ? Отак тобі й треба, щоб не справляла байдиків. Вже дівуля, а їй і досі хахоньки та виграшки в голові!.. Мовчи-но там, бо так і витягну татовим паском!

Гаїна саме й прийшла на таку катавасію. Настя пасіює, Санька ридма-ридає, носом сьорбає...

— Ну, й чого? Що дівчинина винна? — пробувала була вона заступитися.

Але Настя тоді, замість того, щоб свою Саньку вчити, та почала сварити Гаїну.

— А ти гляди свого носа. Тебе ніхто не питає, як я маю своїх дітей доводити до розуму, — розходилася вона. — Ще й вони повиростають та будуть, як я, цеглу на будівництві носити? Я хочу, щоб моя дитина на щось вивчилася! Не так, як оце ти, — вчилась-вчилась, та й назад у болото!

І знов обернулась до Саньки, гримнула:

— Не реви! Сідай мені за книжку! Вчись!

От! І місто, й село Гаїну не розуміє. Такий докір Настин опік Гаїну. Може й справді? "Вчилась-вчилась..." І ні місто, ні село її не приймає. А де ж вона має бути?

Це якби мати такі чудесні крила, щоб можна було знятися й зникнути звідси. Як не крила, то парашут, але щоб він не тільки спускався на землю, а й здіймався вгору. А вгорі, щоб розпустився й зробився кімнатою з прозорими стінами. Ото єдине місце, де Гаїна могла б бути. Хоч би в такі хвилини, як оце ця, коли оперіщать тебе, й не знаєш, як цю хвилину пе-режити.

І Гаїна зловила себе на тому, що вона вже — не село. Вона хоче користати з техніки майбутнього вже сьогодні, мріє про те, що мабуть і напевно буде, але ще сьогодні нема. А їй так уже потрібно цього, — щоб оборонити й охоронити свою вдачу та індивідуальність від таких ляпасів.

Невже вона не має права бути такою, яка є? Це її особистість, а особистості разом із розвитком суспільства різноманітнішають. Нехай інші складнішають в напрямку вигідництва та самовлаштування, — Гаїна має перед собою свій зразок складної психіки. Ні, їй товчуть, що вона не має права виділятися з загалу!

І ще поки дійшла до робітничого гуртожитка, в голові склалася казочка. Хтозна, що в тому від пережитого, реального життя, а що від її хотіння, щоб так було. Казочка, та й годі.

21

Повернувшись із своєї чергової екскурсії, з острова Мігії, Микола застав себе… батьком. Так, батьком! Ця раптова метаморфоза, що про неї він і не снив, і не гадав, і що як обухом по тім’ї, — вона сталася в момент приїзду Майї. Бо Майя приїхала не сама, а з нащадком, з малесенькою дитинкою, з хлопчиком. Це й було те, що давало їй таку певність. "Не турбу-у-йся! Я за тобою й на Огненну Землю!…" От, що воно означало!

Майя поводилась у Миколиній кімнаті, як справжня "жона". Пересунула стола, розложилася з пелюшками й усяким причандаллям на ліжку, негайно послала отетерілого Миколу по ночви. Позич, купи, чи де хоч дістань, а щоб мені були! І ще не якісь там такі-не-сякі, а особливі. Дерев’яних і в хату не неси! Микола мусів на примусі доглядати молоко, щоб не збігло, і робити ще тисячі різних справунків, як якийсь Майїн пахолок.

Крадькома, не наважуючись і досі в глибині душі визнати себе батьком, поглядає він на нащадка. Воно сміється! Як це може бути, щоб така малесенька річ, якої ще, взагалі, не існувало в природі, щоб вона сміялася, виявляла вдачу? О, диви, й сердиться навіть! Коли довго не годують, то кривиться, й заходиться верескливим плачем, таким самим вимогливо-настирливим, як і в його матері. Так, хоч бери та затикай вуха. Але це — його син. Син!

І щоб призвичаїтися, оббутися, Микола починає спочатку. Так ось, що ховала вона від мене, знаючи, що я в її руках, спутаний. Ось, чому була вона така самовпевнена! "Я тебе врятувала!" І хоч він із Майєю чужі люди, і хоч нічого, — ніяка психологічна чи офіційна нитка чи будьяка інша, — їх не в’яже, до загсу не ходили, але вона приїхала й поводиться, як "жона". І так воно й є. Ніколи нікому не зможе він сказати, що в нього нема жінки й сина.

Медуза присмокталася й таки свого доп’яла. Ось так треба спірвати чоловіка, а не так, як ти, дике козеня, там у книгозбірні сидиш!

22

ВЧЕНИЙ ГУСАК

Казка Гаїни Сай

І

Була собі Саня. От, одного разу йде вона до школи, глядь, а під стовпом сидить маленьке гусеня, та так же пищить! Згубилося, без мами, змерзло! Саня взяла його в руки, похухала, угріла та й сховала під пахву. І принесла вона його додому.

Стало гусенятко те рости, й визначили йому місце — спати в татовому кабінеті. Але так полюбило воно Саню, що й не відходить від

неї. Вона бавиться, —— й воно тут. Вона сідає за стіл обідати, — воно біля неї. Вона йде1 до школи, — й воно біжить за нею та пищить, щоб узяла на руки. То Саня ховала його в кишеню, і воно тоді переставало пищати, а щасливо ніби засинало.

— Сиди мені тихо! — наказувала Саня й накивувала пальцем, як її тато робить, коли вона прошпетиться. — Сховаю тебе під партою.

І гусеня знало, що до чого. Так уже таїлося, що не тільки вчителька, а й ніхто в клясі не знав, що воно тут. Одного тільки разу летіли дикі гуси над школою, побачили гусеня й загоготіли до нього: Вертайся, Василько, додому, мама за тобою плаче! — Е, ні, не хочу, — від-ґельґотало гусеня, — бо я вчуся в школі.

— Звідки це тут гуси? — здивувалася вчителька. — Хто це з вас наніс сюди птахів?

— Та то дикі гуси пролетіли! — відказали діти.

І виросло вже гусеня на чималого гусачка, а все ще носить його до школи Саня. Ну ж, не можна від нього відкараскатися! Куди Саня, туди й воно, навіть і до кіна з Санею ходить. Ото й тільки, що наніч до тата в кабінет іде спати.

Одного разу викликала вчителька Саню до дошки. Виходить Саня на середину кляси, а за нею чимчикує отак-енний гусак! І він хоче розв’язати на дошці арит-метичне завдання.

Розгнівалася вчителька, розкричалася, затупала ногами! І вигнала гусачка з кляси. Гусак Василько був дуже ображений — і як вийшов із кляси, то так уже ніхто його більше не бачив. Що ж то попобивалася Саня, що ж то нашукалася! Зник, не стало, пропав! Мабуть, собаки розірвали.

II

Щоб розрадити Саню, тато її, конструктор-винахідник, подарував їй дуже цікаву забавку. То така була забавка, що й дорослі хотіли б її мати. Така одежа, що як її вбереш, то й хати не треба. Хоч би який мороз надворі, а в ній тепло. Хоч би яка спека, а в ній наче у травні під квітучою яблунею.

А це ж іще не все! Захотілося Сані мати інший колір свого убрання — тільки повісила звечора в шафу, натиснула в шафі ґудзичка… Якого ти, Саню, хочеш собі кольору? Рожевого? То вже узавтра Саня вийме з шафи зовсім чистеньку, випрасувану й перейняту запахом троянди рожеву суконку, як трояндовий великий пелюсток. А може зелену? Буде й зелена, із духом резеди, — тільки звечора натисни ґудзичка на зелений колір.

І ще багато чудового є в цій одежі. Бо вона може бути ще й човном. Оце приходить Саня до ставка й натискає в малому апаратикові, схованому в одежі, зернятко-ґудзичок. Дивись, — уже одежа й розпустилася, уклалася човником, гойдається собі Саня на воді, хлюпощеться руками у теплій хвильці…

А як трохи більшенька підросла Галя, то тато показав їй і ще один секрет апаратика, схованого в одежі. Її чудесна суконка могла випускати із себе ще й парашута, таку квітку, що підносить у повітря й летить, куди захоче Саня. Прилетіла Саня, зробила малий потиск пальцем, і парашут слухняно спускається вниз та м’яко садить Саню на землю. Тато навіть почав був показувати їй, як то зробити з парашута прозоростінну хатку, що висітиме в повітрі… Але ні… Це він покаже, як Саня ще трохи більша підросте.

Саня так полюбила свою забавку, що вже й до школи інакше не прибувала, як парашутом-убраннячком.

III

От одного разу летить Саня із школи, а назустріч їй вервечка гусей. Летять вони високо, ґел-ґел-ґел, ґел-ґел-ґел! Агов, Саню!

Дивиться Саня, — а то ж обзивається до неї її давній приятель, гусак Василько!

— Лети з нами! Прошу в гості! Побачиш, як я живу!

Ну, і як же Сані не відвідати давнього приятеля?

Прилетіла Саня разом із гусьми до Василькової хати, а в нього, — куди там! У Сані просто собі прозоростінна хатка, що тато навчив робити з парашута, а в Василька цілий палац. Такого ще Саня й не бачила. Як же гарно в цьому сосновому лісі! Навколо височенні зелені сосни, пахне живицею й ще чимось таким радісним... На галявині шовкова зелена травичка, а по ній золоті зайчики пробігають, сонце посилає рожеві стріли у ручай... Ну, так же ж гарно, ще Саня й забула, де вона, як сюди втрапила... ба навіть і те, що мама й тато там десь удома на неї чекають.

Не зчулася Саня, — а вони вже на острові, під пальмами, навколо ж, як заглядить око, — море, а там далеко знов якісь острови мріють. Де ж це вона? О, диви... Водоспади клекотять! Де ж це вона? Та невже на коральових островах?

Не встигла й подумати, як уже здіймаються високі снігові гори, аж страшно! А внизу — глибокі безодні, а повітря стало різке, гостре, бадьорливе... Он унизу долина простелилася, вишита яскравими квітами... Саня вже дивиться, як до неї спуститися, — а воно все зникло!

Навколо були звичайні стіни, звичайна хата, а Василько сидів за столом та сміявся:

— А що, гарну я хату маю?

— То це ми в ніякі ліси, ніякі океани, ніякі гори не вирушали? — зчудовано вигукнула Саня. — Як же це ти так зробив?

— А що ж, даром я вчився? Даром до школи та до кіна з тобою ходив? Даром у татовому кабінеті спав? — пхикнув Василько.

— Але ж пахло сосною... — все ще не вірить Саня.

— А я собі зробив до кожного краєвиду відповідне повітря.

Аж ось коли побачила Саня, що той стіл, за яким сидів Василько, був не звичайний простий стіл, а мав на собі багато апаратури, вимикачів, ґудзичків. Справді, недаром Василько ходив до школи.

— Що хочеш, Саню? — питався він — Пустелю? Джунґлі? Зиму?

IV

Та тут раптом прийшли Саніні мама й тато. Звичайно, не особисто. Вони показалися затурбовані й розгублені на екрані телевізії. Вони безперестань вигукували: "Вертайся Саню, додому! Саню, вертайся додому!" І мама була заплакана.

— Ой, Боже ж мій, що ж це я наробила? — перелякалася Саня. — Біжу, лечу, Васильку... Іншим разом...

І кинулась Саня мерщій до своєї прозорої хатки, до свого чудового апаратика, щоб уже чимдуж вилетіти. Та що ж це таке?

Ну, й що ж це таке? Що за лихо? Не хоче слухати її хатка, не зсуваються прозорі стіни, не робиться квітка парашута, не висувається її

крісельце, що в ньому так добре сидіти й дивитися на все унизу. Зіпсувалася забавка! І як же тепер вона до мами й тата добереться?

Це, мабуть, оті погані невчені гуси, Василькові родичі, поклювали зернятка на її апаратикові в хатці-одежі. Думали, що то просо. Ну, й що ж тепер? І... аж допіру згадала Саня.

Це ж тато навчив її, як зробити прозоростінну хатку, та тільки не навчив, як назад повернути в парашут.

А Василько, почувши, зрадів:

— Так би й казала! А стривай, лишень! Я ж недаром у тата в кабінеті спав. Все бачив і всього навчився, що твій тато вміє. А постривай, лишень!...

І не встигла Саня оком змигнути, як Василько вже й зробив, що треба. Саня шугнула парашутом додому, в мамині обійми. Тільки тато накивав на неї пальцем, — і Саня знала, за що.

Та й відтоді часто навідувалися Саня і її приятель Василько, вчений гусак, одне до одного в гості.

23

Дитина роздирається, аж посиніла. Де Майя? Чи може вона думає, що знайшла собі няньку в особі Миколи? Йому вже треба виходити з дому, а її ще й досі нема. Певно, ходить знайомитися і тріюмфально представляється: "Я — дружина Мадія". "Дружина Мадія"! В неї ж і прізвище не Мадій.

Невміло пробує він забавити немовля, а воно, на самий вигляд Миколин, ще більше заходиться та верещить.

Залишається тільки скреготіти зубами. Про якусь працю нема чого й думати.

Все ж думає. Як змінити це все? Якийсь парадокс. Тоді, як не було поїздів і літаків, людність мала більшу волю руху, ніж оце тепер. Людність рухалась вільно від Карпат до Кавказу, до Алтаю, — а ми занумеровані й переписані, не сміємо й поворухнутися… Людина стала додатком до могутньої техніки, не має права вибору, безсила вирватися з колії, в яку її вправлено. І навіть у цій призначеній колії Микола безсилий зробити так, як поклав був собі: закупити літературу, закопатися в неї. Закопаєшся, як щохвилини оце Маєня над тобою владу має! О, вже знов квінькає…

Ніяких пашпортів тоді не треба було. Сів на коня й лети, куди хочеш, викликай вовчим виттям свого побратима.

*

… Вбраний у шкіряні шаравари, розшиті золотими візерунками, ще й з напуском над чобітьми, у шкіряному сачку, оперезаному широким поясом із золотими інкрустаціями на ньому, Микола — не той спутаний, а цей вільний — має при собі сагайдака із луком та стрілами, а при поясі висить чаша з рогу. Ні скальпів, ні рушників із людської шкіри не хоче Микола… Він вішає на плече бандуру, п’ятиструнний музичний інструмент. Струни з сиром’ятних жил, а лади накручуються на козячі копитця. Сопілку з кості орла має побратим.

А летять вони з побратимом у друге царство, там царівна Отадіта вибирає собі нареченого.

Багато сватачів з’їхалося у двір Отадіти і вже цар, її батько, пририхтував дочці чоловіка — і багатого, і хороброго, тільки немилого. Але буде.чоловіком той, кому Отадіта подасть чару з вином, як усі гості, кликані й некликані, засядуть за столами.

Та Отадіта закохана в Омарта, а знає вона його — і він її також — лише із своїх снів. Увісні вони знають і люблять одне одного, і увісні подала Отадіта Омартові вістку, щоб прибув, бо як його не буде, вона нікому не подасть чари з вином.

Вийшла Отадіта з чарою, обійшла столи з гістьми — й нікому не подала вина. Омарт із побратимом летів у цей час степом, як вихор, щоб не запізнитися на бенкет. І ось вони вже в дворі. Заспівав Омарт та заграв на бандурі, а побратим його — на сопілці з кості орла. Отадіта почула і вийшла надвір. Було перед нею два молодики, обидва гарні, але Отадіта відразу впізнала того, хто ввісні їй снився. Подала йому чару з вином, і поки гості бенкетували, Омарт із побратимом та Ота-дітою вже летіли із свистом у далеких степах...

*

Так уявляє себе Микола Мадій в ролі Омарта, а ро-мантичну цю історійку вичитав серед згадок про скитів у стародавніх письменників.

Тільки довго мріяти йому під скигління дитини не довелося. Прийшла Майя із своїм відворотно зарозумілим виглядом і накричала на Миколу. То ти не додумався, що треба перемінити пелюшку?

24

Сон... Радість, щастя... Плач, що теж, як щастя... Сон, сплетений із химерних тканин, а Гаїна така щаслива! Ось увісні щастя найдосконаліше.

Чого Пагубі знов від неї треба? Яскраво пережила вона увісні зустріч у книгозбірні, це згубне стеження очима за нею. Все по-старому, навіть увісні. Чи не забагато це? Для Гаїни сон — та ж дійсність, бо увісні емоція нічим не розведена. Увісні, в підсвідомості Гаїна ще від цієї емоції залежна? Те саме напруження, та сама одна дума...

А в’яві ж зовсім інакше. Наче це не давно-давно було, а вчора. Гаїна повна гніву, гнів з’їв усі інші емоції. Гнів і сором, що так наскочила. Ще раз і ще раз оцінює свою поведінку, — і не знаходить у ній кривих кроків. Гаїнина поведінка від початку до кінця була щира, хай і необачна. Вона була така, як вона. Помилялась і спотикалась, але ніде не грала.

А щодо цієї людини, то Гаїну навіть не повинно цікавити, чому була дводушна. Як же цього вона не тямила тоді? Чоло його обдурило. В дійсності він — Тривіял Довбневич Банальський.

А все ж… Що він таке? От дивно! Темно. Наче печера.

25

Микола прокинувся і сів. Де це він? Хто це в тому кутку лежить і чого це тут дитяча колиска? Як шкода, що він утратив ту справжню дійсність, де щойно був! Чого прокидався?

І ще раз пережив цей сон Микола. Він у Києві, в книгозбірні, неподалік Ляодіка. І в душі та незміренна радість, що їй нічого не треба, — просто радість і щастя. Ось він зловив той її погляд у далечінь, що особливо любить у ній. Ось вона зсунула брови і схилила голову до книжки. Яка одвічна ця гра, гра двох! Коли він певен у своїй силі над нею, — починає протеґувати, а навіть, обережносте ради, відсторонятися. Без слів і без жестів, звичайно, але як це відчувається! Він же бачив відразу, що та струна, Гаїною Сай звана, миттю той тон вловлювала й негайно відчужувалася. Але він не знав, що вона йому так потрібна! Лише тоді збагнув, коли втратив.

І в чому воно, це щастя, ця радість? Що в ній таке, чого нема в інших? Вираз? Овал? Залім уст? Профіль? Струнка постать? — Микола не міг би сказати. І що їх не допускало підійти й всміхнутись одне одному,

вклонитися? Також не знає Микола. Ця одвічна гра, хто над ким забере владу...

І от усе це він у повній силі пережив, воно ще й досі іскриться й променює в царині почуття, хоч він і орудує думкою пробудженої свідомости.

26

Через тиждень Гаїна подивилася вже іншим оком на свою казочку. Критичним.

Ет, що ж, казочка... Може це скоро й не буде казковим, а справді кожна хата матиме той краєвид, який захочеться, таке повітря, яке любить. Тільки поверни вилочку. Кожна людина матиме свій власний "виліт", — тільки натисни ґудзичка...

Але це Гаїну не вдовольняє. Казочка її для немовлят. Бо людина — ще немовля у свойому духовому розвитку. Технікою все може створити, але душа — дитячо-жорстока, себелюбна. Як у немовляти, що все пхає собі до рота, що знає тільки "мені", не питає, де береться. Перед людиною стоїть ще праця: пройти велику школу і в ній навчитися, як стати шляхетною, а не тварючно-егоїстичною. Яка буде та майбутня людина, — ось, що хоче знати Гаїна. Чи можемо ми, сучасники, уявити її? Чи це вигадка самої тільки Гаїни, а себелюб далі ростиме? Тільки ж ні! Не може лише сама техніка рости, а душевна сфера стояти на місці.

Гаїна уявляє майбутню людину трохи на зразок себе: не може брехати, ладна всю себе віддати, така щира, відкрита й прямодушна. Це в майбутній людині має бути, бо з такими рисами не можна вміститися в рамки сучасного суспільства. Але ці риси конче потрібні, щоб зірвати пута з одиниці-людини, зламати стіни між людьми. Тоді зникне й тварючний егоїзм ("лише мені!"), зросте безкорисливість душі ("вперед іншим, а тоді й мені!"). Зникне злоба, а зросте дружелюбність...

Та всю себе Гаїна не може брати за зразок. Гаїна дуже підпадає різним згубним і ятрючим "настроям", пригнобленням, депресіям... Вона плутається в нетрях самокопирсання. Це — геть! Треба дивитися на сяїстий зразок майбутньої людини, уявляти її й намагатися дорости до неї.

Тоді... Тоді може й машинок із вилочками та ґудзичками не треба буде, щоб бачити за тисячу кілометрів, щоб опинитися в кімнаті над морем чи й над гірськими висотами. У тій вимріяній повітряній кімнаті з прозорими стінами.

Тоді... Тоді та легкість і радість, що п’янить без напою, що інколи, ой, так інколи одвідує Гаїну, — може вона стане постійним самопочуттям?

Та кому все це сказати? З ким поділитися такими думками? Зіна хоч і з насміхом, а вислухувала її, а тут у Бучі й такої людини нема. Настя? Ота Настя, що в шістнадцять років соромилася-червоніла, як маків цвіт, тепер вона стала така, як бендюг. Навчилася на будівництві загинати матюками, — геть і до своїх дітей, — як матрос. Щоб добути трохи "екстази", Настя й Яриней гонять самогон, ще й Гаїну садовлять за стіл пити, як вона на ту пору навинеться.

А вона ще мріє про людину майбутнього! Це ж уже проголошена нова доба, нова людина вже вирушила в похід до щасливого майбутнього. Тільки мусить вирушати вона з капіталізму, не приватного, боронь Боже! З державного. Бо що ж таке навколо, як не державний капіталізм? Має він ім’я "соціялістичне будівництво", чи й сам "соціялізм", але гай-гай! Де він сховався, той мітичний соціялізм? У закритих розподільниках? Чи може в тих домах, що будує Настя з Яринеєм, а житиме в них "нова знать"? Чи може в тому, що все — державне, а людині, отій звичайній людині, — нічого? Замість права розвивати свої здібності й робити улюблену роботу, право... "будувати соціялізм" для...

Тут Гаїна спинилась, пошукала слова й згадала Настане точне окреслення.... для чортів нетруджених!

27

Майя розгорнула шалену діяльність "на всіх фронтах" відразу, як тільки приїхала. Насамперед, вона приїхала до Вознесенського не просто собі, як жінка до чоловіка... Ні, вона з’явилася сюди із призначенням на посаду керівника культвідділу у місцевому будівництві електростанції. А ще, крім того, взяла собі різні навантаження, обтушкувалась громадською працею. Вічно в неї якісь наради, збори, засідання...

А дитина?

Є для того нянька. Стара бабуся краще знає, що дитині треба. Майя нічого в тому не розуміє. А втім, чи ж Майя кепська мати?

Все, що треба дитині, вона дала. Дала батька. Треба було, щоб син мав прізвище, то вони для того пішли в загс і зареєструвалися. Микола вибрав ім’я за своїм власним уподобанням, і Майя не перечила. Назвали його Атеєм. Атей Мадій. Що може ще більше хотіти Микола? Влаштували за ініціятивою Майї бучні звіздини, накликали гостей, — місцеву партійну знать. Що ще треба?

А решта, то вже хай Миколу не обходить. Решта — то її, Маїне, особисте життя, — і ти, Миколо, не втручайся.

Микола все те байдужно вислухував. Байдужий був він і до того, що вона відразу зо всіма на "ти". Байдуже було йому навіть, коли вона приходила й розказувала своїм безапеляційним голосом про чергові переможні романи. Майя — чужа, випадкова людина.

Своє особисте, замкнене від Майї, життя має й Микола.

28

Знайшла оцю кімнату в Бучі неподалік від Насті, сяк-так прилаштувала й думає тут жити. Доскоцька Санька-знайшла Гаїні роботу. Носить вона до одних тут з будівельної контори молоко, й ті бідкалися, що нема друкарниці, хоч запали цілу Бучу... А Гаїна ще й свою власну старицю-машинку має...

Хоч у Бучі Гаїні тісно. Перейдеш від одного кінця до другого — вже й ліс. Повернеш назад — вже й торфовище. Тут би до Дніпра піти... В Києві "піти" означає з півгодини до трамваю, півгодини до пристані, потім моторкою, — але все ж опинишся на дніпровому пляжі. А тут як?

Нема тут і книгозбірні, а вона ж Гаїні так потрібна! Ні, Гаїні треба великого міста, хай і такого наїжаченого до неї. Там у Києві вона, навіть і викинута, й гнана, — частина буття всього народу, бере свою участь у історичному процесі. А тут... Тут вона ще більш непри-пасо-вана, ніж у великому місті. Тут — треба бути такою, як усі, їм зрозумілою.

І Гаїна шукає способу ствердити своє право на інди-відуальність. Бо інакше не можна жити. Вона б хотіла написати повість про тип людини, що живе своїм глибоким внутрішнім життям. Воно так її забирає, що вона наче відгороджена від зовнішнього, наче увісні живе. Прояви? Внутрішній ритм, а не стандартний, накинутий. Все, що вже сприйнято-всмоктано, обарвлюється в особливий колір, має свій запах... Радощі багаті, печалі великі. Ця людина не встигає за життям, не має успіхів, їх завжди перехоплять інші. Але все негараздне зовнішнє знешкоджене внутрішнім цвітінням. Мороз надворі — в душі весна. Але, щоб була чиста, незабо-лочена лукавством та душа, ось умова.

Хоч її завжди відтирають "позитивні герої" на задвірки, хоч вона не мас смаку "боротися за себе", — ну, просто бездарна в цьому мистецтві, — хоч гонитва за зовнішніми успіхами не дає їй вдоволення й убиває аромат внутрішнього життя, але ця людина на своїх плечах, як атлант,

тримає все людське суспільство. Непідкупність, принциповість, правдивість, працьовитість, — без них все суспільство розвалиться, без цих засад воно не може триматися. А це ж одночасно й підвалини її щастя в собі. Внутрішнє сонце. Це — найцінніше, що вона має, а зовнішні обставини або проходять непомітно, або ранять гострими боками. Тому вона завжди в конфлікті з оточенням…

Ні, не так… Вона повинна піднестися над умовностями оточення і гострих ребер конфліктів не відчувати. Вона ж уміє відрізняти тривале від скоромину-щого, а для цього їй дано три способи. Оце внутрішнє цвітіння. Моральна сила, що росте з почуття своєї правди, незаплямленої хитренькими калькуляціями. Уміння в свойому короткому віці приєднатися до вічно-сти, бути з нею в одній тональності. Ось ці три способи. І в них криється невичерпна сила.

Ця людина знає в собі конфлікти. Її тягне до людей, а кожна зустріч із ними ранить. Вона хоче від них більше, ніж вони можуть їй дати. Зборища для розваг — магніт для веселої вдачі, що прагне розгулятися й натішитися товариством. А кінчається тим, що вона виходить із ще більшим голодом. Що таке? Вона занадто вибаглива, лише одна фальшива нота, — і вже все пропало. І тоді вони бачать безнадійно сіреньку пташку, що скулилась у кутку…

Гаїна ще нічого не має, крім оцих думок про відмінну душевну конституцію людини, — таку ж відмінну від талабуно-мікадовичевого рецепту "позитивного героя"! Але вона знає, що така людина також цінна порода і може ще цінніша, ніж порожні барила, активісти. Вона знає, що Зіна скаже. Це — несучасно, світ сьогодні належить активним ударникам, а не ідеалістам-мрійни-кам. Критики скажуть: втеча від дійсности, її заперечення, а це вже — контрреволюція. Але Гаїна не бачить у цих присудах доказу, чому така людина не має права на існування. Може вона несе в собі зародки майбутньої людини, може вона постачає ту розмаїтість форм, що з них вилущиться людина прийдешнього? їм, крім одного штучно зфабрикованого типу,

розмаїтости не треба, але Гаїна хотіла, хоче й хотітиме такий образ намалювати словом.

Еге, а вони скажуть, що надмірна індивідуалізація — заперечення комуністичної ідеології майбутньої людини. То що це, комунізм — уніфікація особистостей? Це ж назадництво, зворот до примітиву! А врешті — який комунізм? Де він? У економіці — державний капіталізм, "царство інків", а в практиці кожного члена комуністичної партії — неприхована жадоба вигідного побуту, щоб було краще, ніж у безпартійного загалу. Він хоче мати все окремо, а не комунальну кухню на сім родин... Наче сліпі всі. Ніхто не бачить, що ні в теорії, ні в практиці, ні в майбутньому ніякого комунізму не видко. То чого ж так себе звуть?

От, цікаво, чи вже Зіна повернулась із Галичини? Гаїна почуває потребу її бачити... І дещо б купити в Києві, бо в її кімнаті ще нічого нема. Якось мусить прилаштовуватися на зиму й калатати далі це немайбутне існування...

29

Як це вам подобається? Майя не тільки хвалиться, а й справді завела собі роман на повну губу. І так безсоромно, на очах у всіх. Ці демонстративні появи на виставах разом із головним інженером, ці прогулянки на будівництво...

Звичайно, вона може це робити, — але при чому тут Микола? Чому має вона удосконалювати свою теорію "вільного кохання", як дружина товариша Мадія, викладача історії в середній школі Вознесенського? Чого було йти до загсу, коли видно й їй, не тільки йому, що то — порожня формальність, а жінкою й чоловіком їм ніколи не бути? Досі в Миколи була ще ілюзія, що Майя через якусь "демонічну" закоханість женеться за ним і не випускає із своїх пазурів. В цьому, — признайся,

Миколо! — була якась частка й приємного лоскоту, хай і незначна. А все ж вона виправдувала цю Майїну навратливу поведінку. Тепер...

— Ти могла б зостатися й дівою, — насміхався Микола, скоса позираючи, як вона чепуриться на чергове засідання, одне з тих, що кінчалися таємничою прогулянкою із головним інженером на будівництво. — Вільно! Чи я тебе силував зо мною розписуватися?

— Я не діва, я маю дитину, до твого ласкавого відома, — не відвертаючи голови від дзеркала й вищі-пуючи пінцеткою брови, огризалася Майя.

— В старовину діва була не та, що не мала дитини, а саме та, що вродила, — неквапливо філософував Микола. — А що ти давно порвала із дрібнобуржуазними забобонами й для тебе не існують закони їх моралі, то я, на твойому місці, керувався б зручнішою. Ну, що ж, дитина не сором, може гордість. Я знав одну жінку, що назвала дитину своїм прізвищем, по-материному: Іван Варварович. От і ти: назвала б Жовтень Майєвич! Як чудово! І не конче було гнатися на край світу за нещасним Мадієм.

Майя не тратить своєї самовпевнености від такого зловісного гумору. Вона відплачує своїм гумором. Не сказати б, що злісним, вірніше можна було б назвати його цинічним. Хоч у своїм зарозумілім зухвальстві Майя цього не помічала.

— Але я тепер заміжня жінка! Я маю чоловіка! А те, що в мене є любовні інтрижки, це мені тільки до лиця. Ніхто не кине тепер на мене шматком болота, що я — гуляща дівка.

Яка приголомшлива щирість! Інші жінки може й собі не признаються в думці: "Аби вийти заміж, а тоді я можу собі робити, що захочу!" Ця вивершила собі вже викінчену "теорію": чоловікове прізвище, статус одруженої — і аж тепер можна пуститися берега на всю свою охоту.

Їй треба було тільки становища, ось що! Щось погано діє Майїн емансипаційний кодекс законів! Зуміла взяти собі чоловіка, що намітила, але в самій собі, голубко, не зуміла ти перебороти патріархальної засади, що жінка тільки тоді й має пошану від оточення, як сховається під крило чоловікового престижу. Зоставалась би дівою, та й крутила б собі з інженерами романи.

А син? А Атей Мадій?

Микола почуває несподіваний приплив ніжности. Атей Мадій належатиме тому, хто вдихне в нього душу цих степів.

30

Не нарікай, що не втискаєшся в рамки, наготовлені для звичайних доль. Ти ж завжди жадала, щоб твоє життя не було подібне ні на чиє. Так воно й є. Добилася свого. Хоч би й тим не подібне, що нудьги ні в кого такої не буває.

Ця велика Я увесь час трішечки насміхається з малої. От і тепер! "Не журись, — каже ще вона. — З погляду іхтіозаврської естетики перші ссавці теж були виродками, відхиленням від нормального ящура. Може й сотні таких виродків вимерли, а якийсь таки зостався основоположником нового виду. Бо коли не буде різно-манітностей, то не буде з чого вибирати, не буде чого відсіювати, не буде схрещення, буде хиріння... І такі, як ти, потрібні..."

Тільки короткозорі вважають, що повинна бути уні-версальна стандартна безликість, тип "від" і "до", а все, що виходить поза межі їх мірки, то вже й "вилазка клясового ворога". Гаїна мусить знаходити виправдання свого існування, бо як повірити їм, то що ж лишається? Повіситись. Віра в своє призначення охороняє її, як панцер, проти нищівних променів зневаги, пущених на неї...

Гаїна інколи питає себе, — нащо вона сама собі це розказує? — Нема ж кому! Тут у Бучі — туманіє з нудьги. Вже сезон на торфрозробках давно закінчився. Поїхати б у неділю до книгозбірні, — туди їй шлях заказаний. Хоч як відчуває вона недостачу книгозбірні, а ще довго-довго доведеться витримувати карантин, поки не буде Гаїна цілком вільна від своєї пристрасти. Про свою спробу запитати Пагубу, чого він такий сумний, вже перестає думати, вже все в минулому, а от — щодалі, то соромніше, що так наскочила. І тепер одне з двох: або нудьга, або приниження. А це ж було єдине місце, де чулася між подібними істотами, де живила мозок. Як би було добре, коли б з минулої осени й до того пам’ятного дня не було ніяких "павутинок"! Чи то підскочила така пора, чи справді та людина мала щось особливе, невбгане в слова та думки? Гаїна хотіла б це знати, бо цим багато чого вияснилося б.

Бо чого ж з усієї маси людей, що проходили перед її очима, ніхто не будив її сплячки, не викликав аромату життя. А цей? Цей уяскравлював усе навколо, робив життя самоцвітною казкою, створював те учуднення, що наймиліше Гаїні за все на світі.

І от вона відмовила собі самоцвітного багатства. Заради чого? Все — її вдача! Все — її непоміркованість!

А головне — заїдає нудьга. Така нудьга, що навалюється на тебе чорним мішком і не дає дихати.

Під цією білою габою бучанської зими навіть і до Насті не дістанешся. У своїх міських ботиках Гаїна не ризикує вийти з хати далі, як до хлібної крамниці та контори будівництва, де бере та здає роботу.

І от одного весняного ранку вибралася вона до станції й поїхала до Києва.

У Києві, мабуть, морози й сніги, а тут на півдні вже в літньому всі ходять, цвітуть тюльпани. Навколо ланцюгом чорніють могили, степ уже зораний і засіяний…

Майя розходиться з чоловіком. Звичайно, ці історії відбуваються дуже драматично. А тут нічого такого драматичного не діється. Як зазеленіли акації, Майя повідомила, що виїжджає на курорт у товаристві свого інженера. Микола навіть допомагає їй збиратися, купив валізку. Відпровадив із малим Атійком до станції, і махав навздогін поїздові рукою. Акації вже скоро зацвітуть, запахне ними, аж учадієш…

Удома Атійко перейшов у руки воркітливої няньки-бабусі, що вміла співати колискових пісень та купала-годувала малого. Чи вміє бабуся й казки розказувати? Ага, то добре, ось як син підросте…

— А що, вже Майя більше не вернеться? — питає бабуся.

— Та чого? — одверто признається Микола. — Може коли в гості загляне… Але зате ось скоро сюди приїде моя мама…

От, як то воно все само собою розв’язується! Коли б тільки з тим інженером не зірвалося. Але Майя не пропаде, знайде собі раду. Шкода тільки, що вона не подбала "законно" прикріпити собі нового чоловіка.

Чому це так? Скільки тут була ця жінка, Микола не мав смаку до своїх тем, не розкрив жадної книжки, що привіз із собою. Якийсь невидний дух беззмістовної метушні привезла вона з собою, й дух той весь час витав у хаті.

Він розгортає навмання Геродота — і книжка розкривається якраз на сторінці, де розказується сумна історія Скіла. Мати його була чужинка і не прищепила Скілові любови до рідних скитських звичаїв… От, як добре, що Майя не прищепить уже Атійкові нелюбови до українських степів-звичаїв…

Це інколи налітає на Гаїну — велика радість, незміренне щастя. Пам’ятає раз, в студентські часи... Жила з двома дівчатами у перехідній кімнаті... всі порозходилися, нікого в приміщенні не було. І Гаїна була голодна. Не було ні хліба, ні грошей на хліб, а було тільки трохи гречаної крупи в торбинці та жменя цукру. Не було примуса, зварити. Щоб стишити голод, вона жувала цукор і крупу, а в голову приходили пісні, що цьому відповідали. Перша вийшла на кін бідна вдова, що орала свою гору, волочила, слізоньками примочила. І брат її на зиму не приймає, бо вона має багато дітей, але вона обіцяє: "Як ти будеш обідати, то я вишлю дітей з хати". За нею прийшла та, що просить нерідную матінку поколисати її дітей. "Бодай же ти не діждала, щоб я твої дрібні діти колисала", відказує мачуха. І тоді приходить на допомогу одвічно щедра українська природа: "Буде вітер повівати, буде мої дрібні діти колисати. Буде дощик накрапати, буде мої дрібні діти умивати!"...

Так перша пісня привела другу, з тихенького співу Гаїна непомітно виповнила голос. Третя пісня вже брала верхи, все ще боязко, — але ж нікого нема у приміщенні! Голос розходився уширшки, угору рвався, як і Гаїнине почуття легкости. Співати хотілось, і хотілось виспівати все, що знала, душа виповнювалася вібраціями безпричинного щастя. Чи це сп’яніння від співу, коли нікого й нічого не треба, чи має воно якийсь фізіологічний підклад? Та хіба можна голодом впитися й злетіти до такої нагірної радости? Чи може була тоді Гаїна закохана? Ні, в той період із важким зусиллям пробивалась вона крізь мури освіти і не до закохувань їй тоді було, — кожну хвилину могли викинути з інституту... Кожна тодішня днина була тоді дорога й заповнена напруженням на тлі безперестанних спазм голодного шлунку.

І от тепер. Гаїна не закохана ні в кого. Вже перейшли її "судні дні", вже вона викинута із літературного життя геть назавжди. А це, що відчуває, — вершини її існування, найбільше щастя, що йому любовна емоція — слаба відбитка. Раювання виповняє всі атоми істоти, всі закамарки нервів і навіть пори шкіри.

Такі душевні стани приходять до Гаїни зрідка, але навіть і один такий — винагорода вщерть за віки принижень, злиднів, сірого животіння, депресій, вигнано-сти і браку друзів. Виступає наперед та Я, що її Гаїна називає раз Сторожем (бо не допускає до спідлення), раз Внутрішнім Сонцем (бо прозирає воно тоді, коли сині тужаві хмари затьмарюють її дух геть зовсім). Виступає ця володарна Я і думає про цю малу я з малої літери та з мімозистою вразливістю, як про пацієнта лікар. І ця Я анітрохи не заражена стражданням маленької я.

Все цікаве стає, наче вперше побачила, прибувши з іншої плянети. Все — яскраве, кольористе. Наростає в собі багато сил до праці. Все хочеться переробити, всі книжки перечитати, негайно взятися за те, до чого досі була несила.

І ця невразлива велика Я не знає ні страху, ні втоми, ні камінного мішка самоти. Вона знає, що їй призначено виконати місію — велику місію — і шлях до неї це щирість, прямодушність та правдивість. Яку місію, — Гаїна ще не знає. Знає та велика радість,, що в неї одягається Внутрішнє Сонце, щоб показатися Гаїні.

Сонце в ній самій. Нащо ж їй іти по тепло до них?

"Манія еротика" минулася. Чому б їй не зайти до книгозбірні у цю неділю?

33

Кожен раз, як під’їжджаєш до Києва, проймає легке хвилювання. Показується Київ лише невеличкими клаптями своїх краєвидів. Верхи Лаврського золота. Кучерявий Звіринець. Відтинок Собачої Тропи, а потім зелений масив поліклініки, горб Левашівської з червоним тринадцятиповерховим будинком на шпилі… Десь тут і Батиєва Гора, ось уже Київ-Другий, пасажирська станція…

А за цими шматочками внутрішнє око бачить сади над Дніпром. Дніпро-Славута-Бористен унизу розлився безкраїм морем. Поділ, Кирилівська вулиця, Глибочиця із своїми покрученими вуличками, широка Володимирська, парк із пам’ятником Шевченка у квітах і напроти — колони бордового університету, а за ним...

Микола приїхав до Києва з великими надіями. Рік учительського стажу вже за плечима. За цей рік він встиг опрацювати нову тему, вже й вислав її на перегляд керівникові катедри історії. Професор хотів би бачити серед аспірантів і Миколу, — так написав. Що ж, перешкод особливих нема. Майя вже перестала піклуватися його долею. Захоплена своїм інженером, не обіцяє більше рятувати його. Малий Атійко росте у Миколиної матері…

Часу він має дуже мало. Микола приїхав, щоб включитися в експедицію, що мас провадити розкопи на Кубані. Ось, яке щастя йому всміхнулося! Але як же може він, у Києві бувши, та не зайти до дорогої книгозбірні, де проминуло стільки незабутніх годин і днів? Зайти? Не заходити? Ще якийсь хвостик думки прошмигнув… А може не заходити? Така чудова неділя, таке синьошовкове небо, — чого б то сидіти у книгозбірні, коли твоє місце на Дніпрі, на піску?.. А ще ж до Тараса-Аріядни зайти б, Василя може побачити...

Але ноги вже самі понесли вгору сходами, вже він відчинив двері тихої залі з грубими хідниками, з високою скляною стелею, з приглушеним шелестом сторінок.

Уже здалека бачить він струнку, гарно окреслену постать. Вона сидить у глибині залі близько вікна. У тім самім легкім картатім пальті. Сидить вона спиною до входу, можна бачити тільки пів її обличчя. Але Микола відразу впізнав. Той самий чистий овал, пряма лінія переходу чола в ніс, твердо закраяні уста з вигинами в куточках, пшеничний німб волосся навколо голови. Щось зосереджено читає і часом записує в зошиті. Все, як колись. Наче вчора тут був.

Ні, не все. Колись — оберталася відразу, щотільки відчувала його погляд. Ось уже з пів години сидить Микола, ніби читає, а насправді не спускає уваги з однієї тут стрункої постаті, єдиної для нього в цій залі із схиленими головами.

Нарешті, Микола зважився. Це ж вперше бачить він її після того пам’ятного звертання Гаїни до нього. От і підійди, й запитай, що турбувало її тоді та яка була її потреба до тебе!

Він прийшов і став, застуючи простір вікна, тінь його впала їй на книжку. Гаїна підвела голову, глянула нетямущо-невидюще на заваду, потім обілляла Миколу потоками ясного погляду й поклала олівця. А що Микола ще й досі мовчав, то вона підбадьорливо запитала:

— Ви до мене? Я вас слухаю…

Нью-Йорк, січень, 1967 р.